30,0

3 1761 09704754 2

ПРОФ. Д. ДОРОШЕНКО

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

ПРАГА.

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ

1923.

ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

DK
508
.46
D67
1923
c.1
ROBA

6715 9

ПРОФ. Д. ДОРОШЕНКО.

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ї

ПРАГА.

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ.

1923.

ДРУКОМ ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

JAN 2 0 1997
UNIVERSITY OF TORONTO

Предметом мого огляду української історіографії являється нарис розвитку на Україні наукової праці над дослідженням минулого життя рідного краю. Ця праця веде свій початок, в формі т. зв. літописання, ще з XI століття, з того часу, як тільки зародилось на старій Руси-Україні письменство. Наші старі літописи дають нам зразок уже високо развинутої національної свідомости й державного почуття. Живий інтерес до свого минулого, бажання його дослідити і збагнути, стремління навязати національно-історичну традицію до сучасного життя — характеризують українських літописців і взагалі дослідників минулого од найдавніщих часів і до тієї доби, коли старе літописання почало уступати місце новим формам історичного досліду, вже в новочаснім науковім розумінні. Розвиток і поширення дослідів рідної старовини являються одним із найбільш яскравих проявів українського національного відродження, яке почалось на порозі XVIII і XIX століть. Одже, даючи огляд української історіографії, ми рязом з тім даємо неначе огляд української національно-історичної думки.

Українська історіографія досі майже ніколи не була предметом університетських викладів. Причина тому — загальне становище української історичної науки, котра довший час не мала ні притулку в наукових інституціях, ні власних наукових орґанів, перебуваючи через те у великій залежности від чужої—російської або польської історичної науки, і тільки недавно, в останні десятиліття почала відокремлюватись в самостійну наукову галузь. Та і сама історія України рідко коли викладалась, хоча б частинно, яко окремий університетський курс. Навіть у київськім університеті лиш один проф. В. Антонович читав иноді в 80—90 ті роки XIX в. спорадичні курси з української історії. Його учень і наступник по катедрі в Київському ун-ті проф. М. Довнар-Запольський зовсім не читав курсів з історії України і навіть навпаки: викладав сам і спонукував своїх учнів студіювати виключно московську історію і теми для студентських праць давав виключно з історії Новгорода, Москви, Рязані... Якийсь час спорадичні курси історії козаччини читав проф. Д. Яворницький в

Московському університеті (в кінці 90-х років XIX ст.). Лиш з 1906 року були оголошені вперве і почали читатися курси української історії проф. Олександром Грушевським в Одеському ун-ті, і проф. Олександрою Ефіменковою в Петербурзі на Вищих Жіночих Курсах. Проф. Ол. Грушевський, що читав українською мовою, скоро переніс свою діяльність до Петербургського університету.

В 1894 році у львівському університеті було засновано катедру історії Східної Европи з спеціяльною увагою на історію України (з українською викладовою мовою) і доручено цю катедру молодому київському професору Михайлові Грушевському. З цього часу починається інтенсивний розвиток української історичної науки у Львові, біля Наукового Товариства імени Шевченка, котре помалу скупчує біля себе наукових робітників з усіх частин української землі.

Окремі частини української історії дуже докладно розроблювались в працях російських учених (Карамзин, Соловйов, Сергієвич, Любавський та ин.) котрі взагалі трактували українську історію яко складову частину історії „русской"; знов-же таки й польські вчені розроблювали історію України по стільки, по скільки вона звязана з історіею Польши (Шайноха, Яблоновський, Кубаля та ин.). Розуміється, освітлення української історії і в тих і в других учених подавалося в дусі російської або польської національно-історичної ідеології, не вважаючи на їх стремління до наукової об'єктивности та історичної правди.

Російська, так само як і польська історична наука, мала за собою могучу піддержку від держави або від громадських інституцій та організацій, або навіть від окремих заможних людей, що приходили на поміч своїй історичній науці спеціяльними фондами на видавництва, бібліотеками, архівами, колекціями. Численні архіви, великі бібліотеки, збірки, видавництва історичного матеріялу існують як у поляків, так і у росіян уже з XVIII віку (наприклад велика бібліотека Залуського у Варшаві, Імператорська Публична Б-ка в Петербурзі). Українські архіви державного характеру або загинули майже цілком (Архів Малоросійської Колегії, знищений пожежою), або війшли до російських та польських архівів. Навіть значна частина приватних збірок загинула (колекція А. Чепи) або пішла до чужих музеїв. Тільки останніми часами, вже за часів Української Держави, зроблено заходи коло організації Національного Архіву, але ці заходи не встигли ще розвинутись як слід, як Держава була зруйнована. Нова руїна останніх років повела за собою масове знищення старих приватних архівів та збірок (Марковичів, Ханенків та ин.).

Та проте значна частина роботи по розробленню та дослідженню матеріялів до української історії все таки виконана і хоч

в рямках чужих наукових інституцій та видавництв, але руками здебільшого українських вчених, — наприклад у виданнях Київської Археографічної Комісії. Найбільше розроблено старі періоди української історії, правда, в значній мірі працею російських вчених (Карамзин, Соловйов, Сергеевич, Шахматов, Присьолков, Рожков та ин.), що звичайно трактують князівсько-удільну добу як спільну для українців та великорусів.

Як уже згадано вище, дуже слабо розвинута у нас українська історіографія в тісному розумінні слова, як дослідження процесу розвитку української історичної праці й української національно-історичної думки. Майже не роблено спроби наукового огляду української історіографії в звязку з розвитком національного самопізнання, котре уявляється нами як неперервний процес, що не спинявся ніколи, хоч иноді і завмірав на певний час під гнітом несприятливих історичних обставин. Під впливом виховання в чужій школі і запозичених звідти хибних представлень про наше минуле, ми тепер дуже мало відчуваємо ту тяглість національно-історичної традиції, що вязала між собою Нестора — Величка — Полетику, тяглість, що так ясно уявлялась авторам знаменитої протестації 1620 року і веліла їм звязувати в одне кільце походи князів Святослава й Олега з козацькими походами часів Сагайдачного і так живо відчувати свій ґенетичний звязок з старою київською Русю-Україною. Ця бідність нашої традиції і слабкість почуття свого звязку з духовим і політичним життям попередніх поколінь являється одним з наслідків нашого довгого істнування в рямцях чужої державности і під гнітом чужих національностей. І з цього погляду дослідження української історіографії як образу розвитку наукової праці над дослідженням нашого минулого являється дуже повчаючим.

З невеликої літератури нашого предмету зазначити треба перш за все загальний нарис української історіографії, дуже побіжний, який подав проф. *М. Грушевський* („Развитіе украинкихъ изученій“) в своїм вступі до історії українського народа в 1-м томі енциклопедії „Украинскій народъ“, Спб., 1914.

Так само дуже загальний нарис розвитку української історіографії XVIII-XIX стол. дав проф. *М. Василенко* в своїй статі „Къ исторіи малорусской исторіографіи и малорусскаго общественнаго строя“ в „Кіевскій Старині“ 1894, кн. XI. Йому же належить дуже коротенький (і вже перестарілий) огляд укр. історіографії в Енциклопедичному рос. словнику Брокгауза і Ефрона.

Недавно видана в Камянці книжечка проф. *В. Біднова* „Що читати по історії України (коротенька історіографія України)“, Камянець-Подільський, 1919, — дуже неповна і має характер науково-популярний.

Про українську історіографію литовської й почасти польської та московської доби (спеціяльно про т. зв. литовські й козацькі літописи) дає систематичні й докладні відомости проф. *В. Іконніков* в своїй праці „Опытъ русской историографіи“, т. II, кн. 2, Київ 1908, ст. 1560—1900.

Проф. *В. Антонович* в своїм курсі про джерела до історії України, читаному на початку 80-х років і виданому літографічним способом його слухачами („Источники для исторіи Южной и Западной Россіи“, Київ 1881) дає короткий нарис козацького літописання і чужих джерел.*)

Російський історик *Г. Карпов* в своїй книзі „Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ историковъ, до исторіи Малороссіи относящихся“, Москва, 1870, дає нарис (дуже тенденційний) про „Історію Русовъ“, про Бантиша-Каменського й полемізує з Костомаровим.

„Історія України-Руси“ проф. *М. Грушевського* містить багатий збір відомостей про джерела й літературу й дуже цінні екскурси на поле історіографії (в І томі).

Заповіджений акад. *Д. Багалієм* „Нарис української історіографії“ (в Збірнику Історично-Філологичного Відділу Української Академії Наук в Київві), скільки знаємо, досі ще не вийшов з друку.

Дуже важні нариси *Ол. Лазаревського* „Прежніе изыскатели малорусской старины“, друковані в „Кіевскій Старині“ 1895—1897 років (і окремо „Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи) — про старих дослідників української історії (Я. Маркович, Ол. Мартос, Ол. Маркович).

Яко загальні покажчики історичної літератури мають вагу: *Ал. Лазаревскій,* Указатель источниковъ для изученія малороссійскаго края, Выпускъ I. Спб. 1858, ст. 121, і немов доповнення до нього графа *Гр. Милорадовича* „Указатель ннострапныхъ источниковъ для исторіи Малороссіи“, Чернігів, 1859. Деяку практичну вагу має *Д. Дорошенка* „Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью“, Спб. 1904 (доповнення до нього в рецензії В. Доманицького в „Кіев. Стар.“ 1904, IX).

УКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ.

ЛІТОПИСИ XI—XIII ВІКІВ.

Найстаршими памятками української історіографії являються літописи, — хронологічний запис біжучих подій, ведений здебільшого ченцями по монастирях. Українське літописання почалося

*) Загальний нарис „козацького“ літописання дав *К. Заклинський* в статі „Рускіи лѣтописци и лѣтописи XVII столѣття“, Зоря, 1880.

в Київі в перших десятиліттях XI віку. Багатством змісту, широтою історичної думки й погляду, критицизмом у відношенні до своїх джерел, а також високими художніми прикметами викладу, українські літописи займають визначне місце серед аналогичних памяток цілої европейської літератури й історіографії спеціяльно.

Найдавнійшим (Початковим, Начальним, Несторовим) літописом зветься компіляція, зроблена в Київі на початку XI віку. В осібній, відокремленій формі ми її не маємо, вона входить в склад тих літописних збірників пізнішого часу, що дійшли до нас.

Збереглися дві верзії, два варіянти найдавнішого літопису:

1. *Південна,* у Волинським Збірнику, закінченому при кінці XIII віку, і

2. *Північна* у Суздальськім збірнику, закінченому на початку XVI віку.

Найстарші кодекси (списки) 1-ої верзії:

а) *Іпатський* (в Іпатському монастирі коло Костроми на Ростово-Суздальській Руси) коло 1425 року.

б) *Хлебніковський* (галицького походження), списаний в XVI віці, має кілька копій.

Найстарші кодекси 2-ої верзії:

а) *Лаврентіївський* (по імени ченця Лаврентія в Суздалі) коло 1377 року;

б) *Радивилівський* або Кенігсбергський XV віку;

в) *Троїцький* XV в. (згорів 1812 р., залишилися тільки копії).

Питання про походження, склад і авторство літописних памяток належить до найважнійших в нашій історіографії. Вже по-над 150 років учені (російські й наші) працюють над дослідженням і зясуванням цих питань. Найбільших успіхів досягнуто лиш в останні часи, головно працею російського вченого, академіка Ол. Шахматова.

У-перве видав друком Найдавніший Літопис з Радивилівського списку *Г. Шлецер* в 1767 році в „Россійской Исторической Библіотекѣ". Шлецер гадав, що літопис написано Нестором і що істнує якийсь один основний текст, котрий треба знайти і реставрувати. Але пізніше він переконався, що це дуже трудне завдання: перш за все зоставалось невідомим, де гряниці „Несторового Літопису".

В 1775 році *Г. Мілєр* вказав на приписку Сильвестра під 1116 роком, як на гряницю „Несторового Літопису": „Игуменъ Сильвестръ св. Михайловского монастыря написалъ книги сіи лѣтописець". В 1824 р. український учений *І. Тимковський* почав нове видання „Літопису", але довів його лиш до 1019 р.

Тимчасом московський професор *М. Каченовський* виступив в 20-х роках минулого століття з рядом статей, в котрих доводив,

що літопис в цілому — пізніший твір та що в ньому багато фальсіфікатів. Писання Каченовського та його учнів, що разом утворили т. зв. „скептичну“ школу в російській історичній науці, мали ту вагу, що примусили учених узятись до докладніщих студій над літописами, та до їх аналізу. Появилися писання Погодіна, Буткова, Срезневського, Гедеонова, Куніка й нашого Костомарова, котрі вияснили збірний, компілятивний і комбінативний характер літопису, вказали його джерела і більш-менш посунули на перед питання про авторство і редакторство окремих частин.

Багато допомогло студіям і видання цілих кодексів: Російська Імператорська Археографічна Комісія видала в 1846—1871 роках „Полное собраніе лѣтописей“, повторене в 1908—1910 роках, а в 1871—72 роках надруковала фототипією повний текст Іпатіївського й Лаврентіївського кодексів. Чимало допомогли вияснению питання як про Найдавніщий, так і про пізніщі літописи, українські вчені *М. Костомаров* („Лекціи по русской исторіи“, СПБ. 1861) та *Ол. Маркевич* (О лѣтописяхъ, Одесса 1883—1885).

Та справжню еру в дослідженні літописів зробили праці петербургського академіка *Ол. Шахматова* (1864—1920), що почалися розвідкою „О начальномъ лѣтописномъ сводѣ“ („Чтенія Россійскаго общества исторіи и древностей“, 1897 і осібно). Результати його більше як 20-ти літніх студій над нашими найстаршими літописами зібрані в праці „Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ,“ СПБ. 1908 (Відбитка з 20-го тому „Лѣтописи занятій Археографической Комиссіи“). На основі своїх студій надруковав Шахматов „Повѣсть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія“. СПБ. 1916 (Відбитка з 29-го т. „Лѣт. занятій Археогр. Ком.“). В загальних рисах повторив Шахматов свої висновки в статті „Лѣтописецъ Несторъ“, друкованій в 127—128 томах львівських „Записок Наукового тов. ім. Шевченка“, присвячених Іванові Франкові.

Цінні причинки до вияснення питань про літописи дав також *М. Грушевський* в своїй статті „Нестор і літопись“ у ювилейному збірнику в честь І. Франка „Привіт“, Львів, 1898 і в екскурсі про „Найдавнійшу літопись“ при 1-м томі „Історії України-Руси“.

В результаті дослідів Шахматова та инших учених вияснилось, що

1. *Найдавнійший Київський Літописний звід* (кодекс) появився коло 1039 року, майже рівночасно з заснованням у Київі метрополії й збудуванням катедри св. Софії.

Найдавнійший київський звід починається оповіданням про початок Київа; далі йде оповідання, як запанував у Київі Олег, про його поход на Царь-город, де він поставив свої човни на колеса і так підійшов до самих мурів; переказується про замордування деревлянами другого київського князя Ігоря, про Ольжину

помсту, про охрещення Ольги, про походи Святослава на хозарів, вятичів і болгар, про прихід печенігів під Київ і їх прогнання; боротьба Святослава з греками в Болгарії і вбивство його печенігами при повороті; міжусобиці синів Святослава й запанування Володимира; оповідання про смерть християнських мучеників — батька й сина варягів; походи Володимира; навернення болгарського царя Бориса на християнство Кирилом Філософом; проби віри Володимиром й його охрещення; похід на Корсунь і будування в Київі Десятинної церкви; смерть і похорон Володимира; боротьба його синів між собою; замордування Бориса й Гліба, прославлення й чуда їх; князювання Ярослава аж до посвячення катедри св. Софії в Київі.

2. Від 1039 до 1073 року продовжив його в Печерському монастирі чернець Никон Великий (помер 1088 р.). Джерелом до найдавніщого київського зводу послужили болгарські й візантійські хроніки, а також устні історичні перекази, иноді в формі поетичних (часами навіть віршованих) легенд. Так повстав т. зв. *Перший Київо-Печерський Звід.*

Никон, що був якийсь час ігуменом в Тмуторокані, доповнив найдавнійший Київський Звід вісткими про діяльність князя Мстислава Володимировича Тмутороканського й Сіверського: про його боротьбу з ясами й касогами, про його бій з касожським ватажком Ределею, про збудування церкви св. Богородиці в Тмуторакані, про лиственський бій Мстислава з Ярославом 1024 року; він подає й загальну характеристику князя Мстислава. Крім доповнень подіями з Мстиславового князювання Никон продовжив найдавнійший Київський Звід: він подав про смерть Ярослава і його заповіт дітям, про розділ Київскої держави між синами Ярослава, про боротьбу з кочовниками — торками й половцями; вставив просторе оповідання про Печерський монастир і чуда його подвижників; оповів про події в Тмуторокані 1064—1066 років, оповів про деякі місцеві пригоди (народження дитини потвори, яку люде топили у річці) і довів свою працю до 1073 року.

3. В 1095 році в Печерському монастирі у Київі продовжено Перший Київо-Печерський Звід описом подій 1073—1093 років і уложено нову його редакцію, т. зв. *Другий Київо-Печерський Звід* або *Початковий Звід*. Редактор цього зводу користувався з грецьких хронік, новгородських та чернігівських літописів, житій святих та народніх переказів. На вступі він подав цікаву передмову, перейняту почуттям великої любови до рідного краю й його славної минувшини і разом із тим — суму над тяжким сучасним станом, — коли Русь-Україну шарпають хижі кочовники, а князі сваряться між собою та женуться лиш за роскошами та втіхами. Кінчається Другий Звід сумними міркуваннями з приводу половецької руїни на українській землі. Редактор зводу

вніс в працю подробиці охрещення Володимира, взяті з т. зв. Корсунської Легенди (грецької), про вбивство князя Бориса і св. Антонія Печерського. З народніх переказів він наводить оповідання про Ольжину помсту над деревлянами.

4. Як доводить Шахматов, десь коло 1112 року взявся до уложення нового літописного зводу чернець Нестор, автор життя преподобного Теодосія печерського. Він поклав в основу своєї праці попередній (початковий другий звід), доповнив його і переробив на основі нових джерел: хроніки Георгія Амартола та ин. грецьких памяток, народних переказів і включив в свою працю чотирі умови київських князів з греками. Нестор все те обробив і утворив закінчений історичний твір, славну *„Повість временних літ,“* сю найстаршу історію Української землі, перейняту глибоким патріотичним почуттям і високо цінну багатством своїх політичних, геоґрафічних та етноґрафічних відомостей (етноґрафічний вступ про розселення руських племен).

5. В 1116 році зредагував „Повість временних літ“ ігумен Видубицького монастиря в Київі *Сильвестр;* одже повстала *друга редакція „Повісти“,* яка властиво є копією Несторової праці. Сильвестр покористувався для своєї праці переробкою Несторового літопису, зробленою якимсь Василем (може бути священиком) у Перемишлі між 1113—1116 роками. Цей Василь вніс у свою переробку драматичний опис осліплення князя Василька Теребовельського і деякі відомости про події 1097—1099 років. Це все використав для своєї редакції Несторової „Повісти“ ігумен Сильвестр.

6. Рік пізніше — в 1117 році — повстала *третя редакція Несторової „Повісти“,* яка з особливою увагою зупиняється на діяльности тогочасного героя України-Руси, князя Володимира Мономаха і впроваджує в текст знамените його „Поученіе дітям“, написане десь в 1100—1101 роках.

„Повість временних літ“ лягла в основу цілого ряду пізніших літописів, які писалися в Київі, Чернігові, Переяславі а також в Ростово-Суздальській Руси (пізнішій Московщині) і на Білорусі.

Зпосеред цих літописних зводів і переробок найважніщі:

1. *„Київський Літопис“,* доведений до 1200 р. Він відзначається драматичністю викладу, добре виробленою літературною манерою й має багато ознак живої народньої української мови. Він дійшов до нас в Іпатіевському кодексі (1425 р.) Поруч подій загально-українського характера Київський Літопис подає подробиці про спеціяльно-київські події, про життя князів і факти з життя церковного. З особливою докладністю й явними симпатіями до князя Ізяслава Мстиславовича спиняється літописець на подіях у Київі 1146—1154 років. Так само докладно зображені події

1175—1185 років, боротьба з половцями (подається їх етнографічний нарис) і знаменитий похід сіверських князів на половців 1185 року, оспіваний в „Слові о полку Ігоря". Кінчиться Київський Літопис похвалою князю Рюрику з нагоди змурування стіни у Видубецькім монастирі. Проф. М. Грушевський вважає автора цієї похвали останнім редактором Київського Літопису.

2. Ще більшу вартість з літературного погляду має *„Галицько-Волинський Літопис"*, що обіймає 1201—1292 роки. Його автор був добре обзнайомлений не тільки з грецькими джерелами та грецьким письменством — він знає наприклад, Гомера, — але й з джерелами західно-европейськими. Він дуже охоче вставляє в текст поетичні легенди як, наприклад про Евшанзілля, і майстерні описи подій; щирий патріотизм і національна свідомість також характеризують невідомого автора „Галицько-Волинського Літопису." Літопис цей подає дуже докладний образ внутрішніх і зовнішніх політичних відносин Західної України на протязі цілого XIII століття.

Літопис ділиться на дві частини. Перша (до 1261 року) має характер прагматичного оповідання. Улюблений герой авторакнязь Данило; він підкреслює його високі особисті прикмети й державні заслуги і різко осуджує його ворогів — головно непокірливих галицьких бояр та ворохобників „татарських людей." Друга частина, зложена правдоподібно у Володимирі, присвячує багато уваги князю Василькові Романовичу, братові Данила; вона носить більше характер звичайного літопису з його щорічними записами і має багато ріжних вставок, позичених з ріжних джерел. Між ин. чимало звісток запозичено з Пинського літопису, що не зберігся до наших часів.

Видання літописів: „Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатскому списку", Спб. 1871 (фототипічне видання). *„Повѣсть временныхъ лѣтъ по Лаврентьевскому списку"*, Спб. 1872 (фототипічне видання). *Полное собраніе русскихъ лѣтописей.* т. I. Лаврентьевская лѣтопись. Спб. 1910. т. II. Ипатьевская лѣтопись Спб. 1908. *Радзивиловская или Кенигсбергская лѣтопись.* Изданіе О-ва любителей древней письменности, т. 98. Спб. 1902. *Л. Лейбовичъ.* Сводная лѣтопись, составленная по всѣмъ изданнымъ спискамъ. В. I. Повѣсть временныхъ лѣтъ. Спб. 1876. *А. А. Шахматовъ.* Повѣсть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Вводная часть. Текстъ. Примѣчанія. Спб. 1916 (Відбитка з XXIX т. Лѣтописи занятій Археографической Комиссіи за 1916 годъ). *Л. Петрушевичъ.* Галицко-Волынская лѣтопись. Львів, 1871.

Література літописів (важніща): *Абрамовичъ Д. И.* Къ вопросу объ источникахъ Несторового Житія преп. Ѳеодосія Печерскаго. Извѣстія отдѣленія рус. яз. и словесн. Акад. Наукъ, 1898, I. Його-ж. Нѣсколько словъ въ дополненіе къ изслѣдованію

А. А. Шахматова „Кіево-Печерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись“, Там-же 1898, II. *Айналовъ Д.* Два примѣчанія къ лѣтописному Исповѣданію вѣры. Сборникъ статей, посвящ. В. И. Ламанскому, Спб. 1908. *Архангельскій А.* Первые труды по изученію начальной русской лѣтописи. Казань, 1886 (Ученыя Записки Каз. Унив.) *Барвінський Богдан.* Гомер в Галицькій Літописі. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 117-118. *Бестужевъ-Рюминъ К.* О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV в. Лѣтопись занятій Археографической Комиссіи. 1868, т. IV. *Бѣляевъ И.* Хронологія Нестора и его продолжателей. Чтенія О-ва Исторіи и древн. рос. 1896, II. *Бутковъ И.* Оборона лѣтописи русской отъ навѣта скептиковъ. Спб. 1840. *Голубинскій Є.* О погрѣшности одного мѣста въ нашей первоначальной лѣтописи, остающейся незамѣченною. Извѣстія Отд. рус. яз. и слов. Акад. Наукъ, IX, в. 2. *Грушевський М.* Найдавнійша літопись, І том Історії України-Руси; Хронологія подій Галицько-Волинської літописі, Львів 1901 (Записки Наук. Тов. ім. Шевч. т. 41); До справи хронології подій Галицько-Волинській літописі, Записки, т. 52; Примітки до тексту Галицько-Волинської літописі, Записки, т. 8; Нестор і літопись, „Привіт“, Збірник в честь Ів. Франка, Львів, 1898. *Заболотскій П.* Къ вопросу объ иноземныхъ письменныхъ источникахъ Начальной Лѣтописи, Рус. Филолог. Вѣстникъ, 1901. *Замысловскій Е.* Кь вопросу о составѣ Повѣсти временныхъ лѣть. Журн. Мин. Нар. Просв., кн. 263. *Истринъ В.* Лѣтописныя повѣствованія о походахъ русскихъ князей на Царь-Градъ. Извѣстія От. рус. яз., 1916, кн. II; Хронографъ Ипатскаго списка лѣтописи подъ 1114 годомъ. Журн. Мин. Нар. Просв., кн. 314. *Кирпичниковъ А.* Кь литературной исторіи русскихъ лѣтописныхъ сказаній. Извѣстія От. рус. яз., II. в. 1. *Костомаровъ Н. И.* Лекціи по русской исторіи. Спб. 1861. *Маркевичъ А.* О лѣтописяхъ. Одесса, 1883—85. *Никольскій А.* Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго сказанія о св. Владимирѣ. Христіанское Чтеніе, 1902, VIII. *Пархоменко В.* Къ вопросу о хронологіи и обстоятельствахъ жизни лѣтописнаго Олега. Извѣстія отд. рус. яз., 1914, I. *Петровъ А.* Къ лѣтописному сказанію о славянской грамотѣ. Извѣстія, XIII, 1. *Погодинъ М.* Несторъ, историко-критическое разсужденіе о началѣ русскихъ лѣтописей. М. 1839. *Потаповъ П.* Къ вопросу о литературномъ составѣ Лѣтописи, Рус. Филол. Вѣстн., т. 63; Лѣтопись и „Исповѣданіе вѣры“ Михаила Синкелла; Лѣтопись и Паннонскія житія; Лѣтопись и Откровеніе Меѳодія Патарскаго, Рус. Филол. Вѣстн., 65. *Соболевскій А.* Древняя передѣлка начальной лѣтописи, Журналъ Мин. Нар. Просв., 1905, III, кн. 358; Нѣсколько мѣстъ начальной лѣтописи. Чтенія О-ва Нестора-Лѣтописца, VIII. *Срезневскій И.* Памятники X вѣка до Владиміра Святого, Извѣстія Академіи Наукъ, 1854,

III; Статьи о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ. Спб. 1903; Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ. Записки Академіи Наукъ, II. *Сухомлиновъ М.* О древней русской лѣтописи какъ памятникѣ литературномъ. Сборникъ отдѣленія рус. яз. и слов. Акад. Наукъ, т. 85; О преданіяхъ въ древней русской лѣтописи, ibid. *Франко Іван.* Дві замітки до тексту найдавнійшої літописі. Записки Наук. тов. ім. Ш., т. 83. *Халанскій М.* Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ. Журн. Мин. Нар. Просв. 342, 350. *Хрущовъ И.* Сказаніе о Василькѣ Ростисловичѣ. Чтенія О-ва Нестора-Лѣтописца, I; О древне-русскихъ историческихъ повѣстяхъ и сказаніяхъ XI—XII столѣтій. К. 1878. *Шараневич Іс.* Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Львів, 1872. *Шахматовъ А. А.* О начальномъ кіевскомъ лѣтописномъ сводѣ. Москва, 1897 (Відбитка з „Чтеній О-ва Исторіи и древностей"); Кіево-Печерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись, Извѣстія Отд. рус. яз. и слов. 1897, III; Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ. Журн. Мин. Нар. Просв., т. 310; Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ, ibid., 313; Житіе Антонія и Печерская лѣтопись, ibid. 316; Общерусскіе лѣтописные своды XIV—XV вѣковъ, ibid. 331, 332, 338; Корсунская легенда о крещеніи Владиміра. спб. 1906 (Сборникъ въ честь В. Ламанскаго, II); Одинъ изъ источниковъ лѣтописнаго сказанія о крещеніи Владиміра. Сборникъ въ честь М. С. Дринова, Харьк. 1904; Начальный лѣтописный сводъ и его источники. Юбилейный сборникъ В. Ѳ. Миллера. Спб. 1900; До питання про північні перекази за княгиню Ольгу. Записки Українського Наук. тов., Київ, 1909, т. II; Лѣтописецъ Несторъ. Записки Наук. тов. ім. Ш., т. 117—118; Сказаніе о призваніи варягоъ. Извѣстія отд. рус. яз. и слов., 1904, IV; Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ. Лѣтопись занятій Археографической Комиссіи, Спб. 1908, т. XX і окремо.

„ЛИТОВСЬКІ"
АБО ЗАХІДНО-РУСЬКІ ЛІТОПИСИ.

Історичних памяток, які належать до XIV—XV віків, збереглося у нас взагалі дуже небагато, що поясняється політичними завирюхами, які переживав наш край в ці часи й які понищили взагалі майже всі памятки нашого письменства цієї доби. Але що історична робота, а саме літописання не переривалося й за цих часів, свідчать уривки й сліди, що збереглися в пізніщих творах.

Літописання в давній Руси, почавшись майже одночасно в Київі і в Новгороді, знайшло свій розвиток також на Білій Руси, яка

в часах Великого Князівства Литовського жила спільним культурним і політичним життям з українськими землями, що війшли в склад князівства. Одже й цілий цикл т. зв. *Литовських* або *Західно-Руських Літописів,* писаних на Білій Руси, належить рівно до української історіографії як і до білоруської.

Всіх списків або редакцій Литовських літописів звісно до цього часу 14. Списки ці діляться на три групи: 1. Коротка або старша редакція, яка характеризується перевагою звісток про життя смоленської землі; 2. складна або друга редакція, в якій подається історія старої Литви, а смоленські звістки переказуються вже коротше; 3. повна або третя редакція, яка містить докладну історію старої Литви й пізніших часів (вже після Гедиміна). Редакція першої групи припадає на 1440-ві роки, другої на 1550-ті роки і третьої на 1560-ті роки.

Джерелами литовських літописів являлись місцеві літописи смоленські, а також українські: волинський, київський, подільський. Автори літописів користувались також з польських хронік, офіціяльних актів та придворних записок. Старші літописи відзначаються особливою докладністю викладу, праґматичністю, поетичним стилем.

Важніщі списки Литовських літописів: *Супрасльський список,* який уявляє з себе цілий збірник, зложений в 1520 році Григорієм Івановичем, що служив у князя Семена Одинцевича; тут крім „Київського" літопису, що обіймає часи 862—1514 і кінчиться описом перемоги князя К. Острожського над москалями в 1515 році, уміщено короткий Смоленський літопис і західно-руську хроніку.

„Літопис Авраамки", писаний в Смоленську 1495 р. з наказу єпископа Іосифа „рукою многогрѣшнаго раба Божіа Авраамки".

„Баркулабовський літопис", зложений священиком Федором Пилиповичем, смольнянином, коло Орши та Могильова (с. Баркулабово) на переломі XIV—XVII віків. Містить дуже важні відомости про діяльність братств і початки унії. Відзначається гарною народною білоруською мовою.*)

Літопис Биховця кінця XVI в., найповніщий з усіх; він використав і найбільше ріжноманітних джерел (багато взято з Галицько-волинського літопису. Відзначається літературністю й драматичністю викладу.

Литовські літописи мали значний вплив на польських хроністів (Длугоша, Стрийковського, Більського), а через них і на пізнішу українську історіографію XVII—XVIII століть.

Литовські літописи видано частиною в XVI т. „Полнаго со-

*) Надруковано вперве П. Кулішем в „Матеріялахъ для исторіи возсоединенія Руси", т. I, Москва 1877, а потім М. Довнаром-Запольським в кн. XII „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстій" 1898 р. і окремо. Той-же Довнаръ-Запольський умістив про літопис статю в збірці „Eranos", Київ, 1906.

бранія русскихъ лѣтописей", вид. Археографической комиссіи, СПБ. 1889, головно в XVII томі цього „Полнаго собранія", під редакціею С. Л. Пташицкого і А. А. Шахматова, СПБ. 1907. Тут видруковано 13 списків. 14-й список „Кройника Вел. князства Литовскаго и Жмоитскаго" 1636 р. надруковав С. Розанов в „Українському науковому збірнику", Москва 1915 р.

ЛІТЕРАТУРА ЛИТОВСЬКИХ ЛІТОПИСІВ:

Н. И. Костомаровъ. Лекціи по русской исторіи. Источники русской исторіи, СПБ. 1861 (розділ „бѣлорусскія лѣтописи"). *J. Szaraniewicz.* O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku. Rozprawy i sprawozdania z posiedzień Wydziału Historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. Tom XV, w Krakowie, 1882. *Н. Дашкевичъ.* Замѣтки по исторіи Литовско-Русскаго государства, Кіевъ, 1885 (Відбитка з „Кіевск. Университ. Извѣстій" 1882 р.) *А. Барбашевъ* Витовтъ и его политика до Грюнвальденской битвы, Спб. 1885. Йогож: Витовтъ. Послѣдніе двадцать лѣтъ княженія 1410—1430, СПБ. 1891. Йогож: Лѣтописные источники для исторіи Литвы въ средніе вѣка. „Библіографъ", 1888, СПБ. *Antoni Prochazka* Latopis litewski. Rozbiór krytyczny. Lwów, 1890. S. Smolka. Najdawniejsze pomniki dziejopisania rusko-litewskiego. Rozbiòr krytyczny. Kraków 1889 та Pamiętniki Akad. Umiejęt., wydział filologiczny i hist.-filozof., т. VIII, 1890. *М. Грушевський.* Похвала великому князю Витовту. Кільки уваг про склад найдавнійшої литовсько-руської літописі. Записки наук. тов. ім. Шевченка т. VIII, 1895. *Е. Карскій.* О языкѣ т. н. Литовскихъ лѣтописей. Варшавскія Университетскія Извѣстія 1894, N 11. *И. Тихомировъ.* О составѣ западно-русскихъ т. н. Литовскихъ лѣтописей. Журналъ Министерства Народн. Просвѣщенія, 1901, NN 3 і 5. *А. Шахматовъ.* Записка о западно-русскихъ лѣтописяхъ. Лѣтопись занятій Археографической Комиссіи за 1900 годъ, выпускъ 13-й, СПБ. 1901. *Ѳ. Сушицкій.* Изъ лекцій по литературѣ южной и западной Руси XV—XVIII вв. Очеркъ I. О западно-русскихъ лѣтописяхъ. Кіевъ, 1915. *Проф. Т. Сушицький.*. Західно-руські літописи як памятки літератури. Частина I. Збірник історично-філологичного відділу Української Академії Наук. Випуск II. У Київі, 1921. *В. С. Иконниковъ.* Опытъ русской исторіографіи. Томъ II, Кіевъ, 1908.

СІНОДИКИ АБО ПОМЯННИКИ.

Поруч літописів з їх ріжнородним змістом, житій та ин. памяток старо-українського письменства, в яких можна знайти джерело й матеріял історичних відомостей, треба зазначити ще т. зв. сінодики або помянники —імення князів і взагалі значних

осіб, записаних в особливі памятні книжки при церквах та монастирях для поминання при службі Божій. З по-між цих помянників найбільш звісні:

1. Помянник Київо-Печерської Лаври кінця XV і початку XVI в., виданий проф. С. Голубевим в „Чтеніяхъ О-ва Нестора-Лѣтописца", кн. VI.

2. Сінодик Київо-Софійського собора, виданий Ів. Каманіним в „Кіев. Старині", 1895, кн. 9.

3. Помянник Київо-Михайловського Золотоверхого монастиря XVI—XVII віків, цікавий своєю вступною статею „Объ обновленіи запустѣлого Межигорского монастыря" ігумена Афанасія 1599—1612 років. До цього помянника вписано багато гетьманів, полковників, козаків, посполитих людей до кінця XVII віка. Видано його в „Чтеніяхъ О-ва Нестора-Лѣтописца", 1903—1904, кн. XVII.

4. Помянник київського Пустинно-Миколаевского собора, вид. В. Щербиною в „Кіев. Старині", 1895. кн. 12.

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ XVI—XVII ВВ. І ОЖИВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ В ПИСЬМЕНСТВІ.

Беликий культурно-національний рух, що роспочався як реакція против латино-польського натиску в другій половині XVI віку на Західній Україні і мав своїми головними осередками Острог, Львів і Київ, утворив багату літературу богословських трактатів, полемічних творів, церковно-історичних росправ, посланій; автори цих писаннів раз-у-раз мусіли для обґрунтования своїх думок і оборони національно-релігійних прав українського народа покликатися на історію, воскрешати історичну традицію про українських великих князів, про колишню державність українську. Тим-то в цей час ми бачимо зріст числа літописів, хронік, хронографів, котрими особливо багате XVII століття. Серед великої й багатої релігійно-полемічної літератури кінця XVI й початку XVII стол. ми бачимо ряд творів, що мають певне значіння для української історіографії; така була, наприклад *„Перестороґа"* 1605—1606 років, автором якої певне був Юрко Рогатинець, видатний діяч львівського братства; вона містить багато матеріялу про події українського національного життя в кінці XVI віку. Такі були й писання Степана Зізанія, Мартина Броневського (Христофора Філалета), Іпатія Потія, Мелетія Смотрицького, Захарія Копистенського та инших авторів як з православної, так і з уніятської сторони. Серед української літератури цих часів особливо цінне й цікаве для

історіографа оте відновлення національно-історичної традиції, оте стремління навязати нитки безпосередної тяглости подій і цілого історичного процесу в житті українського народа. Бачимо ми це в знаменитім „Посланії“ Ісаії Копінського (помер 1640 р.) до Яреми Вишневецького, а особливо в порівнюючи недавно знайденій (проф. П. Жуковичем) *„Протестації“* української ієрархії: митрополита Іова Борецького, єпископів Іезекеїла Курцевича, Ісаії Копінського та всього духовенства, в 1620—21 роках, адресованій до сейму і до всієї Річи-Посполитої в справі утисків над православієм. В цій Протестації особливо важний уступ, де говориться про козаків, як прямих нащадків старих руських вітязів: „що до козаків, то знаємо про цих лицарських людей, що вони наш рід, наші браття і правовірні християне... Це ж бо те плем'я славного руського роду, з Яфетового насіння, котре воювало грецьке царство на Чорному морі і на суходолі. Це з того покоління військо, котре за руського монарха Олега в своїх моноксілах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало й Царьгород штурмовало. Це ж вони за святого руського монарха Володимира Великого воювали Грецію, Македонію й Ілірію. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестилися та приймали християнську віру від царьгородської церкви, і по сей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть. А живуть вони не як погане, але як християне: мають священиків, учаться письма, знають Бога і свій закон... То певне, що по Богу ніхто на цілому світі не чинить зневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупами, еспанський король своїм потужним флотом, а запорозькі козаки своєю сміливістю й перемогою. Що інші народи виборюють словами й діскурсами, то доказують козаки самим ділом.“*)

Тим самим почуттям перейняті і як матеріял до біографії гетьмана Сагайдачного дуже цінні „Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Запорозкого, зложоныи презъ инока Касіана Саковича, ректора школъ кіевськихъ въ брацтвѣ, мовленые отъ его спудеовъ на погребѣ того цного рыцера въ Кіевѣ въ недѣлю проводную Р. Б. 1622.“ В цих віршах говориться слово в слове те саме, що й у „Протестації“, коли заходить річ про військо запорожське:

Войско запорожское вольности набило
Тим, же вірне ойчизні і кролюм служило.
Кройніки о їх менэстві старие писали,
Як они неприятелей ойчистих бивали

*) „Протестація“ надрукована була проф. П. Жуковичем в III тому „Сборника статей по Славяновѣдѣнію“ Спб. 1907.

Морем, сухом, частокроть пішо, і тиж конно,
Хотяй ся неприятель їх убирал збройно.
Племя то єсть з насіння оного Яфета,
Которий з Симом покрил отчіе секрета.
За Олега, росского монархи, плавали
В чолнах по мору і на Царград штурмовали,
Їх то продки з росским ся монархою крестили
Володимером і в вірі той статечне жили.
При которой і они так стоят статечне,
Же за нію умирати готові конечне.
Бивали межи войском тим князі і пани,
С которих виходили добриї гетмани,
Яким і тот їх гетман Петр Конашевич бил,
Которий справ рицерских дільностю всюди слил.
О войску запорозком кождий может знати,
Як оно ойчизні єсть потребно, уважати.
Україна тим войском вцале зоставает,
А где запорозцов ніт, татарин впадает.

„Вірші“ подають біографічні відомости про славного гетьмана, оповідають про його походи і підкреслюють його заслуги на полі культурному: він

„Маетность свою роздал, едину на шпиталі,
Другую зась на церкви, школи, монастирі.
І так все спорядивши живота доконал
При церкві братской честно в Києві похован,
В котрое ся братство зо всім войском вписал
І на него ялмужну значную отказал...
Виділ он і лвовское братство, хоть далеко,
Церков їх в місті наділил неледаяко,
Суму значную грошей до брацтва леґовал,
Ажеби науки там били пилне жадал.

Доба Хмельнищини полишила по собі дуже багату літературу віршів, в котрих знайшло собі вираз розбуджене національне почуття в момент великого підйому всіх сил українського народу за часів Великого Гетьмана.*) Ще більш величавою памяткою цієї доби являються народні думи, зложені безперечно в козацько-лицарськім осередку. Деякі думи, наприклад про Хмельницького і Барабаша, або на смерть Хмельницького малюють дуже яскраво навіть подробиці історичних подій.

*) Див.: *Ів. Франко,* Студії над укр. народніми піснями. Хмельнищина (думи, пісні та вірши), „Записки Наук. тов. ім. Шевченка“, тт. 98—106.

УКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ XVII СТОЛІТТЯ. ХРОНІКИ. „КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ".

Літописання на Україні не переривалося за литовських і польських часів. Як і в давні часи Київської держави, літописи ведено переважно по монастирях. Особливо розвивається історична праця в XVII столітті, коли вона виходить по-за сухі літописні рямки і приймає форми праґматичної історії з синтетичними стремліннями. Писання літописів або „хронік" перестає бути виключним ділом людей духовного стану: з'являються т. зв. козацькі літописи, котрі пишуть люде світські, належні до козаччини, які самі приймають близьку участь в подіях, або являються їх наочними свідками. Відповідно до підйому національного почуття, що досягає свого кульмінаційного пункту за часів Хмельниччини, історичні праці XVII століття майже всі перейняті гарячим патріотизмом. Важніщі памятки:

„Лѣтописци Волыни и Оукраины", збірник зложений на початку XVII в. в Київі. Належав синові київського війта Богдана Балики, а потім ченцю Іллі Кощаковському. Переховується тепер в бібліотеці Осолінських у Львові. Містить в собі літописну компіляцію з старих українських, литовських літописів, записки Б. Балики про московську війну 1612 року, біоґрафії київських митрополитів 988—1590 років, український переклад дневника Опалінського про Хотинську війну 1621 року і ріжні виписки.

„Густинський літопис", доведений од початку київської держави до 1597 року. В 1670 році його списав і доповнив у Густинському Прилуцькому монастирі єромонах Михайло Лосицький. Це компіляція з українського і польського літописного матеріялу, названа „Кройникою." Починається Нестором і Галицько-Волинським літописом, говорить про відносини українських земель до Литви, Угорщини, Польщи, Москви, Криму, Туреччини і доходить до 1597 року. В кінці розділ „О началѣ козаковъ", зложений на підставі праць Сарніцького і Бельського.*)

Самостійна праця Лосицького починається в розділі про початок козаччини; далі йдуть розділи про новий календарь, церковну унію і полемічна оборона православної віри та української народности. Головний мотив праці — любов до рідного краю: кожній людині вроджена ця любов і тягне її до-себе, як магніт залізо. Тому то й автор хроніки бажає, щоб від українського народа небуло закрите його минуле.

*) *Станіслав Сарніцький* (род 1530 р.), був кальвіністським проповідником у Кракові, написав „Descriptio veteris et novae Poloniae, 1595 і Annales sive de origine et rebus gestis polonorum et lithuanorum libri VIII, 1587. про Бельского див. далі.

Межигорський рукопис XVII віку, містить літопис земель Київської й Волинської 1393—1611 та 1612—1620 років (відомий і другий список, теж XVII в.). Там же літопис Межигорського монастиря (під Київом) 1608—1700 років, дуже важний для історії міста Києва й козаччини; відзначається живим, цікавим викладом. Обидва літописи надруковав В. Антонович: „Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи", Київ, 1888.

Львівський Літопис (названий так галицьким ученим Д. Зубрицьким по місцю знайдення) 1498—1649; від 1498 до 1626 виклад дуже короткий; починаючи з 1630 р. ідуть дуже докладні щорічні записи. Трактуються події Західної України (Київщини, Поділля, Галичини). Автор був подолянин, вчився у Меджибожу в 1621 році, жив у Києві в 1626 році і був ченцем Межигорського монастиря. Куліш вважав його за галичанина. Надруковано кілька разів (Між ин. в „Науковому Сборнику", Львів, 1867 р.)

Хмельницький літопис 1636—1650, дуже цінний для історії перших років Хмельниччини своїми відомостями про руїну краю підчас воєнних трівог. Надруковано в додатку до літопису Самовидця, Київ, 1878.

Існував колись *Подільський Літопис,* але не дійшов до нас.

Крім цих літописів зберігся ряд літописів (цілком або в уривках) чисто монастирських або церковних, в котрих одначе подаються відомости як загально-історичні так і спеціяльно про місцеве життя тої околиці, в якій знаходиться монастир:

Густинський монастирський літопис, обіймає час 1600—1641 р.

Мгарський (Лубенського пов. на Полтавщині), уривки 1682—1775 років; дуже цінне оповідання „О построеніи камянной церкви Преображенія Господня въ Мгарскомъ монастырѣ", яке дає дуже важний матеріял про будову камянних церков на Україні в другій полов. XVII в. Друковано з передмовою Ол. Лазаревського в „Кіев. Стар." 1889, IV—VI.

Кронічка *Мотронинського* монастиря (Чигринського пов.) 1516—1749 років, уривки з неї надруковав Микола Білозерський в своїх „Южнорусскихъ Лѣтописяхъ", Київ, 1854.

Літописец *Сатановського* монастиря (на Поділлі), писаний польською мовою, ведений уніатським ігуменом Модестом Сильницьким 1770—1793 рр. Зберігається в музеї Осолінських у Львові.

Літопис *Підгорецького* монастиря (в Галичині коло Бродів) 1659—1715, називається „Сінопсисъ или краткое собраніе исторій". Дає подробиці про походи Дорошенка з турками на Поділля 1672 і пізн. років. Уривки надруковав Ів. Франко („Мирон") в „Кіев. Стар.", 1890 р. кн. VII.

„Кройника монастыря св. Михаила церкве Золотоверхого" другої половини XVI в., зложена на підставі головно польської хроніки М. Більського.

Церковний літопис *Добромильський* (в Галичині 1648—1700, друкований В. Антоновичем в його „Сборникъ лѣтописей", Київ, 1888.

З другої половини XVI в. над літописами в старім розумінні слова усе більше беруть гору „хроніки", зложені на польський зразок уже цілком в формі прагматичного викладу, хоч по суті здебільшого зберігаючи характер компіляцій з ріжних старих літописів та чужоземних хронік. Найбільше розвинулося компонування цих хронік в XVII столітті, спеціяльно в другій його половині, в звязку з великим національно-державним рухом того часу, що після спроб відновлення незалежної української держави за Б. Хмельницького привів до встановлення Гетьманщини на лівім березі Дніпра. Авторами цих хронік (зустрічаються назви „історія", „сінопсіс" та инші) являються здебільшого духовні особи. Важніщі твори цієї категорії: хроніки Т. Сафоновича, П. Кохановського, Ін. Гізеля і Л. Боболинського.

Теодосій Сафонович між 1655—1672 роками був ігуменом св. Михайловського Золотоверхого монастиря в Київі. В 1672 році він уложив твір: „Кройника зъ лѣтописцовъ стародавныхъ, зъ св. Нестора Печерского и иншыхъ, также зъ хроникъ польскихъ." З поміж цих польських джерел Сафонович користувався найбільше з Стрийковського*). Головна мета праці автора — дати нарис національної історії: кожному українцеві, про свою батьківщину, щоб уміти відповісти, як хто спитає, бо людей, що не знають свого роду, всі вважають за дурнів; автор охоче признається до свого позичання з чужих джерел: „що де з ріжних літописців руських і польських вичитав те й пишу." Основна думка Сафоновича — ідея соборности українських земель: для нього історія Галичини так само важна, як і історія Київщини та Волині. Своєю „Хронікою" хтів довести Сафонович і зясувати той історичний шлях, котрий привів до панування козацького стану на Україні. Автор „Хроніки" не мав великого літературного талану, але за те вся його праця зогріта горячого любовію до рідного краю, перейнята щирим українським патріотизмом.**)

Хроніка Сафоновича не дійшла до нас в оригіналі, а лиш у списках. Вона приготовлена до друку проф. С. Голубевим у виданні Київської Археографічної Комісії.

Хроніка ієромонаха *Пантелеймона Кохановського,* економа Печерського монастиря, уложена 1681—1682 р. під назвою „Обширний Сінопсис Рускій" має характер сирового збору матері-

*) *Матвій Стрийковський,* польський історик, жив між 1547 і 80-ми роками XVI в., склав працю: „Opisanie Sarmacyi europejskiej" і „Kronika polska. Żmudska, litewska i wszystkiej Rusi" (закінчується добою Стеф. Баторія), видана в Кролевці 1582 р.

**) Про неї див. *А. Рогозинскій,* „Кройника" Ѳ. Сафоновича и ея отношеніе къ „Кіевскому Синопсису" Гизеля, СПБ. 1910.

ялів. Автор користувавая з українських і польських літописців.

Інокентій Гізель, з походження німець, як вихованець Петра Могили був висланий для науки до закордонних університетів, по повороті стояв на чолі Печерської друкарні, був професором і ректором Колєгії, а р. 1656 став архімандритом Печерського монастиря. Був одним з оборонців незалежности української православної церкви від московського патріярха. Помер в 1683 році. Головне його діло: „Сінопсисъ или краткое собраніе оть разних лѣтописцевъ о началѣ Славяно-россійскаго народа, и первоначальныхъ князей богоспасаемаго града Кіева, и о житіи св. благовѣрного великого князя Кіевского и всея Россіи первѣйшого самодержца Владиміра, и о наслѣдникахъ благочестивѣйшія державы его Россійскія даже до пресвѣтлѣйшого и благовѣрного государя нашого царя и великого князя Алексѣя Михаиловича, всея Великія, Малія и Бѣлыя Россіи Самодержца".

Перше видання вийшло у Київі в 1774 році, друге в 1678, третє в 1680 році.

Джерелами автору служили Стрийковський, Кромер, Більський, Гваньїні, Длугош, Бароній, Нестор та инші українські літописці, Кранцій, Ботеро, Зонаро та ин.*)

Схема роскладу матеріялу така: оповідається про походження славян, котрі виводяться від Іафета, Мосоха та инших патріярхів. Царський рід виводиться від римського Августа. Оповідається про перших князів, про руїну Київа од татар; після того просто — про поход Мамая і битву з ним московського князя Дмитра Івановича над Доном; далі іде мова про Київ під литовською владою, потому просто переходиться до оповідання про встановлення в Москві патріярхату; подається спис київських воєвод; оповідається про прилучення України до Москви, а в другому виданні закінчується Чигиринського війною 1677 року.

„Хотя, каже Іконніков, Синопсисъ не пренебрегаетъ сѣверной Россіей, но въ сущности онъ есть не что иное, какъ мѣстная

*) *Мартин Кромер* (1512—1589), автор латинської праці „De origine et rebus gestis Polonorum."

Більські, батько Мартин і син Йоахім (пом. 1599 р.) обидва історики; М. Більський написав загальну працю „Kronika świata"; Йоахім продовжував діло батька і написав: „Kronika Polska", довівши її до 1599 року; в VI книзі розділ „O kozakach".

Олександер Гваньїні (Guagnino), італієць з Верони, служив в Польщі за Жигимонта III і Стефана Баторія, брав участь у війнах з Москвою, помер 1614 р. Написав: „Sarmatiae Europeae descriptio, 1581" і „Rerum polonicarum tomi tres", Francof., 1584. В 1611 р. вийшов польський переклад першої праці „Sarmacya Europejska", де є розділ „O kozakach, które pospolicie Zaporozkimi zowiemy". Існував і український рукописний переклад.

Ян Длугош (1415—1480), славний польський літописець, автор великої хроніки „Annales seu cronicae inclyti regni Poloniae opera" в 12 книгах; видана вперше 1711 р. в Липську.

історія княжества кіевского, а не всея Руси“ (Опытъ рус. историографіи, т. II, ст. 1556-та).

„Сінопсіс“ зробився улюбленим підручником історії на Україні, а ще більше в Московщині, де він видержав баг..то виданнів, — його друковали іще на початку XIX століття.

Леонтій Боболинський, ієромонах Троїцького монастиря в Чернігові, написав там 1699 року хроніку: „Лѣтописецъ си естъ Кроника зъ розныхъ авторовъ и историковъ многихъ, діялектомъ рускимъ естъ написана въ монастыру св. Троицкомъ Илинскомъ Чернѣговскомъ іеромонахомъ Леонтіемъ Боболинскимъ, законникомъ монастыра Выдубицкого Кіевского, року отъ Р. Х. 1699“. Ціла праця обіймає 636 аркушів; на 1—350 іде огляд подій всесвітньої історії до здобуття Царьгороду турками, далі „о панствахъ турецкихъ, отколь повстали и якъ размножились, въ тыи всходніи краины“, події литовської і польської історії до Стефана Баторія; далі йдуть окремі розділи української історії, посланіє Ісаії Копінського до Яреми Вишневецького, опис чигиринських походів 1677 і 1678 років. Існує кілька редакцій літопису Боболинського. Видано його вперве в 1854 році в додатку до літопису Грабянки (вид. Археографічної Комісії в Київі). Літопис Боболинського відзначається гарною українською мовою, близькою до народньої.

„КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСЦІ“.

Доба Хмельнищини і викликаний нею небувалий перед тим підйом національної енергії і духового життя знайшли собі вислов в особливій категорії історичних творів, т. зв. козацьких літописів, які йдуть від другої половини XVII віку, хоч ті памятки, що дійшли до нас, зложені вже на початку XVIII століття. Центральним моментом у всіх літописців являється доба Хмельнищини, деякі цілком присвячені їй, а инші події переказують лиш яко вступ. „Всі вони, каже про них Іконніков, носять характер історії, бо і групованія подій і особливо освітлення фактів не чужі певної штучности, субєктивности і навіть фантазії (Опытъ рус. историографіи, II, ст. 1560—61). Джерелами являються не тільки старі українські (для початкових розділів) літописці, польські й инші чужі історики, але також офіціяльні акти, дневники, журнали подій, що велись в гетьманській канцелярії, навіть поетичні твори. Найбільш характерними зразками „козацького літописання“ а разом із тим дуже важними працями з обсягу старої української історіографії являються літописи Самовидця, Величка і Грабянки.

Невідомий нам автор, який в історіографії дістав імя *Самовидця*, склав працю під назвою „О початку и причинахъ войны

Хмельницкого", яка обіймає час від 1648 року і доходить до 1702 року. Автор походить з Західної України; підчас Руїни він переселився до Сіверщини, де й написав свою працю. Віи почав складати її не раніше 1672 року, хоч і вів уже перед тим свої записи. Правдоподібно автор належав до шляхетського стану і служив канцеляристом, що дало йому змогу бути в курсі дипломатичних відносин. Він оповідає як наочний свідок про облогу Смоленска 1654 р., облогу Риги 1655 р.; віи був присутний на раді в Чигирині 1657 р.; брав участь в дипломатичній місії за Юрія Хмельницького в 1660 році, належав до прихильників Сомка. Як свідок оповідає він про вибір Многогрішного в 1669 році. З 1676 року він починає дуже докладно говорити про події в околиці Стародуба, що дає підставу думати, що він там і жив.

До гетьмана Самойловича Самовидець ставиться неприхильно (ст. 169—171), а за те добре ставиться до Мазепи, підкреслюючи, що він походив „з роду шляхетського, старожитної шляхти української і у війську значної (ст. 171). Хвалить Сомка і кошового Сірка, а не любить з ріжних мотивів Виговського, Бруховецького, Дорошенка, Самойловича. Він — дуже ревний християнин, і через те йому не подобалась спілка Дорошенка з турками. Самовидець — переконаний монархіст; він лояльно ставиться до польських королів, а потім такі самі почуття переносить на московського царя, з приводу присяги котрому каже, що „по усей Украинѣ увесь народъ зъ охотою тое учинивъ и не малая радость межи народомъ стала" (ст. 36). Разом із тим він прихильник шляхетського стану і взагалі статечних класів громадянства; всі його симпатії на боці городових козаків, а не січовиків. Він великий прихильник просвіти і науки.

Самовидець дуже добре поінформований не тільки про українські, але й про європейські справи, наприклад про війну австро-угорців з турками в 1683—1691 роках. Він любить моралізувати й оцінювати історичних діячів та їх окремі вчинки з погляду своїх релігійних і соціяльно-політичних переконань.

Мова літопису Самовидця — дуже гарна українська мова щиро-народнього складу.

У-перве видруковав „Лѣтопись Самовидця" проф. Осип Бодянський в „Чтеніяхъ" московського „Общества исторіи и древностей", і окремою книгою (Москва, 1846) в редакції присланій йому П. Кулішем. Друге видання, на підставі кількох списків зладив Орест Левицький (Київ, 1878), додавши до нього дуже цінну свою росправу.

Найцікавіщим з козацьких літописців безперечно єсть *Самійло Величко*, канцелярист війська Запорожського. Про його життя знаємо, що він вже не молодим бувши почав р. 1690 служити при генеральному писарі Василю Леонтієвичу Кочубею; часом він ви-

конував важні урядові доручення. Десь р. 1704 він перейшов був на службу до Генеральної Канцелярії, де — як сам каже — „былъ не послѣднимъ въ дѣлехъ писарскихъ“. В кінці 1708 р. Величка усунуто з посади за його близькість до В. Кочубея (він завжди вихваляє Кочубея як „пана доброго, мудрого и побожного человѣка“, а Мазепу не любить, називає „Махіавелемъ“ і „хитримъ лисомъ“). Пізніше, вже по Шведчині знайшов він притулок в домі Кочубеїв у Диканьці і дожив там віку за літературною й учительською працею. Він дожив до глибокої старости і при кінці життя осліп. В 1702 році він брав участь в поході корпуса українського війська, виряженого в Польшу на допомогу Петровому спільнику королеві Августу.

Величко людина добре освічена, він знає мови латинську, польську, німецьку. Вже по зложенні своєї історичної праці (поміченої 1720 роком) Величко переклав з німецького збірника на українську мову обширну „Космографію“ (великий рукопис в 866 карток, 4⁰), закінчену р. 1728 вже під диктат в Диканьці. Тут підписався Величко „Истинній Малія Росіи сынъ зъ племени Хозарского и изъ слугъ Войска Запорожского найменшій слуга.“ Уривок з цієї Космографії — про гряниці Московської держави — надруковав Ор. Левицький в „Україні“ 1914 року.

Головна праця Величка, яка заслужила йому голосне імя в українській історіографії, це — „Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками черезъ Зѣновія Богдана Хмельницького, Гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившойся; а въ дванадцяти лѣтъ у поляковъ зъ иншими панствами провлекшойся. Якого онъ Хмельницкій при всесилной помощи божественной, зъ казаками и татарми отъ тяжкого ига лядского вибился, и подъ високодержавное пресвѣтлѣйшого монархи Російского Алексія Михайловича владѣніе доброволнѣ поддался. Отъ авторовъ: нѣмецкого — Самуила Пуфендорфія,*) Козацкого — Самуила Зорки, и полского — Самуила Твардовского,**) войну тую въ книзѣ своей Война Домова названной, вѣршомъ полскимъ описавшого. Нинѣ же вкратцѣ стилемъ гисторичнымъ и нарѣчіемъ малороссійскимъ справленое и напи-

*) *Самуїл Пуфендорф* (1632—1694), саксонець, відомий історик, між ин. написав праці: „Commentariorum de rebus Sueccicis libri XXVI, Utrecht, 1686 і „De rebus a Carolo Gustavo Sueciae rege gestis commentariorum libri VIII, Nürnberg 1696.

Самуїл Твардовський (1600—1660), польський письменник, учасник козацьких війн, написав поему „Wojna domowa z kozaki i Tatary, Moskwą, potvm Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panovania Naj. Jana Kazimierza toczącа sіę“, видану в 1681 р. Героєм поеми є кн. Яр. Вишневецький і Ян-Казимир, центральне місце — облога Збаража і Берестечка. Опис доволі обєктивний. Поема Твардовського була дуже популярна в українських кругах; знаємо два укр. переклади: С. Величка і лубенського полкового писаря Стефана Савицького.

санное тщаніемъ Самоила Величка Канцеляристи негдись войска Запорожского. В селѣ Жукахъ, уѣзду полтавского. Року 1720."

Велика праця Величка не дійшла до нас цілою: єсть дефекти на початку і в середині (1649—1652); доведено її до 1700 року, а в оглаві подій згадуються події аж до 1723 року, одже кінець також загублено.

Окрім згаданих в передмові джерел Величко покликається на Кромера, на Гваньїні; йому добре знайома тогочасна польська й українська література, він цитує ріжні поеми, сатиричні вірши, панеґирики, епітафії, „Сінопсіс" Гізеля, твори Галятовського; йому звісні сеймові конституції Польши й промови в польському сеймі (надруковані р. 1677 в Кракові), він охоче вставляє в свій текст вірши, епітафії, промови і т. д.

Рукопис починається продовженням дневника Матвія Титловського про Хотинську війну 1620 року; потім іде універсал Остряниці 1638 року, далі переклад діаріуша Окольского (надрукованого в Кракові 1639 року) про війну з Остряницею; далі йде біографія Б. Хмельницького, виписка з Пуфендорфа про причини українсько-польської війни, а потім уже сама історія Хмельнищини (з пропуском 1649—1652), війна Поляків з Шведами, часи Руїни, і доводиться оповідання до 1700 року.

Ідеологію автора й його національно-політичну фізіономію найкраще можна пізнати з його „Предмовы до чителника", де він зясовує мотиви, які спонукали його до праці, і свої погляди на завдання українського історика:

„Єжели можетъ що быти любопитствующему нраву человѣческому, кромѣ тѣлеснихъ требованій, ласкавій чителнику, такъ угодное и пріятное, яко чтеніе книжное и вѣденіе прежде бившихъ дѣяній и поведеній людскихъ; ежели и въ печалехъ сущимъ можетъ що такъ скорое подати лѣкарство, яко тотъ же книжній съ прилѣжаніемъ и вниманіемъ уживаемый медикаментъ. Дознаемъ и я самъ того, кгди въ приключаючихся ми скорбехъ книжному прилежахъ чтенію и слишанію, и отъ нихъ увѣдомляючися о прошлихъ людскихъ рознихъ трафункахъ и бѣдствахъ, училемся оттоль и мои злоключенія терпеливо зносити, слушая глаголанного — въ терпѣніи вашимъ стяжите душа ваша. Обаче, проходя лѣтописная и гисторическая инностранныхъ народовъ писанія и дѣянія, видѣхъ въ нихъ объясненную и затмѣнію доселѣ непричасную ихъ славу.

Нашихъ же сармато-козацкихъ продковъ подобніе иностраннимъ въ воинскихъ случаяхъ давнихъ временъ и вѣковъ бывшіе рицерскіе отваги и богатирскіе дѣянія, безъ описанія и объясненія, чрезъ ихъ власнихъ писаровъ оставленніе и всегдашного забвенія нѣкчемнимъ лѣности ихъ плащемъ увидѣхъ покритіе. А ежели зъ давнихъ о нихъ писарей славяно-козацкихъ и записалъ хто памятствованія годное, во время ихъ бывшое дѣяніе;

то записалъ тилко для себе реестрикомъ, барзо щуплими и краткими словами, жаднихъ зъ якихъ причинъ що повстало, якъ ся отправовало и якъ кончило невиразивши околичностей. Аще же что онимъ продкомъ нашимъ козакорускимъ похвали годного и обрѣстися можетъ, то не въ нашихъ лѣнивыхъ, але въ иностранныхъ, греческихъ, латинскихъ, нѣмецкихъ и полскихъ гисторіографахъ... которихъ гисториковъ не тилко витлумачити и на козацкій языкъ перевести трудно, але и достати въ Малой Россіи невозможно...

Тѣмъ же и азъ, не лѣности ради коея, но небытности дѣля козацкихъ лѣтописцовъ, послѣдствуя лѣнивымъ давнимъ писаромъ, славніе и великіе дѣла воевождовъ своихъ, во времена ихъ отправовавшіеся, въ небрежніи безъ описанія оставшимъ, не дерзнулемъ того писати.

Обаче въ тихъ годѣхъ, егда шведскихъ войскъ потенція въ Полщѣ и Саксоніи гостила... зъ войсками авксилѣярними малороссійскими, полякомъ на шведа ординованними, проходя тогобочную иже отъ Корсуня и Бѣлой Церкви Малороссійскую Украину, потимъ на Волинь, въ княженіе Руское жъ до Львова, Замостя, Бродовъ и далѣй странствуя, видѣхъ многіе гради и замки безлюдніе и пустіе, вали некгдись трудами людскими аки гори и холми висипанніе, и тилко звѣремъ дивіимъ прибѣжищемъ и водвореніемъ сущіи. Мури зась, яко то въ Чолганскомъ, въ Константиновѣ, въ Бердичовѣ, въ Збаражѣ, въ Сокалю, що тилко на шляху нам въ походѣ войсковомъ лучилося, видѣхъ едни малолюдніе, другіе весьма пустіе, розваленіе, къ землѣ прилнувшіе, заплѣснялiе, непотребнимъ биліемъ зарослiе, и тилко гнѣздящихся въ себѣ зміевъ и рознихъ гадовъ и червей содержащіе. Поглянувши паки, видѣхъ пространніе тогобочніе Украино-Малороссійскіе поля н розлегліе долини, лѣси и обширніе садове, и красніе дуброви, рѣки, стави, іезера запустѣліе, мхомъ, тростіемъ и непотребною лядиною зарослiе. И не всуе поляки, жалѣючи утрати Украини оноя тогобочнія, раемъ свѣта полского въ своихъ унѣверсалахъ ея наричаху и провозглашаху; понеже оная предъ войною Хмельницкого бысть аки вторая земля обѣтованная, медомъ и млекомъ кипящая. Видѣхъ же къ тому на рознихъ тамъ мѣстцахъ много костей человѣческихъ, сухихъ и нагихъ, тилко небо покровъ себѣ имущихъ, и рекохъ во умѣ — *кто суть сія?* Тѣхъ всѣхъ, еже рѣхъ, пустихъ и мертвихъ насмотрѣвшися, поболѣхъ сердцемъ и душею, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украина Малороссійская во область пустынѣ Богомъ оставленна и населници ся, славніе продки наши, безвѣстни явишася. Аще же и вопрошахъ о томъ многихъ людей старинныхъ, почто бысть тако, изъ якихъ причинъ и чрезъ кого опустошися тая земля

наша? — то не единогласно отвѣщеваху ми, еденъ тако, другій инако; и не мощно мнѣ было совершенно зъ ихъ не единогласныхъ повѣстей информоватися, о паденіи и запустѣніи оноя тогобочнія отчизны нашея."

Щоб знайти відповідь на болючі запитання про причини такої сумної долі рідного краю, звернувся автор до історичних праць, до „Wojny domowej" Самійла Твардовського, виданої р. 1681 в Калішу, до Самійла Пуфендорфа в російському перекладі 1718 р. в Петербурзі виданого, до діаріуша Самійла Зорки, секретаря Богдана Хмельницького, до „лѣтописцовъ и записокъ казацкихъ", щоб в них зачерпнути відомостей про історію України. Величко вважає свою працю за дуже недосконалу і на прикінці передмови скромно прохає у читачів вибачення і виправлення його невільних помилок. Підписався він: „Истинній Малія Росіи сынъ, тебѣ же чителнику тоея жъ отчизны всѣхъ благъ присно желателствующій братъ и слуга Самоилъ Василіевичъ Величко, бывшій иногда въ Енералной войска Гетманской Канцеляріи канцеляриста войска Запорожского."

Праця Величка являється вже цілком серйозною спробою прагматичної історії, з бажанням дати художній виклад: малюючи, наприклад, картину руїни околиць Львова татарами в 1670 році, він бере опис просто з Визволеного Ієрусалима Торквато Тассо. Так само яскраво малює він руїну правобережної України в кінці гетьманування Дорошенка („Паде, паде тогобочная Украина аки нѣкій Вавилонъ!" і т. д.) Праця Величка, як каже проф. Іконніков, має характер вченого твору, систематичної історії України. Включення текст великої сили документального матеріялу з канцелярій та архівів (грамоти, універсали, листи, договори і т. под.) надає Літопису Величка по словам проф. Антоновича неоцінену наукову вагу. Як характерні прикмети викладу Величка треба зазначити його щирість тону, художність в описах і добродушний юмор. Патріотизм Величка ставить його в один ряд з стародавніми українськими літописцями княжої доби, що так само вболівали над руїною України од кочовників.

Літопис Величка видано в 1848—1864 роках заходами Київсвкої Археографічної Комісії під назвою „Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII в. Составилъ Самоилъ Величко б. канцеляристъ Войска Запорожскаго. 1720. Издана Временной Комиссіей для разбора древнихъ актовъ". Том I, Київ, 1848, ст. 454 + 51 + XXXVIII. т. II, Київ, 1851, ст. 612 + XVII; т. III, Київ, 1855, ст. XII + 568; т. IV, Київ, 1864, ст. XI + 407.

Текст видруковано по списку, що належав М. Погодіну (нині в Петербургській Публичній Б-ці); його можна вважати за оригінал. Пізніще знайдено в бібліотеці М. Судієнка ще один список, що колись належав Гр. Полетиці. До оригіналу було додано де-

сять мініятюрних портретів гетьманів. Редакцію текста при друкованні перевели М. Рігельман і Ів. Самчевський. Текст друковано починаючи з Передмови і „Сказанія“, а те, що стояло між передмовою й „Сказаніемъ“, винесено в „Приложенія“ в 4-му томі. Так само як і Самовидец, Величко писав гарною народньою мовою, котру він зве „козацькою“ або „нарѣчіемъ малороссійскимъ.“*)

Другий видатний козацький літописець *Григорій Грабянка,* так само як і Величко центральне місце в своїй праці одводить Хмельнищині. Грабянка був гадячанин. Року 1687 ми бачимо його полковим суддею, в 1723 році їздив з Полуботком до Петербурга і попав до кріпости. В 1729 році по ходатайству гетьмана Апостола його призначено полковником гадяцьким. В 1734 році він загинув в поході проти татар. Це був чоловік начитаний, знайомий з чужоземним письменством.

Праця Грабянки носить назву: „Дѣйствія презѣльнои и отъ начала поляковъ крвавшои небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского зъ поляки, за найленѣйшихъ королей полскихъ Владислава, потомъ потомъ и Казѣмира, въ р. 1648 отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого нескончоной зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писаного, въ градѣ Гадячу трудомъ Григорія Грабянки собранная и самобитныхъ старожиловъ свидѣтельстви утвержденная. Року 1710.“

Джерелами для Грабянки, як він сам зазначає, служили:

1) „Діаріушъ нашихъ воиновъ въ обозѣ писаний“;

2) „Духовніе и мірскіе лѣтописци“;

3) Сінопсіс Гізеля, твори Кромера, Більського, Стрийковського, Гваньїні, Коховського,**) Твардовського, Пуфендорфа і Гібнера;

4) офіціяльні акти (привилеї, листи, договори, списки гетьманів, полковників та ин.), вірши.

Звісні дві редакції: а) первісна, з перевагою церковно-славянщини, з силою віршів (надрукована Київською Археографічною Комісією) і б) пізніша, зросійщена, з пропуском віршів (надрукована Туманським 1793 року). Твір Грабянки був дуже поширений — до нас дійшло коло 20 списків.

„Дѣйствія презѣльнои брани“ є головним робом монографія про Хмельницького, хоча обіймає історію України од найдавніших часів аж до вибору Івана Скоропадського гетьманом в 1709

*) Див. *В. Петрикевич,* Літопись С. Величка а „Woyna domova“ С. Твардовського, Тернопіль, 1910.

**) *Вєспасіан Коховський* (1633—1699), учасник віденського походу 1983 р., написав „Annalium Poloniae ab obitu Vladislavi IV Clicmacteres scriptore Vespasianoa Kochovo Kochovski,“ 3 томи, Cracoviae, 1683, 1688, 1698. В праці Коховського оповідається про події 1648—1676 років.

році. Про Хмельницького говорить автор найдокладнійше, про все инше коротко в загальнім вступі, який носить назву „О началѣ преименованія козаковъ, купно же и о древнѣйшихъ ихъ дѣйствіяхъ сокращеннѣ“. Виясняючи походження козаків і самої їх назви Грабянка полемізує з польськими письменниками що до назви „козак“: „Аще же В. Коховскій и отъ козъ дивіихъ козаковъ нарицаетъ, яко тѣмъ скоростію до брани соровнаются и тѣхъ ловомъ наипаче упражняются, но приличнѣе Стрийковскій проименованіе производитъ, глаголющи, яко отъ древняго своего нѣкоего вожда Козака, егоже промысломъ многажды Татаръ побѣждаху, козаками нарицаются...“ Одначе сам Грабянка виводить козаків від Козар, „древнѣйшого рода скифска, идущого отъ племени перваго Афетового сына Гомера“. Коли прийшли монголи, то зруйнували хозарське царство, а козар з того часу почали звати козаками. На ст. 17—31 подається короткий огляд історії давньої Руси-України. Поляки примусили козаків одійти за Пороги. Слідує коротка історія козацьких повстань; як причина повстання подається унія і польські утиски, до того ще й кривда Хмельницькому від Чаплінського. Події 1648—1655 років поділено на 12 сказаній. Це основна частина твору. По смерти Хмельницького виклад робиться все коротшим і переходить в хронологичний реєстр. Ідеалом і героєм автора єсть Богдан Хмельницький.

Видано працю Грабянки р. 1854 Київською Археографічною Комісією по 6 спискам, з котрих один належав колись Гр. Полетиці. Цензура викинула кілька сторінок (про незадоволення москалями на Україні за часів Бруховецького); вони були видруковані Ол. Лазаревським в 1894 р. в „Кіев. Старині“ (1894, XI). Лазаревський висловив був сумнів що-до авторства Грабянки, але коли знайдено було копію 1756 року, зроблену в Сорочинцях, то погодився з його авторством (Кіев. Стар. 1897, III).

Писання (чи просто переписування й компіляція) хронік та літописів було дуже росповсюджене в перших десятиліттях XVIII віку на лівобережній Україні, відповідаючи очевидно заінтересованню минулим рідного краю серед тієї верстви, де ті кроніки укладались — серед козацької старшини. Вели ці хроніки люде, що перебували на значних навіть посадах: крім полковника Грабянки маємо списану *Павлом Полуботком* „Кронічку“ 1452—1715 років, внесену Яковом Марковичем в його Діаріуш.

Во 30-х роках XVIII ст. зложено *„Краткое описаніе Малороссіи“*, котре вважається деким спробою „переробити літопис Грабянки в прагматичну історію України“. З цією метою автор починає з княжої доби, стараючись поставити козацький період історії України в ґенетичний звязок з княжою добою. Виклад простий, позбавлений риторики Грабянки, ясний. В мові нема церковно-славянізмів та полонізмів, але за те багато чужоземних

слів і видко значний вплив московської мови. Українська мова виявляється головно в фонетиці. „Краткое описаніе“ було дуже росповсюджене. Гетьман Розумовський звелів зняти з нього копію і подарував Петербургській Академії Наук. Видав його вперве Р. Рубан в 1777 році („Краткая лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 годъ“, СПБ. 1777) в редакції б. київського полковника, канцлєра А. Безбородька, котрий доповнив працю описом подій 1704—1776 років, склав „Изъявленіе настоящаго образа правленія въ Малой Россіи“ і доклав спис гетьманів і вищих старшин. „Кр. Описаніе“ здобуло собі найбільшу популярність серед ин. історичних творів у другій пол. XVIII віку.

На підставі попереднього твору зложено *„Лѣтописецъ или краткое описаніе знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украинѣ Малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ.“* Зложено його в 1742 році. Оповідання доведено до 1737 р. Автор належав до козацької старшини, що виплила на верх в добу після Шведчини; він не має симпатій до Мазепи; „пропалъ Мазепа въ Бендерахъ далеко за девяносто лѣтъ пагубного житія своего“, а память Орлика „згасла яко измѣнника клятвопреступнаго“. Але він жалкує над долею Батурина і дуже незадоволений заснуванням Малоросійської Колєгії: „Колегія сія была ажъ до 1728 года; много людей значнихъ помордовано; здѣрства всякимъ образомъ вимишляно, кабалы, будьто въ нуждѣ позичалъ кто деньги, взымано, а тое дѣлано, чтобы помочь въ дѣлѣ чіимъ; такого фортелю употребляли члены колегійскіе, а что готовизною доилы, тое не въ числѣ: выдоилы добре Малороссію“ (ст. 55 видання Антоновича).

Взагалі він доволі стриманий і обережний. Запорозців він недолюблює і осуджує за грабунки, які вони чинили за поблажкою Бруховецького в 1663 році: „Обезчестило себе людославне низовое войско запорожское христіанское, не меншъ татаръ знущаяся всячески, глумили честь дѣвичую и жоночую, и бѣдніе мужи и отци не смѣли перечити ихъ безчинству бусурменскому; а когда которіи хотя ласково упрошали о пощадѣ женъ или дѣтей, то такимъ доставалось якъ отъ ненавистныхъ ляховъ къ православію. Но запорожци — своя родная кровь малороссійска, одной вѣры православной, благочестивои, а сколко забили они людей, застаючихъ честь семейную, страшно и вспомянуть“ (21—22).

Автор був людина освічена, „по латынѣ былъ изученъ“, але шкільна наука не заглушила в ньому почуття рідної мови, хоч замість полонізмів він любе вживати русизмів (Житецький).

Літопіс видав Микола Білозерський („Южнорусскія лѣтописи“, Київ, 1856); по другому варіянту надруковав його В. Антонович („Сборникъ лѣтописей“, Київ, 1888).

З трохи пізніщих козацьких хронік — зложених в половині XVIII в. — важніщі:

„Повѣсть о томъ, что случилось на Украинѣ, какъ она Литвою завладѣна, ажъ до смерти гетмана войска Запорожскаго Зѣновія Богдана Хмельницкаго“. Видав її О. Бодянський („Чтенія О-ва исторіи и древн. рос.“, Москва, 1847, N 5 і окремо).

„Лѣтописецъ въ рускихъ и полскихъ сторонахъ що ся дѣяло и якого року.“ Ділиться на дві половини: перша, писана на Правобережу, трактує про події 1587—1691, друга, писана в Чернігові, обіймає 1692—1750 роки. Головна — перша половина. Складали літопис певно аж троє авторів. Відзначається гарною народньою мовою. Виклад безсторонній, без міркувань, тільки раз висловлено жаль з приводу страти Сомка з товаришами, їх названо „мучениками“. Містить чимало важних подробиць (про смерть Виговського, про напад турків на Креховський монастиръ у Галичині 1672 р. та ин.) Звісно кілька редакцій літопису. У-перве видав його М. Білозерський 1856 р. („Южнорус. лѣтописи“) по двох списках, назвавши літопис „Чернігівським“ (бо там знайдено його в бібліотеці духов. семінарії). Вдруге видав Ол. Лазаревський („Кіев. Стар.“ 1890, IV—VI) по дуже гарному списку, з частиною 1703—1725, писаною безперечно кимсь з гетьманських канцеляристів і свідків таких подій, як наприклад арешт Полуботка.

Зараз же по скасуванні Гетьманщини 1764 р. повстають дві історичні праці, які ніби дають підсумок пережитої доби самостійного а потім автономного істнування краю, обидві зложені представниками старшинської верстви. Автором першої був *Петро Іванович Симоновський,* бунчуковий товариш. Родився він в 1710 або 1711 роках, скінчив Київо-Могилянську Академію, потім учився ще у Варшаві, їздив за кордон, де слухав лєкціи у Кенігсбергу, Галле, Липську, побував у Парижі. По повороті з закордону склав 1765 р. *„Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ и о военныхъ его дѣлахъ, собранное изъ разныхъ исторій иностранныхъ, нѣмецкой — Бишинга, латинской — Безольди, французской — Шевалье*) и рукописей русскихъ, чрезъ бунчуковаго товарища Петра Симоновскаго, 1765 года“.*

Крім зазначених тут Симоновський користувався ще з инших джерел, між ин. і з літопису Грабянки. Починає він свою працю розділом „Изъясненіе имени козака по существу и дѣйствію его“, де коротко оглядає українську історію на 3-х сторінках, говорить про козацькі походи на море, наводить лист Сірка до турецького султана на доказ хоробрости запорозців; далі йдуть

*) *Pierre Chevalier.* Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur origine, payes. moers, gouvernement et religion. Paris; 1663. В 1672 р. вийшов в Лондоні англійський переклад.

розділи: „О первомъ гетьманѣ князѣ Ружинскомъ“, „О гетьманѣ Подковѣ“, „О гетьманѣ Наливайкѣ“, „О разныхъ гетьманахъ“, „О гетьманѣ Хмельницкомъ“ і т. д. Кінчає описом церемонії вибору гетьмана Розумовського у Глухові 22 лютого 1750 року. Але те що сталось по скасуванні гетьманства йому було видко не до вподоби, і тому він на цьому перериває свою працю: „Сколь ни великолѣпное и славное сего Гетьмана какъ избраніе, такъ и вступленіе его на правленіе, а сверхъ сего и содержаніе всего не противъ протчихъ гетьмановъ дому чрезъ всю бытность его было, что иныхъ къ удивленію, а другихъ въ зависть приводило, столь окончаніе онаго гетьманскаго уряду Малой Россіи неполезное; но о семъ, такъ какъ и о всемъ житіи его и правленіи оставляю потомкамъ описаніе“.

Видав „Краткое Описаніе“ О. Бодянський в „Чтеніяхъ“, Москва, 1847, № 2 і окремо.

Трохи молодший од Симоновського *Стефан Лукомський* родився 1701 р. в Умані: його батько Василь воював під Семеном Палієм, а потім перейшов на лівий берег. Стефан учився в Київській Академії, де скінчив курс коло 1730 року. В 1731 р. з наказу гетьмана Апостола був прийнятий до Військової Генеральної Канцелярії і дослужився до ранґу полкового обозного прилуцького.

Ще бувши прилуцьким сотником Лукомський переклав р. 1738 з польської мови дневник Окольського „О Остряниновой войнѣ съ ляхами“, доповнивши його оповіданням про події між 1639—1648 роками на підставі українських козацьких літописців. Пізніше переклав також з польської мови записки Титловського про польсько-турецьку війну 1620—1621 років, переробивши їх посвойому і доповнивши. Обидва ці переклади по думці Лукомського мали служити ніби вступом до переложеної ним поеми Твардовського „Wojna domowa“. Нарешті вже в одставці, р. 1770 в Прилуках, не бажаючи „напрасно и бездѣлно времени терять, но чтобы какую-нибудь прислугу обществу дѣлать“, скомпонував він *„Собраніе историческое,* изъ книгъ древняго писателя Гваґнина и изъ старыхъ русскихъ лѣтописей“; воно обіймає часи од Гедиміна до кінця XVI віку і зложене на підставі Гваньїні і козацьких літописців. Надруковане воно в додатку до літопису Самовидця 1878 р., а переклади Титловського й додатки до Окольського ще раніше надруковано при 4 т. літопису Величка в 1864 році. Автобіографію Лукомського надруковав Орест Левицький в „Кіев. Старині“, 1890, кн. IX.

ЛІТЕРАТУРА КОЗ. ЛІТОПИСІВ.

В. Иконниковъ. Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2. Київ, 1908, розділ „Малороссійскія лѣтописи“, ст. 1560—1900. *М. Максимовичъ.* „О лѣтописи Грабянки“, „О южнорусскихъ лѣтописяхъ“.

І-й том „Собранія сочиненій“, Київ, 1876. *Ор. Левицкій.* Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца, Київ, 1878 (яко передмова до видання самого літопису). *К. Заклинський.* Рускіи лѣтописци и лѣтописи XVII столѣття. „Зоря“ (львівська) 1880. *В. Антоновичъ.* Передмова до книги „Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси“, Київ, 1888. Про „Сінопсіс“ цілий великий розділ в праці *П. Милюкова* „Главныя теченія русской исторической мысли“, Москва, 1896 і дальші видання. Про мову казацьких літописів XVIII ст. див. працю *П. Житецького* „Энеида И. Котляревскаго и древнѣйшій ея списокъ въ связи съ исторіей украинской литературы XVIII ст.“, Київ, 1900. *А. Рогозинскій,* „Кройника“ Сафоновича и ся отношеніе къ „Синопсису“ Гизеля, СПБ. 1910. *І. Франко.* Студії над укр. нар. піснями. Хмельницина. „Записки“ (львівські), тт. 98—112. *В. Петрикевич.* Літопись Величка а „Wojna Domowa“, Терноп., 1910.

УКРАЇНСЬКА МЕМУАРИСТИКА

(АВТОБІОГРАФІЧНІ СПОМИНИ, ЗАПИСКИ, ДНЕВНИКИ).

Українська мемуаристика веде свій початок з дуже давніх часів. За одну з перших її памяток можемо вважати автобіографічну записку князя *Володимира Мономаха,* в його відомім „Поученії“, зложенім десь при кінці віку (помер Вол. М. 1125 р.); характер споминів має також „Паломникъ“ *ігумена Данила,* родом Черніговця, що між 1106—1108 роками побував у Палестині і залишив надзвичайно цікавий і цінний опис своєї мандрівки. З пізніших творів української мемуаристики важні: Дневник *Федора Євлашевського,* новгородського земського підсудка, що обіймає час 1564—1604 року і дає дуже цінні подробиці до характеристики внутрішніх відносин України й Білорусі в другій половині XVI віку;*) записки *Балики-Божка,* київского війта, про московську облогу 1612 р.;**) „Діаріушъ албо списокъ дѣевъ правдивыхъ въ справѣ помноженя и объясненя вѣры православной голошеный“ ***) ігумена берестейського *Афанасія Филиповича* (вбитого поляками в 1648 році), що обіймає часи 1638—1648 років і містить опис подорожи автора в Москву 1638 р. за „ялмужною“ до царя Михаїла, а потім боротьби з поляками за права православної віри; до „Діаріуша“ додано доповнення „О смерти славнои памяти небожчика отца А. Филиповича повѣсть презъ послушниковъ его списанная, року 1648 сталой“.

Та найбільший інтерес і значіння для українськоі історіографії

*) Надруковано в „Кіевскій Старині“ 1884 р.
**) Надр. в „К. Старині“ 1882 року.
***) Надр. в IV-му томі „Русской Историч. Библіотеки“.

мають мемуаристи часів Гетьманщини: Самійло Зорка, Микола Ханенко, Яків Маркович та інші.

Самійло Зорка, „старий секретарь“ Богдана Хмельницкого, той що виголосив на похороні великого гетьмана чудову зворушливу промову (текст її подає Величко), вів дневник, якнй на великий жаль не зберігся, і все що ми про його знаємо, се те, що подає нам Величко, котрий користувався з дорогоцінних записок Зорки. Ось щоо повідає нам про це Величко:

„Въ то время, кгди прибыль Хмельницкій зъ Чигрина до Сѣчи, было на Кошу два писарѣ барзо добрыхъ, и въ рѣчахъ писарскихъ язикомъ славенскимъ и полскимъ добре цвѣчоныхъ; еденъ старѣйшій Степанъ Брацлавскій, а другій молодшій Самоилъ Зорка зъ Волыня. Зъ тыхъ убо старѣйшій на Сѣчи оставленъ, а молодшій зъ Хмельницкимъ зъ Сѣчи отпущенъ, занеже онъ и въ Криму былъ зъ нимъ Хмельницкимъ. Тотъ убо Зорка чрезъ увесь часъ войны козацкой зъ поляками бившой зостаючи писаремъ и секретаремъ при Хмельницкомъ, о всѣхъ рѣчахъ и поведеніяхъ совершенно вѣдалъ, а досконале и пространно въ діяріушѣ своемъ оніе описалъ, которій діяріушъ былъ въ товариша моего Силѣвестра Биховца, канцеляристи войскового. Его же отецъ Іоанъ Биховецъ, при тогобочнихъ чигринскихъ гетманахъ бѣ канцеляристомъ и тамо тотъ Хмельницкого дѣяній діяріушъ переписалъ былъ себѣ. Изъ него же азъ (взявши въ сина его помершого, товариша жъ моего) зѣло сокращеннѣ потребнѣйшіе и нужнѣйшіе Хмельницкого военнихъ сукцессовъ вичерпнувши и понотовавши рѣчи, потрудихся въ сей моей книзѣ оніе положити и виразити. Аще же въ томъ пречоного С. Зорки діяріушѣ были ретелне положени листовніи Хмельницкого о тогдашнихъ дѣлехъ и поведеніяхъ, до постороннихъ монарховъ и владѣтелей кореспонденціи, но я ихъ (аще и велце потребни били) безъ переписаня оставилемъ, едно краткости послѣдствуя, другое и часу поволного на тое не имѣя, всегдашними и непрестанними въ канцеляріи войсковой писарскими будучи обовязанъ и отягощенъ дѣлами“ (I, ст. 54-та).

Оце й усе, що ми знаємо про Самійла Зорку. Зостається тільки пожалкувати, що Величко не повиписував більше з його діяріуша, велике значіння котрого для української історіографії само собою ясне з наведених слів Величка.

Микола Ханенко походив з роду гетьмана Мих. Ханенка — від його брата. Родився 1691 р. Батько його, Данило, служив генеральним обозним за часів Мазепи і був вбитий під Кізикерменем 1697 року. Наш мемуарист вчився в Київській Академії разом з другим пізніщим мемуаристом Яковом Марковичем. Р. 1710 вступив на військову службу, а р. 1717 перейшов до Генеральної Канцелярії; в р. 1721 він був уже старшим канцеляристом; стояв близько до гетьмана Ів. Скоропадського, а потім до Полуботка. Їздив разом

з Полуботком до Петербурга, р. 1723 був арештований, седів у кріпости до початку 1725 р., і тільки в 1726 р. був одпущений на Україну. Тут він став полковим суддею Стародубським, потім став з 1741 р. генеральним бунчужним і нарешті — генеральним хорунжим. Помер 1760 р. у Глухові.

Ханенко був дуже освіченою людиною; виряжаючи свого старшого сина Василя за - кордон для університетської науки, він дав йому на письмі дуже цікаве „увѣщаніе", ніби інструкцію як і де добувати освіту.

Окрім урядового (див. низче) Діаріуша Військової Канцелярії Ханенко вів приватний *„Дневникъ"* від 1719 до 1764 року, де записував усякі події свого приватного, родинного й господарського життя, нотуючи також і факти з політичного життя Гетьманщини. Ці записки служать невичерпаним джерелом до характеристики громадських, економічних і культурних відносин Гетьманщини за ціле майже півстоліття.

„Діаріушъ" 1722 року був надрукований О. Бодянським, з дуже цінною передмовою його, в московських „Чтеніяхъ" 1858 р., кн. I (і окремо).

Частина „Дневника" (1732—1733 роки) була опублікована архієп· Філаретом Гумілевським в „Чернигов. Епархіальныхъ Извѣстіяхъ" 1865 року.

Повностю „Дневникъ" за 1727—1753 роки надруковав Ол. Лазаревський в додатках до „Кіевской Старины" 1883—1884 років і окремо, Київ, 1884.

Доповнення до „Дневника" (1719—1721 роки і „Партикулярный Журналъ" 1754 року) надруковав Ан. Титов у тій же „Кіев. Старині" 1896, кн. VIII—IX.

Молодший трохи сучасник і шкільний товариш Ханенка, *Яків Андрієвич Маркович* (1690—1770) був син лубенського полковника Андрія (що сестра його Настя була за гетьманом Ів. Скоропадським); вчився в Київській Академії, де належав до улюблених учнів відомого Теофана Прокоповича. Він оженився на дочці Павла Полуботка Олені і володів сел. Сварковом під Глуховом. Одначе, не вважаючи на родинні звязки він не зробив великої карієри; р. 1721 він був наказним полковником лубенським, заміщаючи батька, що їздив до Петербурга; р. 1725—1727 брав участь в Сулацькому поході на Кавказі, в 1739 був учасником Хотинського походу; р. 1732 кандидував на генерального бунчужного, але не дістав цієї посади і все зоставався простим бунчуковим товаришем; р. 1741 їздив до Петербурга вітати царицю Елисавету, але далі бунчукового товариша не йшов, і тільки в 1762 р. одержав самий лишень „ранг" підскарбія генерального. Людина дуже освічена, з великими культурними інтересами, Маркович проте уявляв з себе тип українського старшини-

карієриста, що дбав усіми способами про скріплення свого службового і маєткового становища, запобігаючи ласки представників московської влади. В своїх записках він малює себе добрим батьком родини і господарем, надзвичайно рухливим і енергійним в практичнім житті. Багатством побутових подробиць він перевисшує Ханенка і його *„Дневні Записки“* дають великий і багатий матеріял політичних, громадських, економічних, культурних і навіть метеорологичних відомостей (Маркович що-дня робив записи про стан погоди). Особливий історичний інтерес мають описи Сулацького походу 1725—1727 років, Хотинського 1739 р. і риси для ознайомлення з особою гетьмана Апостола.

Рукопис „Дневних Записок“ починається „Хронікою“ 1452—1715 років, писаною Павлом Полуботком, тестем Марковича, а далі йде вже самий текст щоденних записів від 1717 до 1767 року. Під 1723 р. вирвано кілька сторінок, правдоподібно тих, де було щось записане про сумні пригоди авторового тестя Полуботка. Рукопис містив в собі 10 великих томів в цілий аркуш. Здається, він загинув підчас недавної руїни зими 1918—19 років (так само як і рукопис Діаріуша Ханенка).

„Дневні Записки“ видав у-перве правнук автора Олександер Маркович: „ Дневныя Записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича“, Москва, 1859, в двох томах. Тут уміщено цілий дневник 1717—1767 років, але в скороченню і в перелицюванні на рос. мову. До наукового видання повного текста приступила редакція „Кіевской Старины“ віддавши редагування Ол. Лазаревському. Під назвою „Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича“ видано 3 томи: І-й, Київ, 1893; т. II, Київ, 1895; т. III, Київ, 1897. В цих трьох томах уміщено текст 1717—1734 років. Продовжувати видання „Дн. Записокъ“ узялося Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, доручивши редакцію В. Модзалевському. І справді р. 1913 було випущено „Дневник Якова Марковича, рр. 1735—1740“ яко XXII-й том „Жерел до історії України—Руси“ (Київ—Львів, 1913). На цьому видання обірвалося, так що маємо властиво 1717—1740 роки.

Крім мемуарів писаних українською мовою маємо ще кілька дневникив та мемуарів писаних чужими мовами, які одначе належать українцям і безпосередно стосуються українського життя. Так маємо дневник гетьманича *Петра Даниловича Апостола*, ведений французькою мовою з травня 1725 по серпень 1727 року, коли він перебував в ролі почесного закладника в Петербурзі перед вибором свого батька в гетьмани. Петро Апостол був дуже освіченою людиною і крім французької знав іще німецьку та італійську мови. В уривках надрукував його дневник в „Кіев. Стар.“ 1894, XI, Ол. Лазаревський. Він же потім надрукував дневник цілком в перекладі на рос. мову в тій же „Кіев. Ст.“, 1895, кн. VII.

Дневник Апостола цікавий побутовими подробицями й деякими рисами до характеристики політичних відносин тої доби (царювання Катерини І-ої).

Гетьман *Пилип Орлик* полишив нам дуже цікавий дневник, ведений ним латинською мовою підчас його блукань на еміграції, коли він старався порушити перед ріжними європейськими дворами українську справу. Дневник цей він вів од 1720 до 1732 року і точна назва його „Diariusz podróży, który w Imie Trojcy Przenajświętszej zaczął' się w roku 1720 Miesiąca Oktobra dnia 10" з таким мотто: „Iesus et Maria sint mihi in via. Quod felix, faustum fortunatumque sit." Дневник цей починається од'їздом гетьмана з Стокгольму в жовтні 1720 р. і містить щоденні записи подорожи через Брауншвейг, Тюрінгію, Прагу, Бреславль, Краків, Молдавію, Галац, Філіпополь до Салонік, де Орликові довелось пережити в дуже сумних обставинах цілих 12 років; дневник уривається на опису невдалої мандрівки гетьманового сина Григорія Орлика в 1732 р. до Криму, де він мав підбити хана до війни з Росією. В своїм дневнику Орлик дуже докладно записує поруч особистих пригод і вражінь подорожи та життя по чужих сторонах — усі факти своєї політичної діяльности, побачення з ріжними людьми, свою дуже жваву дипломатичну кореспонденцію, записує свої особисті міркування.

Дневник малює нам бідолашнього гетьмана людиною великої души, гарячим українським патріотом, відданим безмежно своїй улюбленій ідеї відбудови самостійної української держави. Як каже шведський учений А. Єнзен, ці записки „показують нам перш за все чудового стиліста, що вміє прекрасно малювати подорожи... Орлик був як і Мазепа та багато його українських земляків поетичною натурою — не найменше в політиці! Він був певно вище освічений як більшість його сучасників, і ці риси поетичної фантазії та інтеліґентности вдачи надають його дневнику особливої принади. Особисто через ту сповідь він став симпатичніщий і ближий до читача. Ми пізнаємо людину — мужа й батька родини, що багато пережив, що ніколи не може переболіти втрати свого улюбленого сина Якова і з далекої чужини посилає свої сумовиті думки до своїх близьких. І хоч від Мазепи і від Карла XII він не завжди зазнавав подяки й нагороди, але ніколи не дозволив собі зрушитися з своєї повної пієтизму вірности супроти наставників. Також і в старших нещасливих літах він зостався вірний своїм молодечим мріям і саме серед нещасть виявив себе твердим мучеником і героєм, непохитним оптимістом, якого тільки смерть могла примусити до вічної мовчанки."

Дневник Орлика досі зостається в рукопису, що переховується в бібліотеці Чарторийських у Кракові. Первий подав відомости про нього польський письменник *Фр. Равіта-Гавроньский* в статі „Fi-

lip Orlik, nieuznany hetman kozacki" (Biblioteka Warszawska 1899, III, передруковано в книжці „Szkice historyczne", Lwów, 1900). На підставі Равіти подав статейку про цей дневник *В. Горленко* в своїй книзі „Отблески", СПБ. 1902. Повнійше зреферував Дневник *Альфред Єнзен* в своїй статі. „Дневник Орлика" (Записки Наукового Товариства імени Шевченка, Львів, 1917, т. 123—124). На основі Дневника написав невелику статю *Ф. Голійчук* „Филип Орлик в Галичині" (Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському, Львів, 1906).

Поруч дневників і записок приватного характеру від старої Гетьманщини залишився цілий ряд дневників урядового, офіціяльного характеру, це т. звані Діаріуши або Журнали, ведені в Військовій Генеральній Канцелярії за часів Скоропадського і Апостола; в них записувалося все, що діялося на гетьманськім дворі, а таколи вписувався зміст важнішої кореспонденції Генеральної Канцелярії.

Цікаво, що ще в другій половині XVII віку при Військовій Канцелярії велись для урядової потреби журнали біжучих подій у Західній Европі: так, в 1692 році військовий канцелярист *Сангойло Пунверицький* веде політичну й військову хроніку европейських подій. Українські гетьмани мали своїх політичних аґентів у Польщі, котрі своєю чергою мали кореспондентів у ріжних краях Европи. На підставі їхних донесень укладались „реєстрики", що їх згадує Величко. В однім донесенні 1679 року, яке зберігається в Архіві Київської Археографічної Комісії, подаються докладні вісти про події у Франції, Ельзасі, Лотарінгії, Австрії, Голандії, Швеції й Польщі. Дещо з тих донесень надруковано в „Архивѣ Юго-Западной Россіи", т. II, ч. 3-тя, NN 84, 155 і 218.

З пізніщих Діаріушів знаємо, як тільки що згадано, про такі, що велись за Скоропадського й Апостола. Ці Діаріуши, як каже Лазаревський, служили повними дневниками адміністраційної управи Гетьманщини. Се документи чисто офіціяльного характеру і велись вони звичайно старшими канцеляристами з доручення гетьмана чи того, хто в даний момент заступав його місце. До цього часу видано три „Діаріуши":

1. Перший належить відомому мемуаристові *Миколі Ханенкові,* що вів його в першій половині 1722 року. Він носить титул: „Діаріушъ или журналъ, то есть повседневная записка случающихся при дворѣ Ясновельможного, его милости пана Іоанна Скоропадського, войскъ всепресвѣтлѣйшого его императорского величества запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана, оказій и церемоній, такожъ и въ Канцеляріи Войсковой отправуемыхъ дѣлъ, наченшійся въ 1722 году и оконченный въ томъ же году Войсковой Канцеляріи старшимъ Канцеляристомъ Николаемъ Ханенкомъ". Цей „Діаріушъ" надрукував з своєю цінною передмовою О. Бодянський в московських „Чтеніяхъ", 1858, I, ч. V.

В цьому „Діаріуші“ дуже цікаві опис подорожи старого гетьмана в Москву, його смерти по повороті й похорону в Гамаліївському монастирі.

2. „Діаріушъ“ за другу половину 1722 й за 1723 рік вели канцеляристи *Пилип Борзаковський і Ладинський*. Його опублікував з своєю передмовою Ол. Лазаревський під назвою „Дневникъ гетманской канцеляріи 1722—1723 г.“ в „Чтеніяхъ О-ва Нестора-Лѣтописца“, Київ, 1896, т. XII, отд. 3.

3. „Діаріушъ“ за час перебування гетьмана Апостола в Москві від 9 січня до 6 вересня 1728 р. видав М. Судієнко в своїх „Матеріалахъ для отечественной исторіи“, т. I, Київ, 1853.

Застаються невиданими ще діаріуши за 1727—1731 і 1750 роки, що переховуються в бібліотеці Київського університету.

Про діаріуши крім зазначених передмов Бодянського й Лазаревського говориться ще коротенько в статі Ів. Джиджори „До історії Генеральної Військової Канцелярії“, Записки Наук. Тов. ім. Ш., т. 107.

З українських мемуаристів XVIII. ст. треба ще згадати мандрівника В. Григоровича-Барського і авторів споминів Гр. Винського та І. Тимковського.

Киянин *Василь Григорович-Барський* (1701—1747), член старої патриціянської родини з Київа, брат відомого київского архітекта Івана Гр.-Барського (1713—1785), більш двадцяти років мандрував по православному сходу. Його записки видано вперше В. Рубаном в 1778 році. Найкраще видання, з репродукцією малюнків, зроблено Н. Барсуковим: „Странствованія Василія Григоровича-Барскаго по святымъ мѣстамъ Востока 1723—1747“, Тт. I—IV, СПБ., 1885—87. Дуже цікаві листи Гр.-Барського до брата Івана видав Ол. Лазаревський в „Рус. Архивѣ“ 1874, N 9. Вони передруковані й у виданні Барсукова.

Записки *Григорія Винського* (род. 1752 р. в Почепі і вчився у Київі) писані ним в 1810-х роках під назвою „Мое время“, дуже цікаві тим, що малюють враження освіченого українця з побуту в Петербурзі й московській провінції: життя й відносини російського дворянства здавалось йому дуже некультурними; особливо вражало Винського жорстоке поводження з кріпаками і грубість родинних відносин. На кожному кроці Винський почуває перевагу свого „малороссійскаго воспитанія“ і свою культурну вищість. Записки Винського надруковано в „Рус. Архивѣ“ 1877 р., N 1.

Спомини *Іллі Тимковського* (1777—1853) малюють нам цікаві подробиці побуту й шкільної науки в Переяславі й Київі в кінці XVIII в. Автор родився в Переяславі в пансько-козацькій родині, вчився у Переяславській Колегії і в Київській Академії. Був про-

фесором Харьківського університету і пізніше директором Новгород-Сіверської гімназії. Спомини Тимковського надруковано в „Москвитянинѣ“, 1852, NN 17—20 і передруковано в „Рус. Архивѣ“ 1874, N 6. Про Т-го див.: Н. Шугуровъ, Илья Фед. Тимковскій, Кіев. Старина, 1891, кн. 8—10.

УКРАЇНСЬКЕ МИНУЛЕ В ЧУЖІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XVIII. СТ.

Українська історіографія кінця XVIII й початку XIX століття знаходила собі певну піддержку в працях чужих учених, присвячених Україні. Російський уряд, заходившись біля остаточного скасування автономного ладу Гетьманщини, Запорожжа й Слобожанщини, відчував потребу в близчому ознайомленні з історією, правними нормами соціяльного ладу й адміністраційного устрою, статистичними й економічними даними про области, в яких заводився загальноімперський устрій. Це викликало, між иншими, появу цілого ряду історичних записок і великих описів новоприєднаних провінцій, як наприклад „Топографическое описаніе Черниговскаго Намѣстничества“ А. Шафонського, 1786 р. або „Топографическое описаніе Харьковскаго Намѣстничества съ историческимъ предувѣдомленіемъ о бывшихъ в сей странѣ съ древнѣйшихъ временъ перемѣнахъ“, Москва, 1788 р. З другого боку й прилучення до Австрії галицької України викликало серед австрійських кругів зацікавлення до цієї нової провінції, що знайшло свій відгук в працях Енгеля та ин.

З російських праць XVIII в. про Україну треба згадати перш за все „Исторію о козакахъ запорожскихъ, какъ оные издревле зачалися и откуда свое происхожденіе имѣютъ и въ какомъ состояніи нынѣ находятца“, зладжену в другій пол. XVIII в. князем *С. Мишецьким*. Автор, яко офіцер рос. армії прожив чотирі роки на Запорожжі в 1740 роках і дав дуже цікавий опис внутрішнього устрою й побуту Запорожжа. Його праця була видрукована 1847 р. в московських „Чтеніяхъ“ (кн. VI), а пізніше передрукувало її одеське „О-во исторіи и древностей“ 1851 р.

Поляк *Станіслав Зарульский*, що служив в рос. армії капітаном, склав „Описаніе о Малой Россіи и Украинѣ“ (після 1773 р.), цікаве своїми додатками. Надруковане в москов. „Чтеніяхъ“, 1848, N. 8.

Серйозно почав працювати над історією України, стоячи на висоті тогочасної історичної науки *Гергард-Фридрих Міллер* (1705—1789), родом вестфальський німець, „россійский історіограф“, котрий працюючи над архівними джерелами до російської історії, звернув увагу й на українські матеріяли. Він надрукував

статті „О началѣ и происхожденіи козаковъ“ і „Извѣстія о козакахъ запорожскихъ“ у виданні „Сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія“, 1760, кн. IV—V. Але в теках Міллєра залишився цілий ряд його статей і записок, що залишились недрукованими і вже пізніше були видані О. Бодянським в московських „Чтеніяхъ“: 1. Записка о малороссійскомъ народѣ и о запорожцахъ (1846, N 3; 2. Сокращенное увѣдомленіе о Малой Россіи (Географічний огляд, 1846, N 4; 3. Разсужденіе о запорожцахъ и краткая выписка о малорос. народѣ и запорожцах. (ibid.); 4. Разные матеріалы до історіи Запорожья относящіеся (1847, N 6). Як думає проф. М. Грушевський, більша частина цих записок була зложена на доручення російського правительства.

В німецькій історіографії останні десятиліття XVIII в. принесли кілька праць, здебільшого заснованих на польських, а почасти й українських джерелах. Такі наприклад: *Гаммердорфера* Geschichte der ukrainischen Kosaken, Iena 1789; брошура *Гендльовіка* Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporogen Kosaken, Pappenheim in Franken, 1789 заснована, як доводить В. Щурат, на статі Гр. Полетики у віденському календарі (див. далі). Найважніщі з них писання Енгеля.

Австрійський історик *Йоган Хрістіан Енгель* (1770—1814), родом з Трансільванії, учень Шлецера по Гетінгенському університету, написав три праці, з котрих дві останні безпосередно трактують українську історію:

1. Commentario de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum, Cretensium et cosaccorum, 1790.

2. Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772, verbunden mit einer Auseinandersetzung der österreichisch-ungarischen Besitzrechte auf dieses Königreich; nach russischen und polnischen Jahrbüchern bearbeitet. 2 Thle, Wien 1792—93.

3. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch des Königreichs Halitsch-Wladimir. Halle, 1796.

В значній мірі на основі „Краткаго описанія Малороссіи“ зложена французька праця *І. Шерера* Annales de la Petite Russie ou histoire des Cosaques, Paris 1788.

З трохи пізніщих праць чужинців треба ще зазначити: *T. Czacki*, O nazwisku Ukrainy i początku kozaków. Nowy Pam., Warszawa, 1801 (рос. пер. в час. „Улей“ 1811); *K. L. Letur*, Histoire des Cosaques précedée d'une introduction ou coup d'oeil sur les peuples qui ont habité les pays des Cosaques avant l'invasion des Tartares. Paris, 1813—14; *Gretzmüllern*, Die Ukrainischen Kosaquen und ihre Unterwerfung an Russland, Hormayers Archiv, 1814.

Всі зазначені тут праці раз-у-раз згадуються серед джерел, з яких користували діячі української історіографії кінця XVIII і особливо — перших десятиліть XIX віку.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЧАТКІВ ВІДРОДЖЕННЯ.

Дуже цікавим явищем української історіографії єсть той факт, що саме тоді, коли російський уряд по ліквідації мазепинського руху робить рішучий натиск на автономію Гетьманщини, робить спроби скасувати самий гетьманський уряд, замінивши його „Колегією Малоросійською“, коли він накладає свою важку руку на весь внутрішній лад цієї української державної орґанізації, сфедерованої з Москвою на підставі окремих „статей“, саме тоді помічається зріст української історіографічної праці. Це явище взагалі характерне для тих епох в житті ріжних націй, коли вони під загрозою знищення їхнього історичного укладу життя з боку сильніщих сусідів немов іще дужче відчувають вагу своєї історичної традиції і обертаючи свої погляди позад себе в глиб минулого, стараються в своїй минувшині знайти моральну опору, правну підставу і силу для боротьби за свої історичні форми політичного й громадського ладу. Цим невисловленим, але для нас ясним і зрозумілим почуттям перейнята вся українська історіографія на протязі XVIII століття. І поруч процесу насильного ламання й відумерання старих форм українського життя народжується процес національного відродження, котре має значно глибші коріння і має далеко більший звязок з нашою історичною традицією ніж у нас звичайно думають, ставлячи українське національне відродження кінця XVIII в. в звязок виключно з новими ідеями романтизма й народности, що повстали на Заході Европи.

Вже П. Житецький своєю розвідкою „Энеида Котляревскаго и ея древнѣйшій списокъ“ (К. 1900) довів, що „Енеїда“ Котляревського зовсім не була виїмковим, відрізненим зявищем, а була орґанічно звязана з усім попереднім розвитком українського письменства й національної думки, що про Котляревського можна говорити тільки як про найбільш талановитого з українських письменників у XVIII ст., а не як про першого й одинокого, що користувався народньою мовою для літературного вжитку. Аналізуючи українське письменство перших десятиліттів XIX віку аж до Шевченка включно й уважно придивляючись до його ідейних та літературних джерел, приходиться сконстатувати його живий звязок з тією національно-історичною традицією ще свіжих в памяти у богатьох форм української державности, які звісні під назвою Гетьманщини. На цей звязок раз-у-раз вказував Драгоманов, підкреслюючи, наприклад, великий вплив „Исторіи Русовъ“ на Шевченка.

Українська історіографія XIX століття дуже скептично поставилась до гетьманського періода нашої історії, особливо до Гетьманщини XVIII віку. В особі Костомарова і Куліша вона різко

осудила вищі кляси українського громадянства цієї доби і признала Гетьманщину „спорохнілим деревом“, котре само мусіло завалитись, підточене своїми внутрішніми болячками. Найбільш глибокі і вдумчиві дослідники внутрішнього життя Гетьманщини: Ол. Лазаревський і Ол. Ефіменкова, не жаліли темних фарб, щоб заплямувати клясовий еґоїзм козацької старшини, її своєкорисну соціяльну політику, її властолюбні тенденції. Справді, часи зараз по Шведчині виявляють нам сумний образ упадку морального почуття й почуття громадського обовязку серед козацької старшини. Кращі її представники пішли на еміграцію, уносячи з собою ідеал самостійної української держави, вільної „ab omni extera dominatione“ (слова П. Орлика). Ті, що зостались, були тероризовані заходами московського уряду. На верх виплили найгірші елементи, ті що вміли приподобитись Москві; історія перших двох десятиліть після Мазепи дає нам картину страшних надужить, ґвалтів і всяких зловживаннів з боку таких людей, як Галаґан, Андрій Маркович, Кочубеї, Лисовський та инші, що вислужились перед царем і тепер не знали впину своїй розгнузданій сваволі, почуваючи за собою прихильність московського уряду або ласку царських вельмож. Історія з протестом Полуботка й товаришів, що закінчилась так трагічно, ще більше зломила дух опозиції серед козацької старшини, й потому вона ще більше замкнулась в крузі своїх вузьких клясово-економічних інтересів. Але неправильно було б і не згідно з наукою судити козацьку старшину XVIII віку з погляду сучасних поняттів, прикладаючи до неї мірку пізніших відносин. Українська історіографія нових часів тим власне й погрішила проти історично-наукової правди, що ігнорувала або маловажила і оборону козацькою старшиною української автономії, і береження нею національно-історичної традиції, що перейшла згодом у відроджену національну літературу, і нарешті те, що й протест проти кріпаччини, наприклад, пролунав у-перше з уст таки представників старшинсько-шляхетського клясу — Гр. Полетики й В. Капниста.

Цю рису — ганити свою старовину, не доцінюючи її світлих явищ, влучно спостеріг в українських істориків М. Драгоманов, котрий завважив, що коли хто хоче пізнати плями на українській минувшині, то найскоріще може пізнати їх з учених праць самих українців. „На Україні якось не звикли дуже захвалювати усе своє, старосвітське“, каже він і поясняє це далі тим, що в нас призабулась уже традиція про „своє власне царство та панство“, одже й „нікому було привчити українців пишатись своєю славою“.*)

Та в дійсности вже той самий Лазаревський, що так суворо критикував стару Гетьманщину й її діячів, у своїх прекрасних нарисах про „прежнихъ изыскателей малорусской старины“ та в де-

*) *М. Драгоманов,* Пропащий час — Українці під московським царством, ст. 7—8 (цитую по коректурній відбитці невиданого VI-го тому Громади)“.

яких инших своїх працях про тих же „изыскателей“ дав нам яскраві докази того, що саме серед козацької старшини й її найближчих нащадків і не переводився, не вгасав український патріотизм, що саме серед неї тільки й зберігались національно-державні традиції українські — про Гетьманщину та про козацьку державу. І аж тільки в половині XIX століття захопив українську інтеліґенцію той демократичний космополітизм, що опанував уже інтеліґенцію російську і що добив до краю український партикуляризм в масі освіченого українського панства. Одже тепер, коли воскресла знову ідея самостійної української держави і навіть на короткий час була здійснилася в 1918 році, — як що хто хоче навязати до нових часів перервану історичну традицію, то мусить звернутись таки до українських патріотів кінця XVIII й початку XIX століття, що зберегли нам память про славну старовину й саму думку про українців, як про народ „вільний і нікому непідлеглий“.

Новіщий історик України збуває думки й стремління цих патріотів доволі згірдливою назвою „антикварного інтересу до української старовини“ (М. Грушевський, Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ т. I, СПБ. 1914). Але треба вчитатись в сліди умової роботи цих „антикваріїв“, в їх листи, котрими вони обмінювалися між собою, в їх праці, що здебільшого залишались в рукописах, — щоб побачити, що це було щось більше за простий антикварний інтерес.

З упадком мазепинського руху з його концепцією об'єднаної під одним гетьманським регіментом самостійної української держави на обох берегах Дніпра, лівобережна Гетьманщина залишилась одинокою частиною української землі, де збереглися форми власної державної організації. Хоч і обкроювана, автономія Гетьманщини, її власний самобутний устрій — давали певний захист для культурного розвитку краю. Той блискучий росцвіт української культури, який ми бачимо на лівобережжу за останні десятиліття XVII в., в часи відносного спокою, і на початку XVIII аж до Шведчини, ставив Гетьманщину в рівень з найбільш культурними країнами Европи. Навіть московський терор і політика виснаження всіх фізичних і економічних сил краю, проваджена Росією після Мазепи, довго не могли знищити цієї культури.

Гетьманщина, се, як знаємо, територія сучасних Чернігівщини й Полтавщини на лівобережжу і міста Київа з його ближчою околицею на правобережжу. На цій території було на поч. XVIII в. приблизно один милійон населення. Осередком культурного життя цього краю служила Могилянська Академія в Київі, де вчилось біля 1200 студентів. Це була школа доступна однаково для всіх станів, од сина гетьмана до сина посполитого. Вона приваблювала до себе не тільки українців, але й чужинців: десятки сербів та инших славян вчилися в їй щороку. Поруч Академії були колєгії

в Переяславі й Чернігові (Слобожанщина мала свою колєгіїю в Харькові). Майже кожне село мало свою школу, утримувану коштом самих же селян. В 1748 році на території семи полків Гетьманщини (за три полки нема відомостей) нараховувалось 866 шкіл, майже по школі на кожну тисячу душ населення. В Слобідській Україні (теперішня Харьківщина) було в 1732 р. понад 124 школи. Навіть далеке Запорожжа, що жило одначе спільним культурним життям з Гетьманщиною, мало свою школу, свого рода кадетський корпус, де по-над 150 хлопців вчилося окрім звичайної в ті часи науки ще „шаблею добре рубати і на коні репяхом сеціти". Спеціяльно військову науку („воїнські екзерциції") заведено з полов. XVIII ст. і на Гетьманщині. Крім постійних шкіл інтересам просвіти служили т. зв. мандровані дяки, що вчили дітей по малих селах і глухих хуторах.

Подорожи за кордон для продовження освіти були явищем звичайним, побутовим. Не тільки люде, що присвячували себе наукам теологичним, вчилися за кордоном, от як Т. Прокопович в Римі, або Г. Сковорода в Будапешті та Пресбурзі; діти козацької старшини їздили до чужих, переважно німецьких університетів: Геттінген, Штутгарт, Галле, Бреславль, Кіль — це були міста, де найбільше вчилися українці в XVIII столітті. Знання мов було дуже поширене. Крім латині, тодішньої мови науки а почасти й дипломатичних зносин, знали й живі европейські мови. Зразком може служити Петро Апостол (син полковника миргородського, пізніше гетьмана) автор згадуваного вже дневника французькою мовою. Брат правдоподібного автора „Історіи Русовъ" Іван Полетика вже в 1750 році зробився професором медично-хірургичної академії в Кілі, одкриваючи собою довгий ряд українців-професорів по чужих вищих школах. Гетьманщина продукувала стільки культурних сил, що могла постачати величезні кадри їх для сусідньої Московщини. Вже за Петра І-го майже всі єпіскопські катедри без виїмку по московських епархіях були заняті українцями. З часів Елизавети, коли син простого козака Грицька Розума одружився з імператрицею, українці починають займати посади канцлерів, міністрів, професорів університету, директорів шкіл і т. д. Хоч цей відплив культурних сил був без сумніву втратою для краю, але не можна думати, що самі лишень карієрні мотиви спонукували наших земляків шукати щастя-долі в Москві та Петербурзі; вабив їх широкий розмах імперського життя, участь в будуванні великої імперії народів, котра в їхніх очах мусіла служити надійним захистом і для їх власного, ослабленого столітнім напруженням сил рідного краю.

Заходи російського уряду коло остаточного скасування гетьманського уряду в 1764 році і пізніщі зміни в устрою Гетьманщини не викликали активного опору серед козацької старшини,

що й за нових порядків зберігала своє привелейоване соціяльне становище. Але що вона дорожила старими формами автономного ладу, показує історія з виборами депутатів до законодавчої Комісії 1767 р., коли тим депутатам скрізь по Гетьманщині давано накази домагатись привернення „стародавніх прав“. А що в більш активних кругах снувалися думки й про більш рішучі заходи, ніж легальна опозиція в парламентарній Комісії, про це свідчить таємна місія В. Капниста до Берліна в 1791 році. В значній мірі в звязку з Комісією 1767 р. і з спробами українських патріотів оборонити автономний устрій свого краю з трибуни цієї парламентського типу інституції стоїть і одна з важніщих памяток української політичної думки кінця XVIII віку — славнозвісна „Історія Русовъ“, з котрої, як каже Микола Василенко, треба починати нову українську історіографію.*)

„ИСТОРІЯ РУСОВЪ“.

Питання про авторство й час написання „Історіи Русовъ“ належить до дуже спірних в українській історіографії. Лазаревський оповідає історію знайдення рукопису „Истории Русовъ“ так: його знайдено коло 1828 р. при описі бібліотеки с. Гринева Стародубського повіта, що переходило в спадщину від кн. Лобанова-Ростовського до кн. Голіцина (Лобанов-Ростовський дістав с. Гринев у спадщину від Безбородька); описуючи бібліотеку, члени стародубського суда Лайкевич і Гамалія знайшли рукопис і показали губернському маршалку Шираю, і цей зняв копію. З цієї ж копії було знято багато нових копій стародубськими поміщиками. Одну копію зняв А. І. Ханенко й переслав проф. О. Бодянському. А Ширай передав одну копію Д. Бантиш-Каменському, так що той встиг уже її використати для другого видання своєї „Исторіи Малороссіи“ 1830 р. Проф. М. Максимович знав уже її в 1829 році і каже, що в 1830 р. „Исторія Русовъ“ „была уже въ ходу во многихъ спискахъ.“ Не вважаючи на свій солідний розмір рукопис переписувався в численних копіях і зустрічав великий інтерес в усіх кругах українського громадянства. Копії заходили аж на Білорусь і Галичину.

Рукопис не був підписаний і про авторство можна було довідатись лиш з передмови, де подано такий генезіс твору: „извѣстный ученостью и знатностью депутатъ шляхетства малороссійскаго господинъ Полетыка, отправляясь по должности депутата въ великую Имперскую Комиссію для сочиненія проэкта новаго уложенія, имѣлъ надобность необходимую отыскать отечественную исторію. Онъ относился о семъ къ первоначальному учи-

*) Кіев. Ст., 1894, кн. XI, ст. 249-та.

телю своему, архіепископу Бѣлорусскому Георгію Конисскому, который былъ природный малороссіянинъ и долголѣтно находился въ Кіевской Академіи префектомъ и ректоромъ. И сей то архіерей сообщилъ господину Полетыкѣ лѣтопись или исторію сію, увѣряя архипастырски, что она ведена съ давнихъ лѣтъ въ катедральномъ Могилевскомъ соборѣ искусными людьми, сносившимися о нужныхъ свѣдѣніяхъ съ учеными мужами Кіевской Академіи и разныхъ знатныхъ малороссійскихъ монастырей, а паче тѣхъ, въ коихъ проживалъ монахомъ Юрій Хмельницкій, прежде бывшій гетманъ малороссійскій, оставившій въ нихъ многія записки и бумаги отца своего, гетмана Зиновія Хмельницкаго, и самые журналы достопамятностей и дѣяній національныхъ, и что при томъ она вновь имъ пересмотрѣна и исправлена. Господинъ Полетыка сличилъ ее со многими другими лѣтописями малороссійскими и нашелъ отъ всѣхъ превосходнѣйшею, всегда ея держался въ справкахъ и сочиненіяхъ по комиссіи. И такъ Исторія сія, прошедшая столько отличныхъ умовъ, кажется должна быть достовѣрною."

Одже з цієї передмови виходило, ніби автором „Исторіи Русовъ" був *Юрій Конисьκий* (1718—1795), архієпіскоп білоруський. З його іменем вона й пішла в світ. З іменем Конисього надрукував її в „Чтеніяхъ О-ва исторіи и древностей россійскихъ" у Москві проф. О. *Бодянськый* (в 1846 р. і окремо). Але що „Ист. Р." своїми поглядами й тоном мало пасувала до православного архієрея, це рано кинулось у вічи людям, що вміли прозирати в суть діла. Вже рос. поет Пушкин, котрий високо оцінив И. Р. і присвятив їй цілу статтю в редагованому ним „Современнику", де передрукував два уривки з И. Р. і назвав її автора „малороссійскимъ Титомъ Ливіемъ" і „великимъ живописцемъ", — вже Пушкин висловив сумнів в авторстві Конисього, завваживши, що в автора И. Р. „сердце дворянина бьется подъ монашеской рясой". Ще виразніще зазначив свої сумніви Максимович, пишучи до самого видавця И. Р., до Бодянського: „нельзя ли дознаться, гдѣ тотъ экземпляръ И. Русовъ, который въ двадцатыхъ годахъ полученъ былъ Бантышемъ отъ Степана Ширая и съ котораго началась извѣстность въ книжномъ мірѣ этой замѣчательной исторіи. Мои бесѣды съ Судіенкомъ*) и покушенія проникнуть въ переписку лубенскаго депутата Полетики не послужили дѣлу и вопросу; а чрезвычайно мнѣ интересно было узнать имя многоталантливаго анонима, сложившаго эту фактически невѣрную, но высокохудожественную подмалевку исторіи Малороссіи. А что она написана не Конисскимъ, а другимъ лицомъ, чуть ли не въ первой четверти XIX в. еще живымъ, — о томъ я такъ убѣжденъ, что

*) *М. Судіенко* — поміщик Новгород-Сіверського повіту, видавець матеріялів по українській історії; про нього див. низче.

и противъ Вашихъ возраженій готовъ выдержать диспутъ". (Чтенія О-ва исторіи, 1887, I, ст. 177). Але пройшло ще кілька десятків років, поки здогад Максимовича, що дійсного автора „И. Русовъ" треба шукати десь в звязку з іменем лубенського депутата Полетики, не підкрепився даними, які пощастило знайти *Ол. Лазаревському* дійсно в листуванні Полетики.

Виїмки з цього листування опублікував Лазаревський в „Кіев. Старині" 1891, кн. IV („Отрывки изъ семейнаго архива Полетикъ") і на підставі цього листування висловив свій здогад, що автором „И. Русовъ" був сам Григорій Полетика („Догадка объ авторѣ Исторіи Русовъ", в тій же К. Ст. 1891, кн. IV). Пізніще він ще раз підтвердив свій здогад, публікуючи цілу переписку Гр. Полетики („Частная переписка Гр. А. Полетики 1750—1784", изданіе „Кіев. Старины", редакція А. Лазаревскаго, К. 1895). Розглядаючи листування Гр. Полетики, де раз-у-раз говориться про збірання ним матеріялів до української історії, та про працю над цією історією, беручи на увагу гарячий патріотизм Полетики, про який часто згадують самі його кореспонденти, котрі не раз навіть перестерігали його, навіть просили нищити їхні листи з страху перед російським урядом, переглядаючи всю діяльність Полетики в Комісії 1767 р., як палкого оборонця української автономії, Лазаревський прийшов до висновку, що автором „И. Русовъ" був не хто инший, як таки Григорій Полетика. Передмову, де авторство приписується Кониському, він уважав за містіфікацію, вигадану, щоб укрити дійсне авторство. Свій здогад підкріпляв Лазаревський ще кількома міркуваннями, наприклад, беручи на увагу одне місце з „И. Русовъ", де описується смерть і урочистий похорон гетьмана Многогрішного в Батурині; цю противну історії вигадку (Многогрішний, як відомо, помер на засланні в Сибіру) пояснює Лазаревський родинними мотивами: дочка Многогрішного була одружена з одним із предків Полетики. Що Гр. Полетика писав якусь історію, підтвердження тому недавно знайшов д. Онацький в судовому листуванні фамілії Полетик. Але неясним залишався ще час написання „И. Русовъ" (з тексту виходить, ніби її написано коло 1770 року) та ще деякі сумніви викликали окремі місця з листування сина Гр. Пелетики, Василя, який також працював над історією України. Це дало привід В. Горленкові зробити ревізію питання про авторство „И. Русовъ" і висловити здогад, що справжнім автором був не Григорій Полетика, а його син Василь. Одначе думки дослідувачів цього спірного питання схилилися на бік здогаду Лазаревського.

Одже можна майже з певністю вважати за автора „И. Русовъ" Григорія Полетику. *Григорій Андріевич Полетика* (1725—1784) походив з старого козацького роду Роменського повіту на Полтавщині. Предки його переселилися на лівий берег Дніпра з Волині

в полов. XVII в. Батько його, Андрій Полетика був бунчуковим товаришем. Григорій Полетика вчився в Київській Академії, по скінченні якої поїхав шукати щастя-долі на Московщину. Як знавець мов дістав посаду перекладчика при Академії Наук в Петербурзі 1746 р. Між 1764—1773 роками був інспектором Морського Шляхетського Корпуса, р. 1767 шляхетство Лубенського полка вибрало його своїм депутатом в Комісію „Сочиненія проекта новаго уложенія“ в Москві. В цій комісії Полетика виступив палким оборонцем автономії Гетьманщини; він склав для Комісії „Сборникъ правъ и привилегій малороссійскаго шляхетства,“ „Записку, какъ Малая Россія во время владѣнія польскаго раздѣлена была и о образѣ ея управленія“, „Запись, что Малая Россія не завоевана, а присоединилась добровольно къ Россіи*)“, „Возраженіе депутата Гр. Полетики на наставленіе Малороссійской Коллегіи господину же депутату Дм. Натальину“**) і „Мнѣніе на читанный въ Комиссіи проектъ правамъ благородныхъ“***). Одночасно пише він і трактат „Историческое извѣстіе, на какомъ основаніи Малая Россія была подъ Республикою польскою и на какихъ договорахъ поддалась россійскимъ государямъ, и патріотическое разсужденіе, какимъ образомъ можно бы оную нынѣ учредить, чтобы она полезна могла быть россійскому государству безъ нарушенія правъ и вольностей.“ В усіх цих творах Полетика стоїть на становищу оборонця державноправного стану Гетьманщини, як самостійного державного і національного організма, добровільно сполученого з російською державою на підставі міжнародніх трактатів.

Гр. Полетика почав ще 1741 р. в Петербурзі збірати бібліотеку й архів документальних памяток, перевезений ним потім в с. Коровинці Роменського повіту. Одружений з дочкою генерального судді Гамалії, одного з багатших людей Гетьманщини, він міг, покинувши в 1773 році службу, цілком віддатися своїй улюбленій праці — дослідженню історії України. Свої наукові інтереси й любов до української старовини прищепив Гр. Полетика й своїому синові Василю. Помер Гр. Полетика 1784 р. в Петрбурзі.

Окремі риси політичних поглядів і думок, висловлюваних в писаннях Полетики, виступають перед нами уложеними в одну струнку систему, в один суцільний історичний світогляд, коли звернутись до „Исторіи Русовъ“. Порівнявши аргументи, звороти, мову всіх цих „записок“ з „И. Русовъ“, зникають сумніви, що автором і тих і другої була одна й та сама особа, зрозумілою стає й сама мета — дати історію України в освітленню державно-національної ідеології. Автор И. Р. не був з фаху істориком; сама

*) Рукописи цих двох творів зберігаються в б-ці Київс. Ун-та.
**) „Чтенія о-ва исторіи и древн.“, М. 1858, кн. III.
***) „Сборникъ Русскаго Историческаго Общества“ т. 36.

історична наука в другій половині XVIII в. стояла на невисокому щаблі й історична критика ледве-ледве ставила свої перші, непевні кроки; матеріяли лежали невідомі, незібрані, невпорядковані й неперевірені; коли додати ще загальні погляди того часу на „поучаючі“ завдання історії та взяти на увагу палкий український патріотизм автора, то нам не буде дивним, що його „И. Русовъ“ вийшла не науковим історичним твором, а політичним памфлєтом: вона дуже мало прислужилася науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки.

В своїм вступі автор И. Р. зясовує мотиви, які спонукали його написати книгу: представити правдивий образ історичного минулого свого рідного краю, знайти і показати в цьому минулому базу для обґрунтування ідеї української державности, показати характер цієї державности й оборонити ті її форми, які вдалося зберегти в сучасному. Автор зупиняється на бідности (з його погляду) національних джерел для історії України й поясняє її причини: „Историковъ и лѣтописцовъ было въ Малой Росіи довольно. Но какъ сія страна какъ бы созданная или осужденная для руинъ отъ частыхъ нашествій иноплеменниковъ и еще частѣйшихъ набѣговъ и браней отъ народовъ сосѣднихъ и, наконецъ, отъ непрестанныхъ междоусобій и побоищъ претерпѣла всѣхъ родовъ разоренія, губительства и всесожженія и, такъ сказать, обагрена и напоена кровію человѣческою и покрыта пепломъ, то въ такой несчастной странѣ можно ли было что-либо сберечь цѣлое?“

Тоді як через нещасливі історичні обставини збереглося дуже мало національних памяток старовини, чужі історики писали про Україну багато, але писання їхні дуже тенденційні, ворожі й минувшину нашу малюють в зовсім фальшивому світлі: „Историки польскіе и литовскіе, справедливо подозрѣваемые въ баснословіяхъ и самохвальствѣ, описывая дѣянія нашего народа рускаго, якобы у поляковъ въ подданствѣ бывшаго, затмѣвали всемѣрно великіе подвиги ихъ, подъятые на пользу общаго отечества — своего и польскаго. Самыя даже постановленія и преимущества ихъ въ семъ отечествѣ скрывали, сближая, какъ можно, народъ сей къ рабскому состоянію и ничтожеству. А когда дошла повѣсть ихъ до временъ гоненій и тиранствъ польскихъ на народъ рускій произведенныхъ, поводомъ выдуманной отъ ихъ уніи, а паче какъ дошло до освобожденія народа сего отъ ига польскаго собственнымъ своимъ мужествомъ и безпримѣрною почти храбростію, то тутъ изрыгнули писатели оные всѣ свои поношенія и всѣхъ родовъ неправды и клеветы на народъ сей и на ихъ вождей и начальниковъ, называя ихъ непостояннымъ и бунтливымъ хлопствомъ, по своевольству будто и буйству своему бунты и нестроенія поднявшимъ. Но дѣла гетмановъ рускихъ: Косинскаго, Наливайка, Остряницы и наконецъ — великія дѣла Хмельницкаго, переписки

ихъ и деклараціи, доказываютъ тому весьма противное, и всякъ здравомыслящій человѣкъ увидитъ въ нихъ истину несомнѣнную и подвиги благородные и справедливые; увидитъ притомъ и признаетъ умный, что всякое твореніе имѣетъ право защищать бытіе свое, собственность и свободу". Це невідповідне представлення української історії в працях чужинців надає власній праці автора до певної міри характер апології. Свої особисті погляди, свої провідні думки автор висловлює головним чином у тих промовах, які він звичаєм старої історіографії вкладає в уста історичним діячам, наприклад, Наливайкові, Хмельницькому, Мазепі, Полуботкові; ці промови дають нам ключ для зрозуміння власних поглядів автора на минуле рідного краю і на характер українського історичного процеса.

Назва „Исторія *Русовъ*" є даню етнографічним та історичним поняттям часу, коли так любили всякі зближення, засновані на схожости імен та назв і виводили звідси ріжні висновки й комбінації: „народъ славенскій произошелъ отъ Афета... названъ славянами по родоначальнику и князю своему Славену, потомку Росса, внука Афетового". Доказами автохтонности „Русів", себ-то нинішніх Українців, являються свідоцтва Нестора та инших „академиковъ, т. е. членов главнаго училища, заведеннаго въ Кіевѣ философомъ греческимъ Кирилломъ", далі — славянські назви міст та руїн і класичні історики: Птоломей, Геродот, Страбон, Діодор. Сама назва „Руси" походить від русявого волосся, так само як „Печеніги" тому, що їли печену страву, „Поляне" — від поля, „Деревляне" — від деревляних хат і т. п.

Історичний процес українського народа представляє собі автор таким способом: У Київі виникла і скріпилася українська держава; татари завдали їй тяжкий удар, і вона, ослаблена, мусіла шукати союза з Литвою, а пізніще з Польщею. Події до половини XVI в. переказуються в загальних рисах і коротко. З особливою симпатією зупиняється автор на Стефані Баторії, рівняє його з римським імператором Титом, переказує за Грабянкою та ин. козацькими літописцями леґенду про т. зв. реформу козаччини, а відносини польсько-українські взагалі малює як якусь ідилію: „Не слышно было тогда никакихъ споровъ ни о городахъ, ни о преимуществахъ, и ниже о религіяхъ, умы народные часто возмущающихъ. И что всего восхитительнѣй, то было согласіе чистое обѣихъ главныхъ религій, римской и руской". Цій ідилії положила край церковна унія, вигадана папою Климентом VIII; вона явилась „въ лисьей кожѣ, но съ волчьимъ горломъ". Частина православного духовенства спокусилась на особисті користи, але опозиційна частина, зібравшись в Бересті, заявила, що духовенство не може само рішати такої важної справи, не маючи „отъ чиновъ націи и отъ народа никакого полномочія на введеніе вѣры и обрядовъ, пере-

мѣнъ и новостей; а безъ того не имѣетъ оно (духовенство) власти обременять народъ своевольными правилами и измышленіями; сіе духовенство бывъ избрано въ ихъ должности отъ чиновъ и народа и содержано на ихъ же коштѣ, можетъ всего того лишиться отъ тѣхъ же чиновъ и народа при ихъ неудовольствіи."

Унія і заходи польського уряду коло полонізації державного життя на Україні й повели до довголітнього та запеклого польсько-українського ворогування. Становище погіршало ще через відступництво „чиновнаго шляхетства малороссійскаго", яке „не стерпя гоненій отъ поляковъ и не могши перенесть лишенія мѣстъ своихъ, а паче потерянія ранговыхъ и нажитыхъ имѣній, отложилось отъ народа своего".

Цілком в згоді з традицією української історіографії XVII—XVIII віків малює автор боротьбу української козаччини проти Польщи: це ряд національно-визвольних війн, що видвигнули цілий шерег надзвичайних героїв, „гетьманів" Косинського, Наливайка, Тараса Трясила, Гуню, Остряницю та инших. В універсалі Наливайка подається надзвичайно яскраво й літературно виложена ідеологія цієї визвольної боротьби. Поруч цих героїв великими симпатіями автора користується Сагайдачний, „избирательный князь рускій или гетманъ."

Та найбільш улюбленим героєм автора і центральною фігурою української історії в його викладі являється Богдан Хмельницький. Загальна характеристика особи Хмельницького одначе доволі трафаретна і не має виразного індівідуального характера: це — накопичення всіх можливих чеснот воїтеля, політика і приватної людини.

Говорячи про державні відносини України до Польщи а потім до Москви, автор не забуває підкреслити, де тільки можна, моральну і культурну перевагу українського народа над його сусідами: великодушність, постійність, твердість Українців він протиставляє зрадливости та лехкодухости Поляків. Некультурність Москви він кілька разів протиставляє культурности України. Найбільш різку характеристику московської некультурности він вкладає в уста кримському ханові в його промові до Хмельницького, коли він відраджував од спілки з Москвою: „там (у Москві) всѣ чины и народъ почти безграмотны, и множествомъ разновѣрствъ и странныхъ мольбищъ сходствуютъ съ язычествомъ, а свирѣпостію превосходятъ дикихъ; несмотря на невѣжество и грубіянство отличаются они самомнѣніемъ". Въ другому місті говориться: „вся вѣра ихъ (Москалів) состоитъ въ разборѣ образовъ и крестовъ"; релігійні вірування московських старовірів — „одинъ бредъ мужичій, взятый изъ самого грубаго язычества и умноженный безумнымъ суевѣріемъ", Московські соціяльні порядки, а особливо кріпацтво, осуджує він рішуче: „сіи крѣпостные, каже

він про кріпаків на Московщині, продаются на торжищахъ и въ жилищахъ отъ владѣльцевъ и хозяевъ своихъ на ряду скота, а нерѣдко и на собакъ промѣниваются." Козаки за часів Руїни оддають перевагу в своїх симпатіях Туркам, тому що „у нихъ нѣтъ крѣпостныхъ и продажныхъ людей или крестьянства, какъ въ Московщинѣ тое видится". В уста полковнику Богунові вкладається така характеристика московських порядків:" въ народѣ московскомъ владѣтельствуетъ самое неключимое рабство и невольничество въ высочайшей степени, у нихъ кромѣ Бажьяго да царскаго ничего собственнаго нѣтъ и быть не можетъ, и человѣки по ихъ мыслямъ производятся въ свѣтъ будто для того, чтобы въ немъ не имѣть ничего, а только рабствовать".

Одже не диво, коли при такій культурній ріжниці виявлялись непорозуміння і навіть ворожнеча між Українцями й Москалями: „козаки запорожскіе крайне были недовольны соединеніемъ ихъ съ Россіей, а паче обращеніемъ... а подавали причины къ тому, кажется, ничего незначущіе, но много подѣйствовавшіе на умы народные. Въ бытность сихъ козаковъ въ походахъ вмѣстѣ съ стрѣльцами и сагайдачниками россійскими, терпѣли они отъ сихъ солдатъ частыя и язвительныя насмѣшки по поводу бритья своихъ голов. Солдаты оные, бывшіе еще тогда въ сѣрыхъ зипунахъ и лычаныхъ лаптяхъ, небритыми и въ бородахъ, т. е. во всей мужичьей образинѣ имѣли о себѣ однако непонятное высокомѣріе или какой-то гнусный обычай давать всѣмъ народамъ презрительныя названія, какъ-то: полячишки, нѣмчурки, татаришки и т. д. По сему странному обычаю называли они козаковъ чубами и хохлами, а сіи сердились за то до озлобленія, заводили съ ними частыя ссоры и драки, а наконецъ нажили непримиримую вражду и дышали всегдашнимъ отвращеніемъ."

Оповідаючи про Переяславську умову, автор каже, ніби московські посли „подтвердили присягою своею отъ лица царя и царства московскаго о вѣчномъ и ненарушимомъ храненіи условленныхъ договоровъ."

Доба Руїни не притягує особливої уваги автора, а її діячі не користуються його симпатіями. До Виговського й до Дорошенка ставиться він неприхильно; останньому ставить у провину ґвалти й насильства його сердюків і загальне спустошення краю. Складне відношення автора до Мазепи. Про походження гетьмана говориться, що він був „лях"; характеристика його подається за Вольтером, підкреслюється його вченість та військові заслуги, його „глубочайшая мудрость"; в оповіданні про смерть Мазепи зазначається його „великодушный поступокъ", що виявився у знищенні таємних паперів, що могли компромітувати однодумців гетьмана. Взагалі, вчитуючись в текст і рівняючи тон, в якому говориться про Мазепу, а в якому про Петра І і Москалів взагалі, можна

гадати, що власний погляд автора на Мазепу і на його політику треба читати між рядками, відгадуючи. Ключ до оцінки автором Мазепиного діла можна знайти в промові Мазепи до козаків по переправі через Десну в осени 1708 року; ця промова — справжня політична програма, подана автором без усяких коментарів: „не должны мы воевать ни со шведами, ни съ поляками, ни съ великороссіянами, а должны собравшись съ воинскими силами нашими стоять въ приличныхъ мѣстахъ и защищать собственное отечество свое, отражая того, кто нападетъ на него войною ... а при будущемъ общемъ мирѣ всѣхъ воюющихъ державъ положено поставить страну нашу въ то состояніе державъ, въ коемъ она была прежде владѣнія польскаго, при своихъ природныхъ князьяхъ и при всѣхъ прежнихъ правахъ и преимуществахъ, вольную націю значущихъ. Споручительствовать за то взялись первѣйшія въ Европѣ державы: Франція и Германія; и сія послѣдняя сильнымъ образомъ настаивала о таковомъ положеніи нашемъ еще во дни Богдана Хмельницкаго при императорѣ Фердинандѣ III, но не сбылось оно по междоусобію и необдуманности предковъ нашихъ ... *Извѣстно, что прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство и самое названіе Руси отъ насъ къ нимъ перешло.* Но мы теперь у нихъ какъ притча во языцѣхъ!“ Згадавши про союз України з Швецією за Богдана Хмельницького і про участь українського корпуса в здобутті Варшави й Кракова, ця знаменна промова кінчиться тирадою: „да и что жъ то за народъ, когда о пользѣ своей не радитъ и видимой опасности не упреждаетъ? Такой народъ неключимостью своею уподобляется по истинѣ безчувственнымъ тварямъ, отъ всѣхъ народовъ презираемымъ!“

Звірства Москалів при здобутті Батурина, мордування мазепинців у Лебедині та Ромні викликають в автора різкий осуд, висловлений в надзвичайно сильній тираді: „ежели въ человѣчествѣ славится тотъ, кто презираетъ ужасы и опасности, то уже нѣтъ для тѣхъ и титуловъ, кои были орудіями и участниками лебединскихъ тиранствъ и звѣрскихъ лютостей, ужасающихъ самое воображеніе человѣческое. Остается теперь размыслить и посудить, что ежели по словамъ самого Спасителя, въ Евангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ, ежели всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется отъ рода сего, то какое взысканіе предлежитъ за кровь народа руского, пролитую отъ крове гетмана Наливайка до сего дне, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы, или лучшей жизни въ собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы всему человѣчеству свойственные?“

В протилежність лютости москалів ставить автор кілька разів гуманність шведів в поводженню з українським населенням. Пе-

ремогу москалів пояснює їх чисельною перевагою над шведами; при цьому не забуває зазначити, що козаки-мазепинці „держали строгій неутралитетъ“, щоб не було закиду, ніби вони билися з своїми одновірцями. Та через таку лояльність українці нічого не виграли: описуючи урочисте святкування Ніштадтського миру в Москві і загальну радість з цього приводу, автор з іронією вставляє увагу, що одних українців за їх вірність не було нічим нагороджено; навпаки, — „воздали имъ злая за благая, и ненависть за возлюбленіе“.

Царь Петро не має симпатій у нашого автора; певна річ, він не може висловити цього отверто, але дійсні почуття його раз-у-раз прориваються, наприклад при згадці про суд над царевичем Олексієм або в оповіданні про те, як ввічливість арештованого українського шляхтича через незнання мови була стрінута Петром як зухвальство. Але поруч Петра виводиться фігура Меньшикова і все, чого не зважився автор сказати про Петра, говориться отверто на адресу Меньшикова, під чим безперечно криється осуд самого московського царя.

Починаючи з доби гетьмана Ів. Скоропадського автор пише як сучасник, що чув про події од живих свідків, а пізніш і сам був наочним свідком того, що діялось. Подув життя почувається у змалюванні подій XVIII віку і політики московського уряду що-до гетьманської України. Канальські роботи, роскватирування московського війська, гвалти і насильства московських начальників („кои, считая козаковъ на ряду лопарей или камчадаловъ, вгоняли ихъ въ чахотки или ипохондріи за одно свое нарѣчіе, и что они не скоро понимали выговаривать тогдашнія преизящныя реченія: намнясь, намѣдни и придомковъ ихъ: ушъ и кабышъ“), звірства „Тайної Канцелярії“ — це все оповідається як свіжа бувальщина, і виклад автора досягає тут часом високого драматизма.

З великою симпатією змальовано постать Павла Полуботка, в уста якому вложено знамениту промову в обороні української автономії. Ця промова сама по собі являється твором значної літературної вартости. Між иншим, Полуботок у своїй промові підкреслює вигоди од сполучення з Україною для самої Москви: „народъ нашъ, бывши единоплеменен̃ъ и единовѣрен̃ъ твоему народу, усилилъ его и возвеличилъ царство твое . . . когда еще все въ немъ младенчествовало и выходило изъ хаоса смутныхъ временъ и почти изъ самаго ничтожества . . . мы съ народомъ своимъ не преставали помогать вамъ всѣмъ во всѣхъ воинскихъ ополченіяхъ и пріобрѣтеніяхъ вашихъ.“

Фігура гетьмана Розумовського не має за собою прихильности автора; правда, головну вину за невдалу політику Розумовського, що довела до скасування Гетьманщини, автор приписує Гр. Теплову; в цьому порадникові гетьмана й агентові мо-

сковського уряду бачить він головне зло, але не хвалить і самого Розумовського, обвиновачує його в невдячности супроти рідного краю. Говорячи про скасування Гетьманства, з іронією зазначає, що Розумовський знайшов собі потіху за позбавлення булави в гетьманських маєтностях, подарованих йому на власність. З неменшою іронією каже він і про старшину козацьку, що „спокойно дожидала событія“ (скасування гетьманства), „льстя себя надеждою содѣлаться на счетъ націи хорошими владѣльцами, оставивши сію націю ожидать обѣтованія Отча свыше; но и сами во мнѣніи своемъ грубо ошиблись: ибо впослѣдствіи сбылось съ ними не тако“.

Закінчується „Исторія Русовъ“ звісткою про початок російсько-турецької війни: „въ началѣ 1769 года послѣдовалъ войскамъ всеобщій походъ и открылась дѣйствительная съ турками война, которая чѣмъ кончится, Богъ вѣсть!“ Ця звістка більшменш позначує час, коли була написана книга.

Видання „Исторіи Русовъ“ друком в 1846 р. було подією в українській історіографії і справедливо було поставлене в заслугу Бодянському, хоч історична критика скоро, розуміється, вказала її фактичні помилки й невірности, застарілість її історичних понять і методів. Максимович перший склав їй правильну оцінку, називаючи її фактично невірною, але високо-художньою картиною минулого України, а в другому місті даючи дуже влучне порівняння її з думами: „Она такъ же, какъ народная историческая дума, полна животворнаго художественнаго одушевленія и чуткаго вѣрнаго разумѣнія о сущности событій и лицъ.“ Російська історична критика поставилась в особі С. Соловйова*), а особливо Г. Карпова**), до „И. Русовъ“ дуже неприхильно і навіть вороже за її „тенденційність“. Так само неприхильно, але з иншого погляду осудив її Костомаров, закидаючи авторові „антідемократизм“ (у фейлєтоні „Поѣздка въ Батуринъ“ в газеті „Порядокъ“ 1881, N 97). Високо оцінював „И. Русовъ“ Драгоманов, називаючи її „першою памяткою ново-української політичної думки“ („Историч. Польша и великорусская демократія“, ст. 64-та). Новіщий історіограф український проф. М. Василенко каже про автора „И. Русовъ“, що „съ него надо начинать малорусскую исторіографію“ і що він „несомнѣнно прямо или косвенно содѣйствовалъ пробужденію въ малорусской интеллигенціи того стремленія къ самосознанію, которое выразилось въ изученіи прошлаго и настоящаго малорусскаго народа“.***)

---

*) Очеркъ Исторіи Малороссіи до подчиненія ея царю Алексѣю Михайловичу. „Отечествен. Записки“, 1818, ч. 11.

**) Критическій обзоръ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся. Москва, 1870.

***) Къ исторіи малорусской исторіографіи, „Кіев. Старина“ 1894, кн. XI, ст. 249-та.

„Історія Русовъ“, ставши звісною громадянству в кінці 20-х років XIX ст., мала великий вплив на сформування поглядів на українське минуле в яскраво-патріотичному дусі. Її впливу підлягав цілий ряд видатних письменників не тільки українських, але й російських: А. Пушкин використав її для своєї поеми „Полтава“, присвятив їй статю й передрукував у журналі „Современникъ“ два уривки — про Заведення Унії і про Страту Остряниці; К. Рилєєв користувався з И. Р. для своїх дум і поем з української історії; М. Гоголь використовував її для своїх історичних повістей, а особливо „Тараса Бульби“; І. Срезневський компонував на її підставі свої псевдо-народні думи в „Запорожській Старині“; М. Костомаров, Гребінка, Метлинський, Куліш, Микола Маркевич, Шишацький-Іллич, — всі вони щедрою рукою черпали факти, мотиви й натхнення для своїх творів на історичні сюжети; та найбільший вплив мала „И. Русовъ“ на зложення національно-історичних поглядів у Шевченка: „ніщо крім Біблії, каже Драгоманов, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як Исторія Русовъ в 1844—1845 роках“. Такі Шевченкові твори як „Іван Підкова“, „Гамалія“, „Вибір Наливайка“, „Ляхам“, „Тарасова ніч“, а почасти й „Гайдамаки“ носять на собі яскравий слід вражінь од „Історіи Русовъ“.

ЛІТЕРАТУРА:

В. Иконниковъ, Опытъ рус. историогр., т. II, кн. 2, К. 1908. *А. Лазаревскій.* Догадка объ авторѣ „Исторіи Русовъ“. Кіев. Стар. 1891, кн. IV. *А. Лазаревскій.* Частная переписка Полетикъ. Кіев. Ст. 1893, I, III, V, VI, X, XI; 1894, IV, X; 1895, V-VIII. *М. Максимовичъ.* Сочиненія т. I, ст. 301—302, 305—306, К. 1876. *В. Горленко.* Изъ исторіи южно-русскаго общества нач. XIX в., Кіев. Ст. 1893, N 1 (передруковано в збірці „Южнорусскіе очерки и портреты“, К. 1898). *Л. Майковъ.* Малорусскій Титъ Ливій. Журналъ Мин. Народн. Просв. 1893, N 5 і в „Историко-литературныхъ очеркахъ“, СПБ. 1895. *Н. Василенко.* Къ исторіи малорусской исторіографіи. Кіев. Стар. 1894, XI. *А. Грушевскій.* Къ характеристикѣ взглядовъ Исторіи Русов. Изв. Отд. рус. яз. и слов. Имп. Академіи Наукъ СПБ. 1908, кн. 4. *А. Грушевскій.* Къ судьбѣ Исторіи Русовъ. Чтенія О-ва Нестора-Лѣтописца, кн. XIX, вып. 2. *Е. Онацький.* Ще про автора Історіи Русовъ. Наше Минуле. Число 1. Київ, 1918 *Д. Дорошенко.* Історія Русовъ як памятка української політичної думки другої половини XVIII століття. Хліборобська Україна, книжка III, Відень, 1921. *І. Белей.* Причинок до питання про час появи И. Русовъ, „Записки Наук. Т. ім. Ш.“, т. VII. *А. Лазаревскій.* Записка Г. Полетики о началѣ Кіев. Академіи „Чтенія“, т. XI. *L. Janowski.* O tak zwanej „Historyi Rusów“, Kraków, 1913.

ЗАХОДИ КОЛО ЗБІРАННЯ Й ВИДАВАННЯ МАТЕРІЯЛІВ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ.

Останні десятиліття XVIII віку в розвитку української історіографії характеризуються оживленням інтересу до рідної старовини серед освічених кругів українського громадянства. Немов почуваючи, що старі форми життя відходять безповоротно в область минулого, а разом з тим пригасають традиції ще не так давної героїчної доби в житті українського народа, що закінчилася Мазепою, українські патріоти поспішають збірати памятки минулого, зафіксувати те, що зникає вже на очах, і оперти дальші змагання в національній справі на старих славних традиціях. Робляться заходи зберегти од загину документальні памятки, архивні матеріяли, — яко матеріяли до української історії; декому, як наприклад А. Чепі, удається зібрати великі колєкції цього матеріялу, і вони охоче діляться ним з тими, хто береться обробляти цей матеріял для видання або писати на його основі історичні праці. Робляться заходи коло опублікування не тільки історичних джерел у вузькому розумінні слова, як наприклад козацькі літописи, але також матеріялів по географії, статистиці, етнографії, взагалі усього, що характеризує особливі прикмети краю й життя українського народа. Григорій Калиновський, видаючи в 1777 році „Описаніе свадебныхъ простонародныхъ украинскихъ обрядовъ“ кладе початок української етнографії.

Робляться й спроби впровадити в літературне життя народню українську мову, замість тієї штучної книжньої мови, що вживалась досі в українському письменстві: син значкового товариша з м. Погара на північній Чернігівщині *Опанас Лобисевич* (що в 1786—1787 роках був маршалком шляхетства Новгород-Сіверського Намісництва) перекладає на укр. народню мову еклоги Віргілія — щоб догодити бувшому гетьману Розумовському, гарячому любителю рідної мови, та збірається видавати інтерлюдії Конисського й Танського „для чести націи, матери нашей, для любителей своего отечества“.*) Цим торується шлях для великого діла Івана Котляревського.

Українські патріоти в своїх заходах не дати завмерти національній традиції й піддержати її засобами письменства й культурної роботи, сподіваються знайти зрозуміння й співчуття з боку нового покоління, яке піддержалоб й продовжило ці заходи: „щасливы будемъ, пише В. Полетика до А. Чепи, ежели увидимъ новыхъ (патріотовъ), защищающихъ съ такимъ же

*) Н. Петровъ. Одинъ изъ предшественниковъ И. П. Котляревскаго въ украинской литературѣ А. К. Лобысевичъ. Сборникъ статей по славяновѣдѣнію, издав. Имп. Академіей Наукъ. В. I. СПБ. 1904, ст. 60—61-ша.

усердіемъ права, преимущества, вольности и свободы своего отечества. Напротивъ сего, должны мы отвратить взоръ свой съ омерзеніемъ отъ пагубоносныхъ предателей отечества, вредныхъ себялюбцевъ.“*)

Серед діячів української історіографії кінця XVIII в., з котрих одні просто зберігали памятки національної історії, другі опубліковували їх, а треті працювали самостійно над обробленням матеріялів і робили спроби дати вже синтетичні огляди українського минулого, треба перш за все назвати ймення О. Безбородька, В. Рубана, Ф. Туманського, Ол. Рігельмана, А. Шафонського, М. Антоновського, А. Чепи, В. Полетики, Я. Марковича, В. Ломиковського.

Син генерального писаря Андрія Безбородька (1711—1780), *Олександер Безбородько* (1746—1799) вчившись у Глухові й у Київській Академії, служив у генеральному суді, р. 1774 став київським полковником, але вже 1775 р. переїхав до Петербурга, де зробився секретарем Катерини II, а пізніще міністром, канцлером і князем. Дуже впливова особа за Павла I, він був добився привернення генерального суду й деяких инших установ Гетьманщини, скасованих за Катерини. Переїхавши до Петербурга, він веде переписку з земляками на Україні в справі збірання матеріялів до української історії. Року 1775 він спонукує свого земляка Василя Рубана, що теж служив у Петербурзі, писати „історію малороссійскую“ і за-для цього звертається до свого батька на Україну, прохаючи його висилати книги й рукописи по історії України, бо „находятся люди, кои вознамѣрились издать исторію малороссійскую.“ Він листується пізніше з українськими патріотами і в однім листі до невідомого кореспондента дає цікаве пояснення, „чому зник на Україні дух геройства“; ось що він пише в цьому листі від 3. VIII. 1790 року: „въ одномъ письмѣ писали Вы Осипу Степановичу [Судієнкові], что Вы любите козацтво и жалѣете объ немъ. Знаете ли Вы, отчего оной духъ геройства въ Малороссіи исчезъ? Отъ того, что уже отъ нѣкотораго времени мѣсто козацтва заняло школярство: вмѣсто Палія Бѣлоцерковскаго, Христы Сенчанского, Лавра Остапского и другихъ имъ подобныхъ, заняты стали фирчиками и штатиками, которые сперва позакидавъ выліоты, а потомъ въ нѣмецкое перебрались платье и сдѣлались прямо такими, какъ покойный старый Степанъ Афендикъ говаривалъ: въ полѣ не жолнѣръ и дома не господарь**)“.

Одже цей Безбородько і спонукав Рубана видати друком українські козацькі літописи. *Василь Рубан* (1742—1795), родом

*) В. Горленко. Изъ исторіи южно-русскаго общества. Южно-русскіе очерки и портреты, К. 1898, ст. 57-ма.

**) Кіев. Стар., 1883, IV, ст. 893—894.

з Роменщини, скінчив Київську Академію і виїхав до Петербурга, де занявся літературною працею. Р. 1774 він зробився секретарем відомого Гр. Потьомкина і перекладчиком Воєнної Колєгії. Тоді то під впливом Безбородька та за його допомогою він і занявся виданням українських матеріялів. Він видав: 1) Краткія политическія и историческія свѣдѣнія о Малой Россіи съ пріобщеніемъ украинскихъ трактовъ и извѣстій о почтахъ, такожъ списка духовныхъ и свѣтскихъ тамо находящихся нынѣ чиновъ, числѣ народа и прочая. Изъ разныхъ мѣстъ собраны и изданы въ свѣтъ Васильемъ Рубаномъ. СПБ. 1773, ст. 99. 2) О привилегіяхъ королевскихъ въ бытность Кіева подъ Польшею и о грамотахъ государскихъ по возвращеніи его подъ Россію, данныхъ кіевскимъ училищамъ. „Старина и Новизна", збірник виданий Рубаном, СПБ. 1773, ст. 107—130; 3) Краткая лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 годъ съ изъявленіемъ настоящаго образа тамошняго правленія и съ пріобщеніемъ списка прежде бывшихъ гетмановъ, генеральныхъ старшинъ, полковниковъ и іерарховъ; такожъ землеописанія съ показаніемъ городовъ, рѣкъ, монастырей, церквей, числа людей, извѣстій о почтахъ и другихъ нужныхъ свѣдѣній. Издана Васильемъ Рубаномъ, СПБ. 1777, ст. 248+60; 4) Землеописаніе Малыя Россіи, изъявляющее города, мѣстечки, рѣки, число монастырей и церквей, сколько гдѣ выборныхъ козаковъ, подпомощниковъ и посполитыхъ по ревизіи 1764 года находилось; такожъ дополненіе о полтавскомъ полку, извѣстіе о почтахъ и трактахъ и алфавитная всѣмъ званіямъ роспись, какъ и дополнительная вѣдомость о церквахъ всѣхъ тамошнихъ епархій, изданные Васильемъ Рубаномъ. СПБ. 1777, ст. 118. Нарешті Рубан видав 1778 р. в Петербурзі „Путешествіе ко святымъ мѣстамъ В. Григоровича-Барскаго".

Найцікавіще з цих виданнів — *„Краткая лѣтопись Малыя Россіи"*, що уявляє собою ніщо инше, як список з „Краткого описаніяМалороссіи", зложеного в 30-х роках XVIII ст. (див. ст. 32.)

Майже одночасно з Рубаном занявся виданням українських історичних матеріялів другий наш земляк, що працював на полі російської літератури, *Федір Туманський* (помер 1805 р.); син генерального судді, він служив цензором у Ризі, потім був членом Петерб. Академії Наук. У видаваному ним в Петербурзі в 1792—93 рр. журналі „Россійскій Магазинъ" він надрукував:

1. Выписка изъ записки 1749 г. о происходившемъ въ бывшей Сѣчи Запорожской при выборѣ въ кошевые атаманы, войсковые судьи, писари и асаулы, такожъ въ разные мѣста — въ полковники, что обыкновенно бывало въ новый годъ. „Рос. Маг.", 1792, ч. I, ст. 187—198.

2. Манифестъ гетмана Богдана Хмельницкаго (білоцерківський), ibid., 1793, ч. II.

3. Лѣтописецъ Малыя Россіи. Ibid., 1793, ч. II і III, ст. (17—108) + (209—290) + (366—388).

Олександер Рігельман (1720—1789) був німецького походження. Його батько прибув в Росію з Брауншвайгу на поч. XVIII ст. Молодий Рігельман родився в Петербурзі, скінчив р. 1738 Шляхетський Корпус і зразу поїхав в Турецький поход як інженірний кондуктор. В 1741—43 роках жив серед запорожців, розмежовуючи нові гряниці. 1745—48 р. жив у Гетьманщині, здіймав плани укр. міст, в 1747—49 будував укріплення коло Київа. На Україні він і одружився. До 1782 р. служив він переважно на Україні. Тоді покинув службу в ранзі генерал-майора і доживав віку в селі Андрієвці Чернігівського повіту, маєткові його другої жінки Лизогубівни.

Ще 1778 р. склав він „Исторію малороссійскую или повѣствованіе о козакахъ". В с. Андрієвці він переробив свою працю і дав їй назву: *„Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще... собрано и составлено чрезъ труды инженеръ-генералъ-майора и кавалера Александра Ригельмана 1785—86 года"*. Автор, видко, готовив свою працю до друку, але чогось не здійснив своєї думки, і його „Лѣт. повѣствованіе" побачило світ аж через 60 років.

Праця починається передмовою: „Предъувѣдомленіе къ читателю", де говориться про недокладність дотеперішніх праць по історії України: „Хотя довольно извѣстно о Малороссіи, о народѣ и козакахъ ея, и то, что она издревле была владѣніе кіевское и прочія тамошнія княженія россійскихъ великихъ князей... однако имѣющіеся въ Малороссіи исторіи малороссійскія двѣ, писанныя двумя неизвѣстными писательми*), хотя нарочито сходственны въ повѣствованіи между собою о дѣлахъ Богдана Хмельницкаго и послѣдователей его... но много въ оныхъ находится недополненнаго, а паче о началѣ народа своєго пишутъ, какъ видно съ баснословія, несправедливо...."

Рігельман доповнює відомости цих двох історій такими джерелами: 1. книги о древнихъ россійскихъ народахъ, 2. Четьи-Минеи, 3. Синопсисъ, 4. Ядро россійской и польской исторій, 5. Азовская исторія, 6. Древнія россійскія дворцовыя записки и проч. повѣствователи.

Праця поділена на 4 частини в 6 книгах. Автор стоїть за славянське походження українців: „Козацкій или малороссійскій народъ произошелъ отъ самыхъ древнихъ славянъ, а не отъ иного какого народа, какъ они сами о себѣ повѣствуютъ". Рігельман спростовує байки Гваньїні, Стрийковського та ин. про козар,

*) Максимович і Самчевський вважали, що мова тут про Самовидця і Грабянку.

козерога та ин. Первісною батьківщиною славян уважає він области між Дніпром та Дністром і Віслою, „въ Краснорусси“ (Галичині), оповідає про Кия, Щека, Хоріва і т. д. В X в. появились „косаки или козаки“, вони то служили київським князям, то знов воювали з ними, аж поки Мстислав Володимирович не побідив їх і не вбив Редедю, чия смерть „вольный отворила путь на Украину“. Потім появились татари. В XIV в. переселились черкеси або черкаси. Далі йде звичайний виклад української історії (Рігельман м. ин. скрізь уживає термінів: Украина, украинцы).

В останніх розділах про XVIII ст. цікаві деякі подробиці про устрій і життя запорожців. Оповідаючи про руйнування Січи, Рігельман наводить варіянт народної пісні, зложеної про цю подію:

Нещасливий казаченько без долі вродився,
Взяли його в неволю, а він зажурився.
А взявши в неволю забили в кайдани,
Забивши в кайдани ведуть перед пани.
Скурвиї сини запорожці не гаразд зробили,
Що степ добрий, край веселий та й занапастили.
Да встань, Зенче, з того світа, просять тебе люде,
Упади цариці в ноги, а ось по старому буде.

Оповідається про відкриття Намісництв в 1782 р., про повернення козаків у пікінери 1783 р.; кінчиться книга похвалою цариці Катерині II і „главному командиру всей Малой Россіи“ Румянцеву „за приведеніе М. Россіи въ благополучное состояніе и благоучрежденіе“. „Симъ кончаю сіе лѣтописное повѣствованіе отъ вышеписанныхъ лѣтъ до наступившаго 1787 года“.

В додатку (Прибавленіе къ сей Лѣтописи) подано такі окремі розділи: 1. Что въ 1787 г. въ Малой Россіи быть случилося (про подорож Катерини II через Україну); 2. Особое описаніе о бывшихъ запорожскихъ козакахъ (цікаве своїм описом запорожського побуту і звичаїв); 3. коротке „Описаніе пребывающихъ малороссійскихъ народовъ жительства, обычаевъ и обрядовъ, нынѣшнихъ и прежнихъ“; 4. Выписки; 5. Списокъ именной всѣмъ бывшимъ въ Малой Россіи гетманамъ (починаючи від Дашкевича, подаються коротенькі біографії).

До своєї праці доложив Рігельман 28 малюнків українських типів у національній одежі і дві карти. Ці малюнки мають велику художньо-археологичну вартість.

Рігельман — зукраїнізований німець російської служби, — в своїй праці трактує історію України як чужинець, але дуже прихильно, хоч скрізь видко його строгу лояльність що до Росії, особливо в останніх розділах праці. Рігельману належить також історія донських козаків: „Исторія или повѣствованіе о Донскихъ Козакахъ, собранная и составленная черезъ труды инж.-ген.-маіора и кавалера

Александра Ригельмана 1778 года" (видана також в „Чтеніяхъ" 1847 р.).

Як каже проф. Іконніков, „трудъ Ригельмана представляетъ полное систематическое изложеніе исторіи Малороссіи отъ ея начала до сліянія ея управленія съ общими учрежденіями и стоитъ на рубежѣ лѣтописнаго повѣствованія и критической исторіи" (Опытъ рус. ист., т. II, ст. 1953-та).

Надрукував „Лѣт. Пов." Бодянський в московських „Чтеніяхъ" 1847, NN 5—9 і окремо: Москва, 1847, ст. 665 + XIV, з 28 малюнками і 2 картами.

Опанас Шафонський, син козацького сотника, вихованець Лейденського і Страсбургського університетів, президент уголовної палати Чернігівського Намісництва, склав в 1786 році *„Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе, съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи"*, — надзвичайно цінна праця, яка містить дуже важні відомости про Гетьманщину XVIII віку. Праця Шафонського залишилась в рукопису, списками з котрого користувались пізніщі дослідники. В 1851 році видав її на свій кошт у Київі М. Судієнко.

Михайло Антоновський (род. 1759 р. в Борзні), вихованець Київської Академії й Московського ун-та, служив в Адміралтейській Колєгії а потім бібліотекарем Імператорської Публічної Б-ки в Петербурзі. У виданні: „І. Г. Георги. Описаніе всѣхъ обитающихъ въ Россійскомъ государствѣ народовъ", СПБ. 1799, в 4-ій частині на ст. 233—277 йому належить *„Исторія о Малой Россіи"*. Записки Антоновського надруковано в „Рус. Архиві" 1885, кн. I.

Андріян Чепа родився в початку 1760-х років на Полтавщині, служив при Земському Суді Роменського пов., а потім у канцелярії малоросійського генерал-губернатора Румянцева. Помер коло 1822 р. В своїм маєтку в с. Чепурківці Пирятинського повіту зібрав великий архів матеріялів до української історії; мріяв про видання української історичної бібліотеки „журналу или записокъ малороссійскихъ", на зразок „Древней російской Вифліотеки" видаваної Новиковим. Листувався й піддержував приятельські відносини на ґрунті спільного інтересу до української старовини з В. Полетикою, Рігельманом, Я. М. Марковичем, Берлінським, Бантишем-Каменським, котрим дуже охоче позичав свої матеріяли.

В однім листі від 17. II. 1810 він пише до В. Полетики: „Я занимаюсь собираніемъ всякихъ бумагъ до Малороссіи касающихся, не только историческихъ документовъ, но всякихъ до правъ, обстоятельствъ и состоянія народа касающихся піесъ. Бумаги мои о Малороссіи привожу въ порядокъ, удобный къ пріисканію .... можетъ быть не мнѣ, а послѣ меня кому-нибудь случится мое собраніе употребить въ пользу для отечества нашего".

На великий жаль для української історіографії колєкції Чепи загинули підчас пожежи в с. Чепурківці. Залишилось лиш дещо, що перебувало на руках в осіб, яким Чепа позичав свої дорогоцінні матеріяли, та й з того збереглось дуже мало.

Василь Полетика (1765—1845), син правдоподібного автора „Исторіи Русовъ“ Григорія Полетики, вчився у Віленському університеті і подібно батькові збірав матеріяли до української історії й працював над ними. Ці матеріяли, каже він в листі до графа Н. Румянцева, „собранныя съ великимъ трудомъ и стараніемъ отцомъ моимъ въ послѣднихъ дняхъ жизни и напослѣдокъ мною, относятся по большей части до малороссійской исторіи, начертаніе которой было его, а наконецъ сдѣлалось моимъ предметомъ“. Ці матеріяли, доповнюючи батьковські колєкції, збірав він у своїм селі Коровинцях Роменського повіту. Потім ця збірка загинула од пожежи, так само, як і колєкції Чепи. „Между моими рукописями, — пише В. Полетика до А. Чепи 23. IV. 1809., — я нахожу лучшими писанныя отцомъ моимъ. Въ нихъ блеститъ вездѣ умъ человѣка ученаго, говоритъ духъ патріота великодушнаго. Отъ него учусь я любить людей и отечество и черпаю по большей части нужныя къ защищенію ихъ познанія. Лестно и пріятно для сына имѣть въ отцѣ своемъ такого учителя и наставника! Непростительно бы было погрести во прахѣ посильные труды его для отечества и соотчичей. Малороссіяне, васъ вѣчная любовь должна соединять съ нимъ! Онъ достоинъ вашихъ памятниковъ, и лучшіе будутъ для него, когда вы станете всегда носить его въ благодарныхъ сердцахъ вашихъ . . .“ В тому ж таки листі висловлює В. Полетика погляди на історію України, майже ті самі, що ми бачимо в передмові до „Исторіи Русовъ“: „вездѣ стараюсь я сыскивать свѣдѣнія до малороссійской исторіи относящіеся, но мало оныхъ нахожу. До сихъ поръ мы не имѣемъ полныхъ бытописаній отечества нашего. Вѣрные и важнѣйшіе слѣды оныхъ теряются по примѣчанію моему столько же почти въ нещастныхъ опустошеніяхъ края нашего и истребленіяхъ оныхъ, сколько и въ самыхъ запущеніяхъ. Писатель сей исторіи находитъ для себя препоны сіи и бросаетъ перо свое. Кромѣ того, что безпристрастного будетъ только читать потомство“.

На підставі цих уривків з листування й ріжних инших міркуваннів В. Горленко доводив, що автором „Исторіи Русовъ“ як раз і був Василь Полетика; спіраючись на авторитет Максимовича, який гадав, що Гр. Полетика — добрий знавець укр. історії, — не міг допустити таких фактичних помилок, які ми бачимо в „И. Русовъ“, і що таємну книгу написали не Кониський, і не Гр. Полетика, а хтось третій, що укрив себе під „двома українськими знаменитостями“, він думав що цим третім був ніхто ниший, як Василь Григорович Полетика.

Іще третій з роду Полетик позначив себе на полі української історіографії: це брат у перших Гр. Андр. Полетики — *Григорій Ів. Полетика,* що був радником російського посольства у Відні. Це був — як каже Лазаревський — „рідкий тип українця-європейця", людина дуже освічена; він листувавсь з Гр. Полетикою і добував для нього за кордоном книжки про Україну на чужих мовах. Як недавно довів В. Щурат, Григорій Ів. Полетика був напевно автором анонімної статті „Saporoger Kosaken", надрукованої в календарі „Wiener Taschenkalender zum Nutzen und Vergnügen" на 1788 рік*), статті, що — як доводить той же д. Щурат, — послужила джерелом для звісної брошури Гендльовика про запорожців 1789 р.

Яків Михайлович Маркович (1776—1804), внук мемуариста, вчився в Глухові (можливо що у відомому пансіоні m-me Леянс), потім у Москві в благородному пансіоні при Університеті, служив у гвардії, а потім за допомогою земляків Трощинського й Безбородька дістав посаду перекладчика в Колегії Іностранних діл. Живучи в Петербурзі збірав матеріяли для великої праці про Україну, листувався з Чепою, діставав од його рукописи, але встиг видати всього тільки одну частину задуманої праці. В 1804 покінчив життя самогубством, здається, через прикрі матеріяльні обставини, в які попав, наробивши на чужині боргів.

В 1798 році Маркович надрукував у Петербурзі книжечку: *„Записки о Малороссіи, ея жителяхъ и произведеніяхъ, часть I"*, ст. 98, присвячену Дм. П. Трощинському.

Як видко з паперів, що залишились після Марковича, молодой автор дуже солідно підготовлявся до своєї праці. Книжечка перейнята ентузіязмомъ до рідного краю; „еще до сихъ поръ, починає автор, Малороссія не описана никѣмъ подробно. Я осмѣлился ее изобразить не кистью историка или физика, но какъ юный сынъ, посвящающій первый опытъ своихъ познаній и чувствованій мать-странѣ своей." Книжечка ділиться на такі розділи:

1. Историческое изображеніе страны, называемой нынѣ Малой Россіей, съ древнихъ временъ до первагонадесять вѣка.
2. Взглядъ на прежнее и нынѣшнее гражданское устройство Малороссіи.
3. Общее физическое описаніе Малороссіи.
4. Характеристика малороссіянъ.
5. Малороссійская идрографія.
6. Исчисленіе минераловъ, открытыхъ до сего времени въ Малороссіи.

Історію України доводить М. до кінця князювання Ярослава Мудрого й каже, що „продолженіе будетъ въ слѣдующей части".

В. Щурат. Жерело звісток Гендльовика про запорожців. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 128, Львів, 1919.

„Малороссія — колыбель россовъ... происхожденіе козаковъ есть нерѣшенная въ исторіи задача... можетъ быть всѣхъ вѣроятнѣе мнѣніе, что въ началѣ 16 вѣка нѣкто изъ малороссіянъ, по прозванію Дашкевичъ, видя частыя отъ крымскихъ татаръ набѣги, уговорилъ многихъ единоземцевъ своихъ для отогнанія непріятеля сего отъ своихъ предѣловъ. Сіе имѣло щасливый успѣхъ, и побѣдители назвались тогда козаками, что значитъ легковооруженными.“ Остаточно сформувалась і сконсолідувалась козаччина завдяки реформі Ст. Баторія.

Найцікавіщі розділи 3-й та 4-й, засновані на особистих спостереженнях автора над життям і природою рідного краю: „Кто имѣетъ чувствительное сердце, кто удовольствіе духа своего полагаетъ и находитъ въ разсматриваніи природы, тотъ, обозрѣвъ Малороссію, конечно назоветъ ее страною, гдѣ природа является въ изящномъ великолѣпіи. По крайней мѣрѣ я такъ называлъ ее въ моемъ сердцѣ!“

Навівши прихильні характеристики українців, зроблені чужинцями (Фрібе, Шерер та ин.), ось як наприклад: „малороссіяне мужественны, проворны, великодушны, безкорыстны, неутомимы, смѣлы, храбры...“ — Маркович додає від себе: „казалось бы, что всякій народъ, имѣющій столько въ себѣ преимуществъ, могъ бы уже нѣкоторымъ образомъ возвышаться предъ другими; но напротивъ того, малороссіянинъ отъ природы и кротокъ и добръ; онъ имѣетъ только важную наружность и м. б. нѣсколько тщеславія. Съ какою ласкою, съ какимъ внутреннимъ удовольствіемъ принимаетъ онъ всякаго пріѣзжаго. Онъ радъ, естьли въ состояніи его накормить, помочь ему, — и благородный духъ его оскорбляется, когда предлагаютъ ему за то награду. Бѣдность не доводитъ малороссіянъ до преступленій. Въ городахъ и селахъ построены шпитали или богадѣльни, гдѣ бѣдные и страждущіе имѣютъ спокойное пристанище. Всякой по достатку надѣляетъ ихъ пищею и одеждою...“

Таким же самим ентузіязмом перейняті уваги Марковича й що-до української мови та пісні: „въ древнія времена жители Малороссіи говорили языкомъ словенскимъ, но потеряли или испортили его въ то время, когда находились въ плѣну у татаръ, литовцевъ и поляковъ. Не смотря на то, въ нынѣшнемъ малороссійскомъ языкѣ, или собственно нарѣчіи, видны еще нѣкоторые оттѣнки и щастливаго климата и нѣжнаго свойства души образователей его. Естьли выбросить изъ него всѣ грубыя слова, употребляемыя простолюдиномъ, исключить заимствованныя отъ нѣмцевъ, французовъ, крымскихъ татаръ, — и судить тогда о немъ, судить о духѣ его: то надобно признаться, что онъ нѣженъ, пріятенъ и наполненъ патетическими выраженіями, уменьшительными словами, кои произошли конечно не отъ чего иного, какъ

отъ тонкаго чувства его изобрѣтателей. Можно назвать его языкомъ любви, или по крайней мѣрѣ весьма способнымъ выражать живо чувства любви . . .

Возьмемъ для примѣра малороссійскія пѣсни: въ нихъ помѣщены прекрасныя подобія и картины природы, простое но полное изъясненіе любви — и голоса ихъ всегда соотвѣтствуютъ мыслямъ. Естьли содержаніе ихъ трогательно, естьли представляетъ оно разлуку съ милымъ или мать страною, то съ разительною гармоніею тоновъ изливается вмѣстѣ самая сила чувства и выраженій. Наученная одною природою пѣвица заставляетъ и горевать съ собою природу. Она разсказываетъ свое нещастіе всѣмъ окружающимъ ее предметамъ, проситъ летящихъ птичекъ донесть извѣстіе о ней въ милую ея родину. И музыка въ устахъ ея бываетъ живою картиною всѣхъ томныхъ движеній горюющей души. По врожденной склонности малороссіянъ къ музыкѣ страна ихъ въ Россіи тоже, что въ Европѣ Италія".

Книжечка Марковича, що появилась у світ того ж самого року що й „Енеїда" Котляревського, цінна й цікава, розуміється, не своїм фактичним змістом, а тими думками й настроєм, які вложив у неї молодий патріот-ентузіяст, що серед тодішньої бідности друкованих джерел про Україну не могло не мати певного впливу на розвиток національного почуття серед українського громадянства.

По смерти Марковича знайдено серед його паперів три зшитки, серед котрих бачимо: 1) Выписки, касающіеся до Малороссіи (дуже цікаві, з ріжних авторів і чужоземних виданнів), 2) Физическое описаніе Малороссіи (виписки з Гільденштедта, що мандрував по Україні в 1774 році) і 3) Flora Ucrainica, 1798 р. — цікава народними назвами рослин.

А. Чепа писав по смерти Марковича в 1804 р., що він „сочинилъ уже исторію малороссійскую", але мабуть в дійсности Маркович тільки збірав для неї матеріяли.

Василь Яковлевич Ломиковський (1778—1845), потомок гетьмана Апостола, скінчив кадетський корпус в Петербурзі, служив на військовій службі, покинув її в поч. XIX в. і, оселившись у своїм хуторі „Трудолюбі" Миргородського повіта, віддався дослідженню рідної старовини. Він записував народні думи і пізніще з його записів користувалися Костомаров і Житецький. Після Ломиковського залишилося кілька рукописів:

1) в 1808 році він склав записку „О Малороссіи. О древнихъ обычаяхъ Малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ. По алфавиту. Писано 1808 года";

2) в 1809 р. переклав з французької мови „Исторію малороссійскихъ и запорожскихъ козаковъ" Шерера (Les annales de la Petite Russie, вид. 1788 р. в Парижі);

3) рукопис „О первобытныхъ жителяхъ Малороссіи обѣихъ сторонъ Днѣпра“, 1812 р.

4) „Запасы для малороссійской исторіи“.

Певне значіння має перша робота. Тут в алфавитному порядкові, як у словнику, дано пояснення цілого ряду термінів, що означають якусь посаду, службову назву, чи назву якогось предмету з побуту, наприклад одежи. Деякі пояснення доволі докладні й цікаві тим, що автор пояснив значіння з власного знайомства або з свіжої памяти. Особливо цікаві пояснення слів: „казус, канцеляристи, канцелярії, кафтани, козаки, колєгія малоросійська, коморник, комісари, компроміс, коровай, корона, контуш“. Цю роботу надрукував Лазаревський під назвою „Словарь малорусской старины“, Кіев. Старина, 1894, кн. VI. Тут же подано й біографічні дані про автора,

ЛІТЕРАТУРА:

М. Грушевскій. Развитіе украинскихъ изученій въ концѣ XVIII и нач. XIX в. „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. I, СПБ. 1914. *Н. Василенко.* Къ исторіи малорусской исторіографіи. Кіев. Стар., 1894, кн. XI—XII. *А. Лазаревскій.* Замітки про А. Чепу, К. Стар. 1890, V і К. Ст. 1891, I. *А. Лазаревскій.* Прежніе изыскатели малорусской старины. Кіев. Стар. 1895 (про Я. Марковича). *В. Горленко.* Южнорусскіе очерки и портреты К. 1898, також Кіев. Ст. 1893, кн. I (про В. Полетику і А. Чепу). *М. Бережковъ.* А. Шафонскій и его трудъ: Топографическое описаніе Черниговскаго намѣстничества. Ніжин, 1911. *Н. Стороженко.* А. Ф. Шафонскій, „Кіев. Ун. Изв.“, 1886, N 10. *А. Лазаревскій,* Замітка про В. Рубана, Кіев. Стар. 1897, III. *Н. Григоровичъ.* Канцлеръ князь А. А. Безбородко. 2 т. СПБ. 1879—81. *А. Н. Неустроевъ,* В. Г. Рубанъ, СПБ. 1896. *Б. Л. Модзалевскій,* В. Г. Рубанъ, „Рус. Старина“, 1897, N 8.

ВІДГУКИ ІСТОРИЧНИХ МОТИВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVIII ВІКУ.

Інтерес до історії рідного краю, почуття свого звязку з славним минулим, — як прояви національної свідомости й неперервности національної традиції, знаходили протягом цілого XVIII століття свій відгук в українській літературі; ми бачимо історичні сюжети й мотиви і в штучних творах т. зв. Київської школи, і в безіменних поетичних творах на народній мові, і в перших творах відродженої української літератури. Ми не будемо тут зупинятися на цих творах, — про це в курсах історії української літератури, — згадаймо лишень драму *Теофана Прокоповича* „Владиміръ“ (1705 р.), при-

свячену Мазепі, з її апотеозом Володимира Великого, просвітителя Руси-України, або драму *Теофана Трофимовича* „Милость Божія Україну освободившая“ (1728), що прославляє Богдана Хмельницького. Я хочу зупинитись над одним менше звісним твором XVIII століття: це віршована історія України під назвою *„Героични стихи о славнихъ военнихъ дѣйствіяхъ войскъ запорожскихъ, вкратцѣ зъ разнихъ гисторій просторѣчно сочиненны. Писанни жъ года 1784.“* До історії цієї додана ще примітка: „писано г. 1784 м. августа дня 21 въ ключу уманскомъ.“

Автор історії — монах. З історичними джерелами доволі обзнайомлений, покликається на „лѣтопись древній, Баронія, Кронѣку польскую, лѣтопись украинскую.“ Завдання автора — прославити Запорожжа; через те він обминає усе, що могло би кинути тінь на „козацку славу“. Свій твір він присвячує Запорожському війську, як про це свідчить „дедикацѣя“, уміщена при кінці твору: „Ревнителемъ сущимъ по славѣ народа своего дорогше всякого дара и пріятнѣе бываетъ вѣрное описаніе о знатнихъ дѣйствіяхъ предковъ, которое не толко къ собственной ихъ чести и похвалѣ касается, но и къ подобнимъ дѣламъ поощряетъ. Немало въ семъ примѣровъ можно снискать; вси храбріи народы: греки, римляне, и прочіи — гисторіи о тѣхъ яко зерцало себѣ представляли послѣдніи и симъ ревностно къ дѣламъ предковъ своихъ зъ немалою похвалою приподоблялися; въ чемъ и тебѣ, славенороссійскій войскъ запорожскихъ народе, надобно подражать и не треба съ чуждихъ народовъ о храбрости, мужествѣ взискивать образцовъ. Посмотри прилѣжно на предковъ своихъ, которихъ я по едной ревности зъ разнихъ гисторій самократчайшимъ описаніемъ безъ опущенія главнихъ дѣйствій, не только о началѣ рода ихъ, но и яже зъ тѣхъ были своего времени славніи и храбріи воины и доселѣ суть, для понятія всѣмъ просторѣчно изобразилъ на сей картинѣ и оную яко зерцало живое любителямъ козацкой славы не только честь и похвалу ихъ, но и ради ревностного подражанія представляю вначалѣ содержащему правленіе запорожского коша, главному командеру, по немъ войсковымъ и куреннымъ старшинамъ, потомъ и всему войску запорожскому желаніемъ всѣхъ благъ временныхъ и вѣчныхъ, ежели къ принятію благопріятно будетъ, въ даръ усердно посвящаю.“

Своє оповідання автор починає від Ноя, від сина Яфетового Гомера, од якого „изійде народъ словѣнскій“:

„Сперва отъ Гомера всѣ звались гомеры,
Отъ римлянъ цымбры, отъ грековъ кумеры;
Когда жъ обладали разними странами,
Разними по дѣйству звались именами:
Козары отъ козъ (мнятъ) прозваніемъ слилы,

За скорость воинску ту почесть имѣлы,
Приличнѣе жъ пишутъ, отъ вожда названны
Козака — козары поименованны...
Околичній народъ себѣ покорили
И Кіевъ во своей области имѣли,
Такъ же ляховъ, угровъ, сербовъ и болгаровъ,
И грековъ въ Азіи стращалъ мечъ козаровъ,
А за Владимера въ вѣрѣ просвѣщенны
Той же духъ храбрости имѣли военный.
Всегда княземъ рымскимъ соблюдали вѣру,
Были страшны врагомъ отечества чрезъ мѣру.
Когда жъ Тавріею турокъ возобладалъ,
А Кіевъ зъ удѣломъ полякамъ голдовалъ,
Тогда и козари храбріи и славни
По всей Украинѣ стали розсѣянны.
Зъ сихъ рода козакивъ начали, безженны,
Селитись близъ Днѣпра, чтобъ были военны...“

Оселившись на Запорожжі козаки — козари били ворогів:

Гоняли як зайцовъ татаръ боязливыхъ,
Губили якъ волковъ драпѣжныхъ и льстивыхъ“.

Але ляхи, котрих державу обороняли козаки від татар та турків, показали себе дуже невдячними: вони за те, що

„Козаки бѣдни кровъ свою за нихъ проливали,
Панство ихъ своими грудьми защищали, —
Ляхи жъ злобни, горди, за то мужиками
Защитниковъ своихъ зъ всѣми ихъ племьями
Починили, иго на нихъ наложивши
Неволниче; еще жъ и вѣру зломивши
Греческу, унію ввели въ Украину“...

Оттоді то повстав Богдан Хмельницький:

„Вдхнулъ Богъ якъ Моисею, по вѣрѣ и роду
Ревность Хмелницкому, чтобъ отдалъ свободу
Подъ игомъ поляковъ стенячой родинѣ
И православну вѣру Украинѣ.
Богданъ ревностью бѣжитъ роспаленный
Въ Сѣчъ Запорожскую, и такъ угашенній
Огонь храбрости давно началъ розжигати
Въ козакахъ, промовляя: „Украина мати
Проситъ о ратунокъ, часъ на конь всѣдаты,
Вѣру, родъ и вольность мечемъ защищати!“
Козаки жъ якъ орлы, въ юность обновленны,
Мщеніемъ паляще, якъ стрѣлы огненни,

Да исполнятъ лица обидящихъ студа,
За Богданомъ на враговъ бистро полетѣли
И многія войны зъ ляхами имѣли...“

Іде докладний опис баталій під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявою, Збаражем і Зборовом; нарешті

„...Где были войска полскіи собраны,
Козаками сбиты албо розегнаны,
Крѣпки городы, фортецы добиты,
Паны, шляхта, жиды, жолнѣры побиты.
Якъ ляховъ не стало по всей Украинѣ,
Мало на Полѣсю, Подолю, Волинѣ,
Якъ зайци за Вислу гуртомъ утѣкали,
Многихъ же ихъ въ неволю татары забрали;
Зъ чого пуста Польща, бивши всѣмъ обфита,
Въ укоризнѣ стала у цѣлого свѣта.
Якъ Богъ отомстилъ ляхамъ гордимъ за обиди,
Смиреннымъ козакамъ далъ славни побѣды.
Тогда запорожскій Марсъ мечъ успокоилъ
И границу по Случъ отъ Полщи устроилъ.
Где въ онихъ трофей поставилъ тріумфальной,
Ляхамъ на страхъ, своимъ для памяти славной“.

Козацька слава облетіла цілий світ, звідусіль до Хмельницького почали приходити посли — від турецького султана, від королів шведського й угорського, але Хмельницький вирішив піддатись під високу державу царів російських:

„Украина жъ иго лядске извергнула,
Подъ россійскимъ кровомъ мирно отдохнула,
Церкви отъ уніи стали очищенни“.

Кінчиться історія описом війни за „августы Анны“ і короткою похвалою запорожцям та їхнім звичаям:

„Кромѣ того, кто хочетъ знать ихъ порядки,
И яки въ безженствѣ спасенни обрядки:
Едному почести зъ совѣтомъ ввѣряютъ
Правленіе; когда жъ хотятъ, отмѣтаютъ;
Судъ у нихъ скоръ, но правъ по дѣламъ бываетъ,
Тимъ зло скореняютъ, страхъ же насаждаютъ.
Разнимъ сокровищи трудомъ набиваютъ,
Но страннихъ и бѣднихъ онимъ снабдѣваютъ.
Любовъ, милостыня якъ бы въ нихъ врожденна,
Въ многихъ церквахъ Богу въ жертву освященна.
За все жъ слава громка такъ своему люду
— Вѣватъ запорожскій кошъ! — гласитъ повсюду“.

Здається, що ці вірши зложені не в кінці XVIII століття, не тоді, коли їх датовано 1784-м рокам, а значно раніше; по тому що останньою подією згадується війна „за августи Анны“, себ-то цариці Анни (1730—1740), та тому що в 1784 році Січ на Україні вже не існувала, можно думати, що „героїчні стихи“ писалися під вражінням повороту запорожців з-під татарської протекції на Україну в 1734 році, коли й наступила російсько-турецька війна.

„Героїчні стихи“ надруковав Н. В. у „Кіевс. Старині“ 1891, кн. I, під назвою „Памятникъ украинской литературы конца XVIII вѣка“.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XIX ВІКУ. ДОСЛІДЖЕННЯ КРАЄВОЇ ІСТОРІЇ; НОВІ СПРОБИ СИНТЕЗУ.

Перші десятиліття XIX в. українська історіографія розвивається в тім самім напрямку, який позначився вже в кінці попереднього століття: та сама любов до рідного минулого, інтерес до його памяток, бажання зберегти ці памятки та знайомити з ними громадянство, — це все мотиви, котрі кермують дослідниками української старовини. Разом із тим помічається розвиток інтересу до місцевої старовини, досліди над історією окремих міст або цілих областей України, деталізація студій, що приносить велику користь для історичної науки, бо дослідники місцевої старовини в своїх працях спіраються здебільшого на архівні документи й ріжні памятки місцевих збірок та бібліотек, і це значно поширює круг дослідів та веде до збільшення історичного матеріялу.

Одним із перших таких дослідників місцевої старовини був *М. Марков*, директор Чернігівської гімназії на поч. XIX століття. Йому належать пряці:

1. Письмо въ Черниговскую гимназію о древности города Чернигова, съ мнѣніемъ о произведеніи названія его. „Лицей“ 1806, ч. II, кн. 1.

2. О городахъ и селеніяхъ Черниговской губерніи, упоминаемыхъ въ лѣтописи Нестора, какъ они слѣдуютъ въ ней по порядку годовъ. Черниговъ, 1813.

3. Введеніе въ малороссійскую исторію или краткое описаніе южной части россійскаго государства во времена древнія: какъ находилась она подъ владѣніемъ Литвы и Польши, какъ возвратилась Россіи и получила названіе Малороссіи. „Украинскій Вѣстникъ“ Хар., 1817, N. 9—10.

4. О достопамятностяхъ Чернигова, „Чтенія,“ 1847, кн. I.

І. І. Квітка (дядько Гр. Квітки) написав „Записку о Слободскихъ полкахъ съ начала ихъ поселенія до 1766 года“ (Харьків, 1812), кладучи тим початок розроблення слобідсько-української історії.

Спеціяльно що-до історії та археології Київа поклав перші початки наукового розроблення

Максим Федорович Берлінський (1764—1848) — родився в Путивльському повіті, де батько його був священником, хоча походив з старого шляхетського роду з Поділля. Вчився в Київській Академії 1776—1786, далі пару років в Петербурзі в Учительськім Семінарі, після чого р. 1788 призначений був учителем Главного Народного Училища в Київі, перетвореного пізніще в гімназію. Р. 1834 призначений був інспектором цієї гімназії, але тоді-ж покинув службу й залишивсь доживати віку в Київі.

Берлінський спеціяльно цікавився археологією й історією Київа, хоча працював і по історії України взагалі. Його заслугою являється уміщення в журналах цілого ряду науково-популярних розвідок, котрі ширили серед громадянства відомости про рідне минуле. Археологичні розвідки Берлінського мають вагу ще тим що подають нам відомости про київську старовину в її давньому вигляді, не попсованому або й знищеному пізніщими переробками. Головні праці Берлінського:

1. *Краткое описаніе Кіева.* К., 1820.

2. *Историческое обозрѣніе Малороссіи и г. Кіева* (не надруковане, лиш уривки уміщені в україн. альманахові „Молодик“, Харьків, 1844).

3. *Раздѣленіе Малороссіи на полки,* „Улей“, 1811, N. 3.

4. *О г. Кіевѣ,* ibidem, N. 8.

5. *О Кіевской Академіи,* „Соревнователь Просвѣщенія“, 1819, N. 7.

6. *Покореніе Кіева Гедиминомъ,* „Улей“, 1811, N. 1.

7. *Описаніе найденныхъ въ г. Кіевѣ разныхъ старинныхъ вещей.* „Украинскій Журналъ“, 1824, N. 11.

В 1802 році Берлінський склав історію м. Київа і приступив до писання історії України, при чому одним із головних джерел його був Симоновський. Але робота ця до кінця доведена не була. Твори Берлінського, як каже В. Щербина, „составляютъ какъ бы продолженіе старыхъ малорусскихъ лѣтописей.... въ малорусской исторіографіи онъ занимаетъ середину между малорусскими лѣтописцами XVIII в., вродѣ Рубана и Симоновскаго, и учеными изслѣдователями южнорусской старины XIX столѣтія“.

Про Берлінського писали: *В. Щербина.* Первый кіевскій археологъ М. Ф. Берлинскій. Кіев. Ст. 1896, N. 3. *Н. Семейкинъ.* М. Ф. Берлинскій и его учено-литературная дѣятельность. Київ, 1916 (Одбитка з „Трудовъ Кіев. Дух. Академіи“).

Одним із проявів збільшення інтересу до рідного минулого й спеціяльно до місцевої української старовини служить уміщення по російських журналах другого й третього десятиліття XIX в. цілого ряду книжок, статтів, дорожних споминів, заміток на теми, що стосуються цієї старовини. Стародавні українські монастирі й церкви, спеціяльно київські, служать предметом особливої уваги як своїх українських дослідників, так і росіян. В цей час виходять такі розвідки, як „Краткое историческое описаніе Кіево-Печерскія Лавры“ митрополита *Самуїла Мислáвського* (Київ, 1817), „Краткое историческое описаніе Кіева“ (СПБ. 1820), нарешті дуже солідне „Описаніе Кіево-Софійскаго Собора и кіевской іерархіи“ митр. *Евгенія Болховітінова* (Київ, 1825), роскішно видане з планами й ілюстраціями. Особливо багато статтів про місцеву українську старовину містить в 1825 році харьківський *„Украинскій Журналъ“*: Описаніе Кременчуга — А. Корнеліуса (N. 4), Описаніе Гадяча и его повѣта — Н. Бублієвича (N. 6), Воспоминаніе о Черноморіи — Ів. Сбитневича (NN. 11—12), Весенняя прогулка по Валковскимъ окрестностямъ — Ів. Вернета (N 13), Описаніе г. Прилукъ и его повѣта — А. Мещерського (N 13), Выписки изъ моего путешествія ро изюмскому уѣзду — Ів. Вернета (NN 19—20) та ин. Безперечно такі статті будили інтерес до рідної старовини серед місцевого громадянства.

Поруч із розробленням місцевої, краєвої історії не перепиняються спроби й синтезу в формі загальних оглядів і праць по українській історії, відповідаючи потребі громадянства — мати загальні й повні курси національної історії. Перше місце серед таких істориків належить Дмитрові Бантиш-Каменському; поява його „Исторіи Малой Россіи“ 1822 року була свого рода епохальним явищем в українській історіографії, котре по його значінню і вражінню, зробленому на своє громадянство можна порівняти з відомою „Исторіею государства россійскаго“ М. Карамзіна, що появилася незадовго перед тим в 1816 році.

Дмитро Бантиш-Каменський (1788—1850) був син ученого російського архівіста Миколи Б.-К. (1737—1814). Микола Б.-К. був походженням з молдавської родини, котра виселилась на Україну за часів Мазепи. Родився він у Ніжині і вчився в Київській Академії, а пізніще в Московському університеті, по скінченні котрого вступив р. 1762 на службу до головного Московського Архіва помічником архіваріуса, яким тоді був відомий російський історіограф Г. Мілєр. Він зробився одним із перших фахових архівістів у Росії. В 1780—84 видав „Дипломатическое собраніе дѣлъ между россійскимъ и польскимъ дворами съ самаго оныхъ начала по 1700 г.“ в 5 томах. В 1805 р. вийшло „Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ Уніи“, (перевидане у Вільні 1864 р.)

Дмитро Б.-К. родився в Москві, вчився дома і якийсь час в Московському університеті, потім вступив на службу до батька в Архів. Їздив з урядовим дорученням до Сербії, і наслідком подорожи появилось „Путешествіе въ Молдавію, Валахію, и Сербію“, М. 1810, де подаються м. ин. відомости про Київ, Полтаву, Ніжин і Камянець. В 1816 р. вступив начальником канцеляріи до малоросійського генерал-губернатора кн. Миколи Репніна, де пробув на службі 5 років. Тоді-то й почав працювати (дуже можливо заохочений до цього кн. Репніним) над історією України. Джерелами Б.-К-му служила якась рукописна праця по українській історії його батька, матеріяли Архіва Міністерства закорд. справ у Москві, архівні акти б. Малоросійської Колєгії, що переховувались у Чернігові (в архіві Губерн. Правленія), архів кн. Репніна та ріжні місцеві урядові й фамілійні архіви.

Так появилася *„Исторія Молой Россіи со временъ присоединенія оной къ Россійскому Государству, при царѣ Алексѣѣ Михайловичѣ, съ краткимъ обозрѣніемъ первобытнаго состоянія сего края“*, Москва 1822, 4 тома (ст. LIV + 153, VIII + 324, VII + 243, XI + 303). Роскішне видання in 4⁰ було оздоблене 9 портретами гетьманів. Подаючи спис своїх джерел, Б.-К. на першому місці ставить „подлинныя дѣла малороссійскія 1620—1757, хранящіеся въ Архивѣ Коллегіи Иност. дѣлъ“. Одначе він оддав перевагу літописам. Критичне відношення до джерел ще в нього дуже слабке. В додатку надруковано 20 документів 1654—1672: гетьманські статті, починаючи з Переяславської умови.

В 1830 р. вийшло друге видання в 3-х томах, оздоблене ще більшим числом ілюстрацій. Тут серед джерел позначено вже „Исторію Русовъ“, а документи перенесено до „примѣчаній“. В 1842 році вийшло третє 3-х томове видання з мапами, планами, портретами гетьманів, знимками з старих малюнків і facsimiie.

В своїй історії Б.-К. дає огляд історичної долі української землі од найдавніших часів, підкреслюючи автохтонність українського населення, росповідає коротко про часи князівські й литовські, докладніше говорить про часи козацькі і найбільш широко трактує історію Гетьманщини 1654—1764 років; переказує про реформи кінця XVIII в. і зазначає народження нової української літератури, згадуючи твори Котляревського та ин. старих письменників. Виклад видержано в спокійному річевому тоні, хоч, розуміється, в дусі як найбільшої лояльности до російської держави, — недурно 2-ге видання своєї „Исторії“ присвятив автор царю Миколі І-му.

Головне значіння праці Бантиш-Каменського полягає в тому, що він перший вдався до архівних студій і став використовувати матеріяли державних архівів. Він хтів надати своїй праці характер заокругленої цілости, повної історії України, хтів дати підсумок

цілого історичного процесу українського життя. Для свого часу була „Исторія М. Россіи“ появою дуже замітною, і той факт, що протягом 20 років було випущено цілих три видання, котрі, не вважаючи на високу по тодішньому ціну, скоро розійшлися, — свідчить, що вона знайшла широкий круг читачів. Довгий час зоставалась вона одиноким систематичним курсом української історії і яко така діждалася нового — 4-го видання в 1903 році (у Київі, видання книгаря Йогансона).

Р. 1832 видав Б.-К. окремою книжечкою „Жизнь Мазепы“ (у Москві).

В 1858 році О. Бодянський передрукував документи з „Исторії“ Б.-К. у виправленому й доповненому вигляді під назвою *„Источники для малороссійской исторіи“*, Москва, 1858, 2 тома.

Покинувши службу в канцелярії кн. Репніна Бантиш-Каменський почав робити доволі визначну урядову карієру, був губернатором в Тобольську, у Вільні, нарешті дістав посаду члена ради мін. вн. справ. Помер у Москві 1850 року.

Те, чого бракувало Бантиш-Каменському — патріотичне одушевлення й ентузіязм до національної історії, до славного минулого, знаходимо у двох сучасників його, Ол. Мартоса та М. Марковича, котрі були ближче звязані з Україною, ніж Б.-К., і далеко живіще відчували над собою силу національно — історичної традиції.

Олекса Мартос (1790—1842), син відомого різьбаря Івана Мартоса, родом з Полтавщини, вчився в Петербурзі в Інженірній школі, служив офіцером і брав участь в російсько-турецькій війні 1806—1812 років; в 1818 році покинув службу, не бажаючи служити під рукою відомого Аракчеєва; в 1822 р. дістав цивільну посаду в Сибіру і до самої смерти служив по ріжних місцях Росії.

Ще за молодих літ Мартос почав цікавитись українською історією. В 1810 р. в Сучаві він шукає місце, де було вбито Тимоша Хмельницького, а в 1811 р. в Галаці одвідує могилу Мазепи і записує в своїм дневнику: „Мазепа умеръ въ отдаленности отъ отечества своего, коего онъ защищалъ независимость; онъ былъ другъ свободы и за сіе стоитъ уваженія потомства. Послѣ его удаленія изъ Малороссіи жители ея потеряли свои права, столь священныя, которыя Мазепа долго защищалъ съ свойственною каждому патріоту любовью и горячечностью. Его не стало, и имя Малороссіи и ея храбрыхъ козаковъ изгладилось изъ списка народовъ, хотя не великихъ числомъ, но извѣстныхъ своимъ существованіемъ и конституціей. Теперь богатая Малороссія составляетъ на ряду съ прочими двѣ или три губерніи; но это общій удѣлъ государствъ и республикъ: стоитъ только заглянуть въ политическую исторію націй. Кромѣ другихъ добродѣтелей Мазепа былъ другъ наукъ: онъ увеличилъ въ Кіевѣ Академію въ

Братскомъ монастырѣ, который имъ возобновленъ и украшенъ, снабдилъ ее библіотекою и рѣдкими манускриптами. Однако основатель Академіи и многихъ церквей и человѣколюбивыхъ заведеній ежегодно исправно проклинается въ воскресенье первой недѣли Великаго поста, вмѣстѣ съ Ст. Разинымъ и иными ворами и разбойниками. Но какая разность! Послѣдній былъ разбойникъ, святотатецъ, Мазепа — просвѣщеннѣйшій, человѣколюбивѣйшій человѣкъ, искусный полководецъ и повелитель вольнаго, слѣдовательно счастливаго народа. Я слушалъ сію гнусную церемонію въ Кіевѣ, которую совершаетъ митрополитъ съ архіереями и всѣмъ духовенствомъ, совершенно съ пренебреженіемъ имени нашей церкви".*)

В половині 1822 р. Мартос пише до одного свого родича: „очень давно... я занимаюсь исторіей нашего общаго отечества и, благодаря судьбѣ, три тома, заключающіеся смертью Б. Хмельницкаго, уже давно въ здѣшней цензурѣ... по плану моей исторіи она составится изъ 5 томовъ, т. е. до уничтоженія гетманства. Пятая часть, со всѣми подробностями революціи Мазепиной, извлеченная изъ источниковъ вѣрныхъ, равномѣрно давно окончена, слѣдовательно остается только четвертая часть. Она чрезвычайно разнообразна и обильна, ибо содержитъ ходъ происшествій всѣхъ гетмановъ отъ Богдана, столь противоположно описанныхъ малороссійскими и польскими хрониками, но становится все занимательнѣй...

Я знаю о трудахъ г-на Бантыша-Каменскаго и радуюсь, что онъ принялъ на себя распахать дикое поле дѣеписаній Украины! Больше оратаевъ, больше имъ славы!"

Одначе ця історія, про котру каже Мартос, не побачила світу. Тільки два розділи III-го тому були надруковані в „Сѣверномъ Архивѣ" (1822 р., №. 13—14 і 1823, №. 6, 12, 13): а) „Отрывокъ изъ исторіи Малороссіи (1650—1651) — про Берестечко та б) другий „Отрывокъ" (1652—54) — про шлюб і смерть Тимоша. Вони відзначаються дуже живим викладом. Автор згадує тут в числі джерел: Пасторія, видан. 1652 р. (Bellum Scythico-Cosacicum), Шевальє, вид. 1663 р., „польскі й малоросійські літописи" (серед останніх, очевидно, Грабянка).

Манускрипт своєї праці Мартос передав на рецензію проф. Устрялову, той дав прихильний одзив і праця була представлена цареві Миколі I, котрий нагородив автора перстнем. Але потім манускрипт загинув. Уривки були передруковані з „Сѣв. Арх." Лазаревським у „Кіев. Стар." 1895, кн. I.

Після Мартоса зостались „Записки", котрі випадково були куплені одним антикварем на базарі в Ярославлі й надрукувані

*) Рус. Арх., 1893, кн. 2. ст. 345.

в „Рус. Архивѣ“ за 1893 рік. Вони обіймають 1806—1816 роки. Про Мартоса див. статтю *А. Лазаревського* „Прежніе изыскатели малорусской старины“, Кіев. Ст. 1895, кн. II. передруковану в його „Очеркахъ, замѣткахъ и документахъ по исторіи Малороссіи“, в. II, Київ, 1895.

Микола Маркович (1804—1860) походив із заслуженої культурної родини Марковичів, що дала Україні стільки освічених діячів. Родився він в с. Дунайці Глухівського повіту, вчився в приватному пансіоні українського письменника Павла Білецького-Носенка в Прилуках, а потім у Петербурзі в пансіоні при Педагогичному Інституті. В 1831 році Микола Маркович дебютував в письменстві книжечкою віршів „Украинскія мелодіи“. Він дуже інтересувався українською етнографією й історією, збірав архівні матеріяли і зібрав дуже солідну колєкцію писаних памяток, котрі вже по його смерти попали в 1870 році до Румянцевського Музею в Москві під назвою „Маркевичевского архіва“.

Результатом історичних студій Марковича була його 5-ти — томова *„Исторія Малороссіи“*, видана в Москві 1842—43 р. 2 томи займають текст, а 3 томи — „Приложенія“ (історичні документи і примітки). Своїми джерелами Маркович мав козацькі літописи, „Исторію Русовъ“, записки, але головним джерелом він називає „Малороссійскія дѣла“ московського „Архива М-ва Иностр. Дѣлъ“ (хоча Г. Карпов доводить, що він користувався не з оригіналів, а з списків уже видрукованих Бантиш-Каменським). Найбільший вплив на історіософію Марковича мала „Исторія Русовъ“: за нею подає він відомости про легендарних „гетьманів“ XVI—XVII ст. і в її дусі освітлює український історичний процес. Тому й історія Марковича мала великий вплив на сучасників, розвиваючи патріотичні почуття (чимало запозичав з неї Шевченко для своїх історичних творів), але наукове значіння мали лиш „приложенія“ до історії. Як зазначає московський історик Карпов, що ставиться до Марковича неприхильно за його „мелочный малороссійскій патріотизмъ“, кілька поколіннів виховувалось на творах Марковича.*)

В 3-му й 4 томі передруковано з „Собранія государственныхъ грамотъ и договоровъ“ документи: грамоти, договори, дипломатичну переписку, листи, що стосуються історії України. В 2-ій частині 3-го тому під назвою „Акты гетманскіе“ надруковано всі „статті“ умов наших гетьманів з Москвою від Б. Хмельницького до Апостола включно. Взяті вони з архіва гетьмана К. Розумовського, який дістався авторові від його брата Михайла Марковича. Видруковані ці документи дуже недбало.

В 5-му томі надруковано списки полків, сотень, січових ку-

*) Критич. обзоръ источниковъ до ист. Малороссіи, ст. 29-та.

ренів, реєстр „Роспись правителей Малороссіи отъ 882—1796 г.“, список генеральної старшини, полковників, „сановниковъ-малороссіянъ“, митрополитів, єпископів (православних і католицьких), ректорів київських шкіл, хронологичні таблиці.

Пізніще Маркович надрукував в „Чтеніяхъ О-ва исторіи и древностей россійскихъ“, 1858, кн. 4, статю *„О козакахъ“*, в котрій виступав проти думки, ніби козаки походили від торків або берендіїв, або взагалі являлись якоюсь окремою народністю, і доводив, що козаки — „это было малороссійское войско, охранявшее нѣсколько милліоновъ коренныхъ славянъ, именуемыхъ малороссіянами, и изъ среды ихъ вышедшее по собственному произволенію, а потому и назвавшееся козаками, т. е. вольницею“.

Основним завданням Марковича було спопуляризувати серед громадянства історію України. Цю мету він переслідував і в своїх статтях, уміщуваних ним в ріжних тогочасних журналах:

Первая любовь, подвиги и кончина Тим. Хмельницкаго, „Маякъ“, 1840, ч. V.

Гетманство Барабаша. „Рус. Вѣстн.“, 1841, II.

Мазепа, „Маякъ“, 1841, ч. 33—34.

О первыхъ гетманахъ малороссійскихъ. „Чтенія“, 1848, *№* 8.

Акты, поясняющіе исторію Малороссіи, ibid.

Достопримѣчательныя урочища въ Новгородъ-Сѣверскомъ уѣздѣ, „Географич. Извѣстія“, 1848, *№.* 62.

Етнографічні записи й спостережння видав Маркович у своїй книзі „Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ“, Київ, 1860. Це була частина широко задуманої праці „Внутренняя жизнь Малороссіи отъ 1600 года до нашего времени“, над котрою Маркович працював довгі літа, але не встиг докінчити й обробити. За книгою про „Обычаи и повѣрья“ мали йти: „Сравненіе мѣръ, вѣсовъ, а также денегъ и цѣнъ на разные предметы въ Малороссіи съ 1715 по 1855 годъ“ і „Исторія монастырей въ Малороссіи“. Обидві залишились в рукопису.

Про Мик. Марковича див. *А. Пыпинъ,* Малорус. этнографія, СПБ. 1891. Поминка о Н. Маркевичѣ какъ историкѣ, „Кіев. Ст.“, 1902, IX. *Ал. Грушевскій,* Н. А. Маркевичъ, „Журн. Мин. Н. П.“, 1911, I.

РОЗВИТОК ЕТНОҐРАФІЧНИХ ДОСЛІДІВ І ЇХ ЗВЯЗОК З ІСТОРІОГРАФІЄЮ. „НАРОД“, ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРІЇ.

Українське національне відродження початку XIX віку поруч старої історичної традиції знайшло іще друге могуче джерело в тому інтересі до своєї народности, до народнього життя, мови

й словесности, який характеризує собою т. зв. добу романтизма, добу, що почалась на Заході Европи вже в другій половині XVIII в., а згодом позначилась і на славянських землях. „Найглибше джерело цього відродження, каже А. Пипін, міститься в життєвій силі народньої істоти, в тому новому соціяльному й літературно-поетичному інтересі до народности, який служить знаменною історичною появою не тільки руcько-славянського, але й цілого европейского життя нових часів... Етнографічні досліди показали багату оригінальність української народности, а історія роскривала її старі перекази". Народнє життя само по собі являється предметом особливого інтересу і в ньому романтики починають шукати тих ознак і прикмет національности, які вже зникли серед освічених класів, стерті й заглажені шаблоновою, поверховою культурою. Народня пісня, народня лєґенда уявляються палладіумом, в котрому збереглася свіжою й непорушеною сива старовина; народні звичаї й обряди стають предметом досліду й великого інтересу. На Україні перше етнографічне видання появилося ще в 1777 році, коли Гр. Калиновський видав (в Петербурзі) „Описаніе свадебныхъ простонародныхъ украинскихъ обрядовъ въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи", але справжні етнографічні досліди й видання в дусі ідей романтичного захоплення народністю появились уже в XIX столітті. Князь Микола Цертелев видає р. 1819 „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней", де уміщено десять дум і пісень. Видаючи ці „мізерні уламки колись роскішного будинку", Цертелев гадав, що робить патріотичне діло: „естли стихотворенія сіи, каже він в передмові, не могутъ служить объясненіемъ малороссійской исторіи, то по крайней мѣрѣ въ нихъ виденъ поэтическій геній народа, духъ его, обычаи описываемаго времени и, наконецъ, та чистая нравственность, которою всегда отличались малороссіяне, и которую тщательно сохраняютъ по сіе время, какъ единственное наслѣдіе предковъ своихъ, уцѣлѣвшее отъ жадности народовъ, ихъ окружающихъ!" В 1827 році молодий професор Московського університета М. Максимович видає збірник „Малороссійскія пѣсни", з ентузіястичною передмовою про характер і вагу української народньої поезії. Затим ідуть його видання пісень 1834 й 1849 років; Ізм. Срезневський видає у Харькові в 1833—38 роках свою „Запорожскую Старину", містячи в їй поруч з народніми і підроблені пісні та думи; Пл. Лукашевич друкує „Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни" (1836) і т. д. Всі ці видання роскрили перед дослідниками і перед усім громадянством багатий світ народньої поезії, немов зеркало народньої душі в її історичнім розвитку. Поетичним творам, історичним пісням та думам, почали надавати вагу історичних памяток, часом оддаючи їм перевагу над писаними документами. В історичних розвідках побіч документальних джерел одводиться місце народнім

пісням а деякі ентузіясти, от як наприклад Микола Гоголь, що теж брався писати українську історію, ставлять історичні пісні вище од літописів та архівних шпаргалів.

В українській історіографії найбільш яскраво позначився цей, коли можна так висловитись, етнографічний напрямок в історії, у Миколи Костомарова. В 1844 році він обороняє в Харькові дісертацію на тему „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи", чим немало скандалізує декого з професорів, що вважали „мужицьку поезію" за предмет недостойний наукової уваги. Дуже рано перейнявшись думкою, що предметом історичних дослідів повинна бути історія народніх мас та їх рухів, а не історія князів та гетьманів, Костомаров здебільшого вибірає для своїх монографій такі моменти, коли власне виступають на сцену народні маси (козацькі повстання, Хмельнищина, бунт Ст. Разіна) і для історії та характеристики народніх рухів користується як з джерел, памятками народньої поезії. Своїх поглядів про велику вагу етнографії для історії держався Костомаров ціле життя і найбільш яскраво висловив їх у публичній лєкції про „Звязок етнографії з історією", читаній в 60-х роках:

„Історики, каже він, мали на увазі державу й її розвиток, а не народ: народ залишався в їхніх очах немов бездушною масою, матеріялом для держави, яка одна, здавалося, мала життя й рух... Поставивши метою історичного досліду життя людської громади, одже, значить, народа, історик через це саме стає у тісні відносини до етнографії, що досліджує народнє життя в його сучасному стані. Історія малює нам, як тече народнє життя; за-для цього, певна річ, треба історикові знати той стан, до якого воно дійшло. З другого боку й етнограф може зрозуміти стан народу не инакше, як тільки простеживши прежні шляхи, якими дійшов народ до сучасного стану..."

Більша частина діячів української історіографії, які виступили з своїми працями в 30—40-х роках, дійсно була одночасно й етнографами. Натурально, що романтичне захоплення народністю у більшости не обмежилось інтересом етнографічним, але перейшло в співчуття до соціяльної та економічної недолі народніх мас, в бажання дослідити історичні причини, які довели український народ не тільки до втрати політичної самостійности, до позбавлення власних форм суспільної орґанізації й своїх вищих освічених класів, але й до поневолення основної маси українського народу — селянства. Це особливо яскраво виступає в працях Костомарова, Куліша (в перший період його діяльности), пізніще у Антоновича й Лазаревського.

Відкриття на Україні університетів: у Харькові 1804 р. і в Київі 1832 р. створило культурні огнища, котрі виховали нові покоління української інтелігенції, розвинули інтерес до історич-

них студій, знайомили з новими прийомами й методами історичної праці. Не зоставались без впливу й університети російські, особливо Московський університет, де наука історії в 40-х роках працею професорів, що скінчили німецьку школу, поставлена була на европейську височінь. Заходи російського уряду коло відкриття археографічних комісій (у Київі, Вільні, Вітебську) й організації архівів, хоча й переслідували свою мету — т. зв. обрусіння українських і білоруських провінцій, одначе принесли користь українській історіографії, даючи їй нові засоби й джерела досліду. Праця українських істориків-етнографів покоління 30—40-х років створила основу й ґрунт для дійсно наукового розроблення української історії й для спроб наукового синтезу, які наступили значно пізніще.

Ряд цих істориків одкривається Максимовичем, по ньому йдуть Срезневський, Бодянський, Костомаров і Куліш. Поруч них працює цілий шереґ менших, але також заслужених робітників української історіографії, таких як М. Судієнко, Ол. Маркович, М. Білозерський, М. Закревський, або популяризаторів, як Гр. Квітка, брати Пассеки та инші.

Михайло Максимович (1805 — 1873), родом з Полтавщини, з старого козацько-шляхетського роду, вчився в Новгород-Сіверській гімназії й Московському ун-ті, де скінчив два відділи, словесний і фізико-математичний. 1827 р. дістав степень магістра і почав читати лєкції з ботаніки, а 1833 р. став ординарним професором. В 1834 р. перейшов до ново-відкритого Київського ун-та на катедру „російської словесности“ і відразу став ректором. Але скоро покинув професорську діяльність, і з 1845 р. засів на своїм хуторі Михайлова Гора Золотоноського повіту (проти Канева над Дніпром), де й доживав віку, працюючи в обсягу історії та археології і піддержуючи свої обширні літературні звязки. Він приятелював з Пушкіним, Гоголем, Шевченком, впливав на молодого Куліша, розвиваючи в ньому літературні інтереси і вів дуже широке листування.

Максимович здобув собі літературне імя насамперед своїми збірниками пісень. В 1827 р. у Москві вийшов його перший збірнік „*Малороссійскія пѣсни*“, попереженний передмовою — свого рода літературним маніфестом, повним ентузіязму до народньої української поезії:

„Наступило, кажется, то время, когда познаютъ истинную цѣну народности; начинаетъ уже сбываться желаніе — да создастся поэзія истинно русская! Лучшіе наши поэты уже не въ основу и образецъ своихъ твореній поставляютъ произведенія иностранныя, но только средствомъ къ полнѣйшему развитію самобытной поэзіи, которая зачалась на родимой почвѣ, долго была заглушаема пересадками иностранными и только изрѣдка сквозь нихъ пробивалась.

Въ семъ отношеніи большое вниманіе заслуживаютъ памятники, въ коихъ полнѣе выражалась бы народность; это суть пѣсни — гдѣ звучитъ душа, движимая чувствомъ, и сказки, — гдѣ отсвѣчивается фантазія народная. Въ нихъ часто видимъ баснословія, повѣрья, обычаи, нравы и нерѣдко событія дѣйствительныя, кои въ другихъ памятникахъ не сохранились: сказка-складка, а пѣсня — быль, говоритъ пословица. Въ семъ смыслѣ весьма значительны, а посему достойны вниманія и уваженія были бы разысканія слѣдовъ народной мифологіи, обрядовъ, собраніе пѣсенъ, пословицъ и т. д.

Съ такимъ образомъ мыслей я обратилъ вниманіе на сіи предметы въ Малороссіи и на первый разъ издаю выборъ пѣсенъ сей страны... будучи увѣренъ, что онѣ имѣютъ несомнѣнное достоинство и между пѣснями племенъ славянскихъ занимаютъ одно изъ первыхъ мѣстъ"... У збірнику поруч пісень жіночих, ліричних, знаходимо й ряд історичних. Одначе їх тут ще небагато. Книжка по своїй появі зробила велике враження: відгуком його була, між иншим, відома стаття Гоголя про українську пісню.

В 1834 р. Максимович видає *„Украинскія народныя пѣсни,"* ч. I, і в 1849 — *„Сборникъ украинскихъ пѣсенъ"*, ч. I; в обох уміщено самі вже історичні пісні та думи. Докінчити видання йому не довелось, і видання обмежилося першими частинами.

Од етнографії Максимович перейшов до історії. Він майже не писав праць загальнішого характеру, ні одної більшої монографії, — за те написав велику силу дрібних розвідок, статтів, заміток, критичних оцінок. Посідаючи значну ерудицію і дуже розвинуте критичне почуття, Максимович найбільше прислужився українській історіографії критикою джерел і освітленням окремих моментів укр. історії. Окрім того, містячи свої писання на сторінках трохи не всіх важніщих російських журналів, найбільше поширених і на Україні, він дуже популяризував питання української історії серед широкого громадянства. Спеціяльне значіння мають його археологично-топографічні статті, особливо що-до старого Київа. Для Максимовича не підлягало сумніву, що історія т. зв. Київської Руси перед татарським приходом єсть ніщо инше, як частина історії українського народу. Про ґенетичний звязок між старим і новим (козацьким) періодом української історії говорить Максимович і в своїх спеціяльних історичних розвідках („О мнимомъ запустѣніи Украины"), і в „Письмахъ къ Погодину о самобытности малороссійскаго наръчія" (1856, 1863) і навіть в „Исторіи древней русской словесности" (1839), де встановляється звязок між найстаршим періодом нашого письменства і пізніщими часами.

Максимович пробував видавати збірники-альманахи, де містив переважно свої власні розвідки й статті по історії, археології, історії

письменства: *„Кіевлянинъ“* (Київ, 1840, 1841 і 1849) і *„Украинецъ“* (Москва 1859 і 1864; серед цих статей важніщі: Обозрѣніе старого Кіева (Кіевл. І.), О надгробіяхъ въ Печерскомъ монастырѣ (ibid.), О городахъ Пересопницѣ и Дубровицѣ (ibid.), Выдубицкій монастырь (ibid. II), Переяславскія сказанія (ibid. III), Книжная старина южнорусская (ibid.), Сказаніе о гетманѣ Петрѣ Сагайдачном (ibid.).

Із великої сили статтів і росправ Максимовича, друкованих по ріжних журналах, важніщі: 1. *Сказаніе о Коліевщинѣ* (писане 1839, видане лиш в 1875 р.), 2. *О гетманѣ Сагайдачномъ* (1843) і згадане *Сказаніе о гетманѣ П. Сагайдачномъ* — звід критично провірених даних про життя й діяльність славного гетьмана; 3. *Бубновская сотня* (1848) — монографія про рідну авторові околицю м. Бубнова на Полтавщині, зложена на підставі архівних матеріялів; 4. *О причинахъ взаимнаго ожесточенія малороссіянъ и поляковъ въ XVII в.* (1857) — полеміка з статтею тії самої назви польського письменника М. Грабовського, уміщеною в „Записках о Южной Руси“ Куліша; 5. *О мнимомъ запустѣніи Украины въ нашествіе Батыя* (1857) — спростування гіпотези, пущеної вперве М. Погодіним про ніби-то великоруське населення Київщини перед татарщиною, повне спустіння краю по татарській руїні і нову колонізацію з західної України; 6. *Обозрѣніе городовыхъ полковъ и сотенъ, бывшихъ на Украинѣ до смерти Б. Хмельницкаго* (1856); 7. *Письма о Богданѣ Хмельницкомъ* (1857—59) — уваги, викликані відомою монографією Костомарова; 8. *Объ историческомъ романѣ Кулиша „Чорна Рада“* (1857); 9. *Историческія письма о козакахъ запорожскихъ* (1863) — з приводу праці В. Антоновича.

Дуже важні замітки Максимовича про українські літописи: з приводу видання Грабянки (Москвитянинъ, 1856, №. 17—18) і южнорусскихъ лѣтописей Білозерського („Русская Бесѣда“, 1857, кн. 3).

Всі наукові праці Максимовича були видані по його смерти на кошт Юго-Западного Отдѣла Имп. Рус. Географическаго Общества під редакцією В. Антоновича в 3-х томах: „Собраніе Сочиненій“, Київ, 1876—1880. В І-му томі зібрано всі його статті по історії, в II т. по іст. топографії, археології й етнографії, в III. — по язикознавству й словесности.

Максимович відгукнувся на всі питання українського культурного життя, полемізував з Погодіним в справі самобутности і самостійности української мови („Письма о самобытности малороссійскаго нарѣчія“, 1856, 1863) і сам писав укр. мовою, видаючи, наприклад, переклади „Слова о полку Ігоря“ (1857) і псалмів (1859).

Ще в 1841 році, перебуваючи в Київі, подав Максимович думку заснувати наукове товариство, присвячене дослідженню

української старовини; ця думка скоро потому знайшла здійснення, правда в трохи иншій формі, — у заложенню р. 1843 київської „Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ".

ЛІТЕРАТУРА ПРО МАКСИМОВИЧА:

С. Пономаревъ. М. А. Максимовичъ. Біографическій и историко-литературный очеркъ. Журналъ Мин. Народн. Просв., 1871, X. *Юбилей М. А. Максимовича.* [Збірник]. 1821—1871. СПБ. 1872. *М. Драгомановъ.* Некрологъ М. А. Максимовича. Вѣстникъ Европы, 1874, III. (Передруковано в укр. перекладі в „Роздвіках про укр. народню словесність", Львів, 1898). *В. Науменко* — статті про Максимовича в „Кіев. Стар." 1893, 1898 і 1899 років. *А. Пыпинъ.* Малорус. Этнографія, СПБ. 1891. *Н. Петровъ.* Очерки укр. литературы XIX ст., К. 1884. *Н. Дашкевичъ.* Отзывъ о сочиненіи г. Петрова. Очерки ист. укр. лит. XIX ст., Отчетъ о XXIX присужденіи наградъ им. гр. Уварова, СПБ. 1888. *В. Даниловъ.* „Кіевлянинъ" М. А. Максимовича. „Изв. Отд. рус. яз. и слов.", 1909, кн. 3.

Срезневський Ізмаїл (1812—1880) родився в Ярославі на Московщині, але молоді свої роки провів у Харькові, де його батько був професором новозаснованого університета. Скінчив харьківс. ун-т і р. 1837 сам зробився його професором. Ще студентом дуже захоплювався славянщиною, народньою поезією, українською старовиною. Перебуваючи на кондиціях в одній поміщицькій родині на Катеринославщині, близько порогів, записував народні пісні та думи, одвідав старого Котляревського в Полтаві. Р. 1831 видав у Харькові „Украинскій Альманахъ", де містилися літературні твори укр. й рос. мовами; р. 1833 заходився видавати свою славнозвісну „Запорожскую Старину", котрої до р. 1838 видано 6 випусків; в „Ученыхъ Запискахъ" Московського Ун-та 1834 р. містив статті про укр. народню поезію, про Сковороду. В ті-ж самі роки умістив він цілий ряд популярно-наукових статтів з укр. історії по ріжних виданнях: 1. *Палій,* „Сынъ Отечества", 1834, *№.* 14; 2. *Выговскій и Пушкарь,* ibid., *№.* 47; 3. *Иванъ Барабашъ,* Московскій Наблюдатель, 1835, кн. 1; 4. *Мартынецъ* (Брюховецкій), ibid., кн. 2.; 5. *Стырское дѣло,* Сѣв. Пчела, 1835, *№.* 178; 6. *Мартынъ Пушкарь,* „Очерки Россіи", 1838, кн. 1; 7. *Юрій Хмельниченко,* „Прибавленія къ Русскому Инвалиду", 1838, *№.* 20; 8. *Козаки-гайдамаки уніатской войны* 1594-1654, „Очерки Россіи", 1840, кн. 2. Окремими книжками випустив Срезневський *„Украинскую Лѣтопись 1640—1657",* Харьків, 1835 (нарис гетьманування Барабаша і Хмельницького, в додатку уривки з літописів і пісень) та зложене на підставі архівних джерел *„Историческое обозрѣніе гражданскаго устройства Слободской Украины",* Харьків, 1839, котре проф. Багалій називає „дуже поважною розвідкою" (Іст. Слоб. України, ст. 296-та), а А. Пипін „прекраснымъ трудомъ" (ст. 95-та).

В 1838 р. видав Ср. яко 1-шу книжку „*Украинскаго Сборника*“ (в Москві) „Наталку-Полтавку“ Котляревського, а в 1841 р. яко 2-гу кн. „Москаля-Чарівника“. Крім своїх власних видань Срезневський співробітничав в „Очеркахъ Россіи“ В. Пассека, в Енціклопедичному Словнику Плюшара, друкуючи там статті й замітки по українській історії й етнографії. Вони всі, як і ціла діяльність Срезневського того часу, перейняті якимсь ентузіястичним захопленням українством.

От узяти-б його статтю „Взглядъ на памятники украинской народной словесности“, надруковану в „Ученыхъ Запискахъ Имп. Московскаго Университета“ 1834, VI. „Въ настоящее время, пише 22-х літній автор, нечего доказывать, что языкъ украинскій (или, какъ угодно называть другимъ, малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едвали уступитъ богемскому въ обиліи словъ и выраженій, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, что это языкъ, который будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, — языкъ поэтическій, музыкальный, живописный“. Срезневський цілком переконаний в літературній будучности української мови: „И почему же глубокомысленный Сковорода, простодушный Котляревскій, богатый фантазіею Артемовскій, всегда игривый, всегда увлекательный Основьяненко и еще нѣсколько другихъ, польстившихъ обѣщаніями и надеждой выждать отъ нихъ что-нибудь достойное Украины — почему они должны остаться одни въ доселѣ дикой пустынѣ украинской литературы? Языкъ Хмельницкаго, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола долженъ по крайней мѣрѣ передать потомству славу сихъ великихъ людей Украины.“

Оця палка любов до України, ці численні видання, статті й замітки, що так широко популяризовали в 30-х роках відомости про Україну та її минуле, все це ставить Срезневського в число найбільш заслужених діячів українського відродження перших десятиліть XIX віку. В 1839 р. Срезневський дістав командировку в славянські землі; повернувшися 1841 р. до Харькова, він пробув там недовго і в 1843 р. зайняв катедру в Петербурзі. З того часу він роспрощався з українством і пізніще навіть висловлювався прилюдно проти самостійности української мови і письменства. Одначе його праця 30-х років зробила своє діло, а особливо „Запорожская Старина“, котра мала в свій час певне значіння не тільки як жива поява на полі етнографії, але також і в українській історіографії.

„*Запорожская Старина*“ виходила випусками або частинами на протязі 1833—38 років. Усього їх, як сказано, появилось 6. Епі-

графом до свого видання поставив Срезневський слова з Котляревського: „Так вічной памяти бувало у нас в Гетьманщині колись“, і з Міцкевича „Cicho wszędzie, głucho wszędzie“, — немов зазначаючи тим, що його праця присвячена славній українській минувшині, котра являється таким контрастом до сучасної мізерії. В передмові своїй Срезневський каже:

„Издавая въ свѣтъ мое собраніе запорожскихъ пѣсенъ и думъ, я имѣю въ виду оказать услугу, хотя и маловажную, не однимъ любителямъ народной поэзіи, но преимущественно любопытствующимъ знать старину Запорожскую, — бытъ, нравы, обычаи, подвиги этого народа воиновъ, который храбростью и смѣлостью, своимъ вліяніемъ на весь юго-востокъ Европы и даже Малой Азіи, особливо въ XVII столѣтіи, своимъ страннымъ составомъ и образомъ жизни, и характеромъ, будучи отличенъ отъ всего, его окружавшаго, заслужилъ мѣсто въ памяти потомства. Лѣтописи украинскія повѣствуютъ только о подвигахъ сего народа, касаясь очень рѣдко до внутренней жизни его, и самыя даже подвиги описываютъ иногда кратко, иногда невѣрно, сбивчиво, часто противорѣча одна другой. Еще менѣе заслуживаютъ вниманія лѣтописи польскія, еще меньше молдавскія; наконецъ русскія лѣтописи почти ничего не говорятъ о запорожцахъ. Эта бѣдность исторіи запорожской въ источникахъ письменныхъ, заставляетъ надблюдателя искать другихъ источниковъ, — и онъ находитъ для своихъ изслѣдованій богатый, неисчерпаемый рудникъ въ преданіяхъ народныхъ“.

Носителями цих народніх переказів про старовину являються кобзарі — бандуристи:

„Въ памяти сихъ стариковъ живетъ старина запорожская, и въ семъ отношеніи сіи старики важнѣе всякихъ лѣтописей. Хотя преданія о старинѣ, ими разсказываемыя, и подлежатъ строгой критикѣ, но тѣмъ не менѣе почти необходимы для всякаго, кто желаетъ знать исторію запорожцевъ и даже остальной Украины... малоизвѣстность памятниковъ поэзіи запорожской и вмѣстѣ съ тѣмъ увѣренность въ пользѣ оныхъ для исторіи запорожцевъ — побудили меня заняться собираніемъ оныхъ и наконецъ... послѣ семилѣтняго труда успѣлъ я собрать довольно значительное количество какъ думъ и пѣсней, такъ и другого рода преданій“.

Срезневський дійсно записував і збірав народні пісні; дещо достарчали йому приятелі, як наприклад Федір Евецький, пан з Катеринославщини, що займався укр. історією й етнографією; але він не обмежився друкованням справжніх творів народньої словесности; в своїм патріотичнім захопленні, бажаючи як найяскравіще представити деякі моменти історії та її діячів, він робив те, що з таких самих мотивів робили в тім самім часі патріоти чеські: компонував сам пісні та думи і містив їх наче твори народні.

Такою-ж фальсіфікацією займався трохи пізніще чернігівець А. Шишацький-Іллич, що постачав „народні“ думи для Кулішевих „Записокъ о Южной Руси“. Фальсіфікація Срезневського та инших була доведена й зясована вже в другій половині XIX в., головно працею Костомарова й Драгоманова.*)

В ч. I „Зап. Ст.“ уміщено пісні: Надгробная пѣсня Свирговскому, Убіеніе Серпяги, Надгробная пѣсня Серпягѣ, Сожженіе Могилева, Убіеніе Наливайка, Отступникъ Тетеренко, Подвиги Лободы, Походы Сагайдачнаго, Подвиги Саввы Чалаго, Надгробная пѣснь Чураю — всі фальшовані, крім пісні про Саву Чалого; далі йдуть „думи“: Дары Баторія, Смерть Богданка, Татарскій походъ Серпяги, Битва Чигиринская, Смерть Федора Безродного, Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова, Походъ на поляковъ; всі — фальшовані крім двох.

Частина II містить в собі „Сказанія лѣтописцевъ и преданія о лицахъ и событіяхъ, бывшихъ въ Украинѣ и Запорожьи до смерти Стефана Баторія“. Це — свого роду літописний звід, компіляція історичних відомостей, що продовжується потім у дальших випусках видання. Джерела показує Срезневський такі: Бантиш-Каменський, „сей первый историкъ Украины“; український літопис, вид. Рубаном; Боплан в Устряловському виданні**); польські праці Бандтке й Нарушевича; Енгель; рукописна Исторія Русовъ; Записки Шафонського; Повѣсть о томъ, что случилось на Украинѣ ажъ до смерти Б. Хмельницького; Краткій лѣтописецъ М. Р. Рогалевского; Лѣтопись о проименованіи козаковъ и дѣлахъ ихъ; Меморіалъ о запорожскихъ гетманахъ; Топографическое описаніе Харковскаго намѣстничества; Преданія. Як бачимо, Срезневський використав майже все, що існувало в його часи з джерел до історії України. Одначе самий текст складається тільки з виписки з Грабянки „Сказаніе, откуда козаки запорожскіе и чѣмъ славны“, а далі йдуть „Замѣчанія“, невеличкі статті під окремими заголовками: О взятіи Кіева Гедиминомъ; Разборъ Бопланового сказанія; Луга, Гайдамаки, Лугари; Происхожденіе слова козакъ; Первый козацкій походъ противъ крымцевъ; Пища козаковъ. Курени,

*) В рецензії на „Записки о Южной Руси“ Куліша (Отечествен. Записки 1857, т. 112), в статті „Историческое значеніе южнорус. пѣсен. творчества (Бесѣда, 1872), в рецензії на „Историч. пѣсни малорус. народа“ Антоновича і Драгоманова (Вѣстн. Европы, 1874, XII) і в статті „Історія козачества въ памятникахъ южно-рус. пѣсеннаго творчества“ (Рус. Мысль, 1880—83). У Драгоманова — в „Ист. пѣсн. мал. нар.“ і в „Політичних пісн. укр. народа“, Ж. 1883—85.

**) *Гільом Левассер де Боплан* служив між 1630—1648 роками на Україні інженіром в польському війську, склав „Description d' Ukraine qui sont plusieurs provinces du royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transilvanie, ensemble leurs meurs, façons de vivre et de faire la guerre“, видано в Руані 1650 і 1660 рр. Рос. переклад 1832, пізніще 1896 (К. Мельник) і 1901 (В. Ляскоронського).

землянки, пологи; Устройство и роспорядокъ въ Запорожьи до Стефана Баторія; Рада; Сѣчь; Наказанія; Одежда; Добыча, клады, скарбница; Сказаніе Боплана о храбрости козаковъ; Подвиги Свирговскаго; Подвиги Богданка; Взглядъ на устройство войска запорожскаго при Ст. Баторіи; Иванъ Подкова. Після „Замѣчаній“ уже йде початок властивої історії: „Начало сказанія о гетманахъ запорожскихъ“.

Частина III містить „Лѣтопись отъ смерти Баторія до Б. Хмельницкаго“ і „Примѣчанія“. Серед джерел, окрім зазначених вище, подаються: Лѣтописецъ, вид. Туманським 1793 р.; Історія объ уніи (очевидячки Бантиш-Каменського); Histoire de Pologne par Solignac; Kronika polska Niesieckiego; Opera posthuma S. Lubienskiego; Dzieje panowania Zigmunta III.

Частина IV містить пісні та думи про особи й події од Б. Хмельницького до смерти Мазепи — здебільшого фальшовані, і примітки.

Частина V містить „Лѣтопись 1640—1657“ з приписками: О состояніи народа до 1648; Кравчина запорожская; Раданъ, Харкѣвичъ, Вронскій; Статьи мира; Переговоры съ султаномъ 1649; Козаки въ Литвѣ; Границы Украины по Зборовскому миру; Списокъ реестровыхъ козаковъ 1650 (загальні цифри); Переяславскій бунтъ 1651; Слободскіе полки; Мятежъ Тухи 1654; Договорныя статьи съ царемъ 1654 г.

Частина VI містить „Сказаніе“ од смерти Б. Хмельницького до смерти Мазепи: Виговський і Пушкарь, Ю. Хмельниченко, Брюховецький і Моразенко, Самойлович і Мазепа, Палій. Джерелами послужили крім попередніх ще родинний літопис Квіток, Отрывки разныхъ лѣтописей, Собраніе Шафонскаго, Описаніе Малой Россіи Шафонскаго, праці Міллєра і записки Гордона.*) В кінці, як звичайно, приписки.

„Запорожская Старина“ здобула собі широку популярність і, хоч на довгий час поширила баламутні уявлення про козацький епос, але безперечно дуже допомогла спопуляризуванню історичних відомостей про Україну і про козацтво. Наукового значіння вона, розуміється не мала ніякого.

Про Срезневського див: *А. Пыпинъ,* Історія рус. этнографіи, т. III. Этнографія малорусская, СПБ. 1891. *Памяти Изм. Иван. Срезневскаго.* Книга I. Петроградъ, 1916. *В. Ламанскій.* Изм. Ив. Срезневскій (1812—1880). Оттискъ изъ истор. записки о дѣятельности Московскаго Археологическаго Общества. М. 1890

Осип Бодянський (1808—1876) родився у м. Варві Лохвицького повіту в небагатій попівсько-панській семьї і вчився

*) Tagebuch des Generals Patrick Gordon, видано в 1849—52 у Москві. Патрик Гордон (1635—1699), шотландець, генерал московської служби, брав участь в Чигиринській війні і жив у Київі.

попереду в Переяславській семінарії, а потім у Московському університеті, котрий скінчив у 1834 році. Ще з Переяслава виніс Бодянський зацікавлення славянщиною*) і знання польської й сербської мови. В 1837 р. Бодянський оборонив дісертацію „О народной поэзіи славянскихъ племенъ", по чому його виряжено в наукову подорож по славянських землях. Повернувшися 1842 р. Бодянський дістав катедру „Славянскихъ нарѣчій" у Московськім університеті.

Поруч з славянщиною цікавився Бодянський і письменством на рідній мові. Він був гарячий український патріот, дорожив національною традицією і захоплювався народньою поезією, в котрій добачав один з найяскравіших проявів цієї традиції. Ще студентом містить Бодянський українські вірши в московськім журналі „Молва" (1833), підписуючись псевдонімом Бода Варвинець, друкує статті про українське письменство в „Ученыхъ Запискахъ Московскаго Университета" (під псевдонімом „І. Мастак") і нарешті видає 1835 р. Москві книжечку *„Наські українські казки запорозця Іська Материнки"* — віршований переказ народніх казок; патріотичну передмову до своєї книжечки кінчить Бодянський словами народньої пісні: „Та вже шаблі заржавіли, мушкети без курків, а ще серце козацькеє не боїться турків". В тих-же самих „Ученыхъ Запискахъ М. Ун-та" надрукував Б. 1835 року статтю „О древнемъ языкѣ южныхъ и сѣверныхъ русовъ". В 1845 р. видав Б. „Критико-историческую повѣсть Червоной или Галицкой Руси" Д. Зубрицького.

Як славіст Бодянський поклав великі заслуги на полі славянознавства в Росії своїми розвідками „О времени происхожденія славянскихъ письменъ" (1855), „Изборникъ Святослава", „О древнѣйшемъ свидѣтельствѣ, что церковный языкъ есть славяно-болгарскій", виданням праць Шафарика в рос. перекладі (Slovanské starožitnosti" і „Slovanský narodopis") та иншими працями, без котрих, як каже Драгоманов, не можна собі здумати науки про славянщину.

Але не в тім головна заслуга Бодянського перед Україною, — а в його діяльности на полі історіографії, діяльности тісно звязаній з його працею яко секретаря „Общества исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ Университетѣ" (1845—48, 1849—1876). Яко секретарь цього т-ва Бодянський став головним редактором видаваних т-вом *„Чтеній"* і зробив на якийсь час з них орган українознавства.

В 1846 р. видав Бодянський в Чтеніяхъ „Исторію Русовъ" (Чтенія 1846, №. 1—4 і окремо ст. IV + 261 + IV); під час друку багато людей висловлювали побоювання що-до цензури, але книжка

*) Див. про це інтересні міркування М. Драгоманова в II томі „Громади", 1878, ст. 513—514.

вийшла цілою і її поява була справжнім тріумфом для діячів української історіографії. Потому з рукопису надісланому П. Кулішем видано „Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмельницкаго и о междоусобіяхъ, бывшихъ въ Малой Россіи по его смерти", Чтенія 1846, №. 1—2 і окремо ст. II + 152 + VI.

Найбільше памяток видано в 1847—1848 роках:

1. *„Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи"* А. Ригельмана. Чтенія №. 5—9 і окремо М. 1847, ст. 665 + XIV.

2. *„Краткое историческое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ...* П. Симоновскаго, Чтенія і окремо, 1847, ст. IV + 150 + 17.

3. *„Краткая исторія о бунтахъ Хмельницказо и о войнѣ съ татарами, шведами и уграми"*, Чтенія і окремо 1847, ст. II + 56 — переклад польської праці невідомого автора „Historya o buntach Chmielnickiego, o wojnie z Tatarami, ze Szwedami i z Węgrami za króla Władysława i Jana Kazimierza przez lat dwanascie krótko zebrana, ab anno 1647 anno 1648", виданої р. 1842 у Вроцлаві.

4. *„Исторія о козакахъ запорожскихъ"* [князя С. Мышецкаго], Чтенія і окремо 1847, ст. VIII + 42.

5. *„Историческія сочиненія о Малороссіи и Малороссіянахъ Г. Ф. Миллера"*, Чтенія, 1847, ст. VI + 92.

6. *Переписка* и другія бумаги шведскаго короля Карла XII, польскаго — Станислава Лещинскаго, татарскаго хана, турецкаго султана, генеральнаго писаря Ф. Орлика и кіевскаго воеводы Іосифа Потоцкаго, Чтенія, 1847, №. 1, ст. IV + 68.

7. *Письма* гр. Головкина къ гетману Скоропадскому, ibidem, ст. 6.

8. *М. Марковъ.* О достопамятностяхъ Чернигова, ibid., ст. 25 і його ж „Отвѣты на нѣкоторые вопросы о Малой Россіи", ibid., ст. 6.

9. *Записка преосв. Г. Конисскаго* о томъ, что въ Россіи до конца XVI в. не было уніи съ римскою церковью", Чтенія, 1847, №. 8, ст. II + 30.

10. *Двѣ грамоты царя Алексѣя Михайловича* о малороссійскихъ козакахъ къ воеводамъ 1651 г., Чтенія, 1847, №. 7.

11. *О мѣстѣ погребенія гетмана И. Скоропадскаго,* ibid. №. 9.

12. *Письмо кошевого Гордѣенка* къ воеводѣ Каменнаго Затона Д. Шеншину 1704 г., ibid.

13. *О бунтѣ г. Пинска и усмиреніи онаго въ 1648 г.* ibidem.

14. *„Повѣсть о томъ что случилось на Украинѣ... ажъ до смерти Б. Хмельницкого"*, Чтенія, 1848, №. 5, ст. 16.

15. *Письма къ гет. Мазепѣ* объ его сестрѣ г-жѣ Войнаровской, Чтенія, 1848, №. 5, ст. 67—70.

16. *Письма гет. Мазепы* къ государямъ Ивану и Петру Алексѣевичамъ, Чтенія, 1848. №. 5.

17. *„Краткое историческое описаніе о Малой Россіи до 1765 г.*

съ дополненіями о запорожскихъ козакахъ 1789", Чтенія, 1848, №. 6, ст. 36.

18. *Начало Уніи.* Д. Зубрицкаго. Чтенія, 1848, №. 7, ст. 36.

19. *Лѣтописецъ* о первомъ зачатіи и созданіи святыя обители монастыря Густынскаго, Чтенія. 1848, №. 8, ст. VI + 64 + (65—76).

20. *Описаніе о Малой Россіи и Украинѣ.* Сочиненіе Ст. Зарульскаго, Чтенія, 1848, №. 8, ст. 28.

21. *Письма Петра I къ гетм. Скоропадскому,* ibid.

22. *Малороссійская переписка,* хранящаяся въ архивѣ Московской Оружейной Палаты, ibid., ст. 53—70.

23. *О первыхъ гетманахъ малороссійскихъ.* Н. Маркевича, Чтенія, 1848, №. 9.

24. *Замѣчанія до Малой Россіи принадлежащія,* Чтенія, 1848, N 10, ст. 55.

25. *Письма къ гетм. Скоропадскому* отъ царицы Екатерины Алексѣевны и царевенъ, ibid.

26. *Акты, объясняющіе исторію Малороссіи* и открытые Н. Маркевичемъ, ibid.

Уміщення такої сили українських матеріялів викликало вже нарікання з боку росіян, а діяльність Бодянського в ролі секретаря „Общества" перепинилась через історію з видрукованням у тих-же „Чтеніяхъ" записок Флетчера про Московщину кінця XVI в.: Флетчер, як звісно, змалював московське життя дуже чорними фарбами, — одже видрукування його записок було поставлене в вину „Обществу" а передовсім Бодянському як секретарю й редактору. „Чтенія" були закриті, а Бодянському звелено було перейти в Казань. Але Бодянський уперся й не схотів переходити, і р. 1849 йому було дозволено залишитись у Москві; в 1849—1858 роках замість „Чтеній" виходив „Временникъ", а в 1858 році відновились і „Чтенія", редактором котрих Бодянський залишився до самої своєї смерти.

В 1847 ще році в „Чтеніяхъ" були видруковані „Украинскія народныя преданія" П. Куліша, але не пущені в продаж з огляду на справу з Кирило-Мефодієвським брацтвом. Ці „преданія" — народні перекази історичного змісту (про козаків і гайдамаків) передрукував Куліш трохи згодом в „Запискахъ о Южной Руси".

В пізніщих „Чтеніяхъ" надрукував Бодянський *„Діаріушъ"* М. Ханенка в 1858 році, *„Источники малороссійской исторіи"* Д. Бантиш-Каменського, 2 томи, в тім-же 1858 році, *„Реестра всего войска Запорожскаго въ 1649 году"* в 1874 р. і окремою книгою в 1875 р., нарешті приготовив до друку велику 3-х-томову збірку Якова Головацького *„Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси",* видану вже по смерти Бодянського, в 1878 році,

Своєю діяльністю в „О-вѣ исторіи и древн." Бодянський зробив величезну послугу вкраїнській історіографії: був спопуляризований

і став доступним цілий ряд надзвичайно важних памяток і джерел, таких як Исторія Русовъ, Самовидець, Ригельман та ин., і нові дослідники української старовини щедро використовують багатий матеріял, пущений в науковий обіг Бодянським.

Про Бодянського найбільш вичерпуюча праця: *Н. Василенко.* І. М. Бодянскій и его учено-литературная дѣятельность. „Кіев. Старина", 1903 і окремо. *Листування* Бодянського з Кулішем (1846—1877) надруковано в „Кіев. Стар." 1898, II. *А. Пыпинъ.* Малорусская этнографія, СПБ. 1891.

Микола Костомаров (1817—1885) родився в Острогожському повіті на Вороніжчині, в с. Юрасовці, від батька-поміщика й матери-кріпачки. Вчився у Вороніжській гімназії й Харьківськім університеті, який скінчив 1838 р. Якийсь час служив був юнкером в драгунському полку, але інтерес до науки взяв гору і будучий історик, покинувши полк, вернувся до Харькова де 1842 надрукував роботу *„О значеніи уніи въ Западной Россіи"*, яку мав обороняти як магістерську дісертацію. Але через заходи місцевої духовної влади дісертацію було одкинуто і саму книгу знищено.*) Костомаров мусів засісти за иншу тему і оборонив р. 1844 нову дісертацію *„Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи."* Потому дістав учительську посаду в Рівному на Волині, звідки перейшов до Київа і тут 1846 р. дістав в університеті катедру „русской исторіи".

Харьків з його університетом, заснованим 1804 р. з ініціятиви й на кошти місцевого дворянства — синів та унуків козацької старшини — зробився в перших десятиліттях XIX в. головним культурним осередком для всієї Лівобережної України. Тут дуже рано пустили коріння ідеї славянського відродження, романтичне захоплення народністю, інтерес до етнографії, а разом із тим прокинувся й живий український літературний рух. У Харькові видавалися журнали „Украинскій Вѣстникъ" 1816—1819, „Украинскій Журналъ" 1824—1825, потім „Украинскій Альманахъ 1831, котрі містили на своїх сторінках статті про українську старовину; тут-же друкувались поетичні твори українською мовою професора й якийсь час ректора університета П. Артемовського-Гулака; словесність в ун-ті викладав український поет-етнограф А. Метлинський; професор статистики Срезневський видавав свою „Запорожську Старину"; в 1834 р. вийшов у Харькові перший чисто-український літературний альманах „Утренняя Звѣзда", за котрим пішли „Сніп" і „Молодик". Університетські

*) Пізніще цю працю в поширеному й переробленому вигляді надрукував Костомаров під назвою „Отрывки изъ исторіи южнорусскаго казачества до Богдана Хмельницкаго" въ „Библіот. для Чтенія", 1865, I-III; в збірнім виданні творів Костомарова (вид. Литературного Фонда та др.) ця праця носить заголовок „Южная Русь въ концѣ XVI в.".

роки Костомарова припали саме на розвиток славянських симпатій і українського літературного руху в Харькові; не диво, що й він захопився тим і другим і сам почав писати українською мовою, записувати народні пісні, знайомитись з славянськими мовами й поезією. В 1838 р. він друкує свою історичну драму „Сава Чалий", в 1839 р. „Українські балади", а в 1840 р. збірник „Вітка." В „Молодику" надрукував Костомаров перший огляд укр. літератури в звязку з славянським рухом.

Перебуваючи на Волині, Костомаров записав тут багато пісень і познайомився з місцями великих історичних подій нашого минулого, якими так багата Волинь. На Волині, а ще більше в Київі Костомаров познайомився з ідеями польської революційної пропаганди на Україні; певно під її впливом склалась у нього думка заснування української організації, що скоро потому й здійснилась у формі т. зв. Кирило-Мефодіївського братства, до котрого увійшли крім самого Костомарова Микола Гулак, Василь Білозерський та ин., і до котрого дуже близько стояли Шевченко і Куліш. Політичним ідеалом братства була вільна федерація всіх славянських народів, а практичною метою — українська національна работа на ґрунті емансіпації селянства. Найбільшим проявом думок і настроїв Костомарова в цім часі явився написаний ним в наслідування Міцкевичевому твору „Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego" український твір *„Книги битія українського народу"*: огляд української історії, зложений в дусі республіканського демократизму, панславістичної тенденції й українського месіянізму, котрий у Костомарова заступає місце польського месіянізму Міцкевича; огляд цей написано в катехізичній формі й біблейському тоні.*) Закінчується цей твір пророкуванням: „Встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх славян, і почують крик її, і встане Славянщина... і Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Славянськім. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: от камень, єго же не брегоша зиждущіи, той бисть во главу угла".

Розгром Кирило-Мефодіївського братства російською владою на провесні 1847 р. приніс Костомарову тюрму в Петропавловській фортеці, а потім заслання до глухого Саратова, де він зоставався на примусовій канцелярській службі аж до 1856 року. Тоді то звернувся він до чисто-історичних студій, спеціяльно зупинивши свою увагу на добі Хмельниччини. Перші статті Костомарова: „Первыя войны малороссійскихъ козаковъ" (Молодикъ,

*) Вперве надрукував його *П. Зайцев* у 1-ій книзі „Нашого Минулого", Київ, 1918, додавши й свою розвідку „Книги битія як документ і твір." В 1920 р. перевидав цей твір М. Возняк окремою брошурою ві Львові.

1842 р., в. III), „*Мысли объ исторіи Малороссіи*“ (Бібліотека для чтенія“, 1846, N 9), „*Иванъ Свирговскій, украинскій гетманъ XVI в.*“ (Москвитянинъ, 1855, NN 19—20) ще не виходили понад рівень старої української історіографії, з її довіррям до „Исторіи Русовъ“, з переважним користуванням з літописів та старих історичних творів загального характера. Видані Бодянським в „Чтеніяхъ“, а також київською комісією в її „Памятникахъ“ нові джерела — з одного боку, а з другого — надіслані Костомарову до Саратова його польськими знайомими видання польських памяток, ґрунтовно поширили круг джерел і послужили Костомарову основою його першої великої монографії „*Богданъ Хмельницкій и возвращеніе Южной Руси къ Россіи*“ (друкувалася в журналі „Отечественныя Записки“ 1857, книги 1—7), попереженої немов вступом, статтею „Борьба украинскихъ козаковъ съ Польшею въ первой половинѣ XVII в. до Б. Хмельницкаго“ (Отеч. Записки, 1856, N 9). В 1859 році монографія була випущена окремим двох-томовим виданням уже під скороченою назвою „Богданъ Хмельницкій.“ (В 1876 р. вийшло вже 3 томи).

Нове царювання й амністія дали Костомарову змогу дістати 1859 р. катедру в Петербургськім університеті і використовувати для своїх студій архіви російські й закордонні. З заснуванням в Петербурзі українського місячника „Основа“ (1861—62) починається росцвіт наукової і взагалі письменницької діяльности Костомарова. На сторінках „Основи“ містить він свої розвідки: „Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси“, „Двѣ русскія народности“, „Черты народной южно-русской исторіи“, „Гетманство Выговскаго“, „Гетманство Юрія Хмельницкаго“, а крім того статті публіцистичного змісту: „Правда полякамъ о Руси“, „Выходки газеты Czas“, „Християнство і кріпацтво“, „Суд чехів над собою“ та ин.

Свої історичні погляди склав Костомаров тоді, коли сам захоплювався етнографією і коли всі кругом його в літературних колах так-само захоплювались етнографічними дослідами і коли панувала думка, що твори народньої поезії являються також історичними памятками, може не менше цінними, як документи або „сухі літописи“. Погляд про велике значіння етнографічних дослідів для історіографії Костомаров практично здійснював протягом усієї своєї праці на історичному полі. Він навіть спробував виложити свої теоретичні міркування в цій справі в спеціяльній лекції: „Объ отношеніи русской исторіи къ этнографіи“. Зазначивши, що історична наука поширює свій розвиток в напрямку від малювання зовнішніх подій державного життя до подробиць внутрішнього побута, Костомаров старається зясувати, що головна мета історії лежить не в тому, щоб як найдокладніще змалювати зовнішнє життя, а в тому, щоб як слід зрозуміти, збагнути

„психологію минувшини". А цього можна досягти лиш сполучивши працю історика й етнографа.

Поставивши метою історичної науки життя людської громади, одже — народу, історик тим самим стає в тісний звязок з етнографією, яка досліджує народнє життя в його сучасному стані. Історія малює, як пливе народнє життя; за-для цього, певна річ, треба історикові знати той стан, до якого це життя дійшло. З другого-ж боку й етнограф не инакше може зрозуміти становище народа, як тільки простеживши прежні шляхи, якими народ прийшов до свого становища. Всі прикмети сучасного життя можуть мати смисл лиш тоді, коли їх розглядати як продукт попереднього розвитку народніх сил. В способі етнографічного досліду і в способі викладу етнографії бачимо ті самі помилки що і в сфері історичної науки. Приймають матеріял для предмета за самий предмет! Етнографією називали уваги або описи, що торкались того, які форми домашнього побуту зберігаються тут або там, які забави і розваги вживаються серед народа. Але забувалося, що головний предмет етнографії, або науки про народ, — не прикмети побуту, а сам народ, не зовнішні прояви життя, а саме життя . . ." Далі Костомаров каже, що в обсяг етнографічного досліду повинно входити життя не тільки сільської маси, але всіх станів суспільства, і що в обсяг етнографії „повинно входити — вплив, який мають на процес народнього життя закони і права, які вживаються в краю; формування поглядів і понять в усіх станах народу, адміністративні й юридичні вжитки, засвоєння результатів сучасного виховання і науки, політичні погляди й тенденції, взаємовідносини зовнішніх явищ і політичних подій з народніми поглядами". Одним словом, робить висновок Костомаров: „етнограф повинен бути сучасним істориком, а історик в своїх працях повинен викладати стару етнографію".

В розвідках і статтях в „Основі" найбільш яскраво позначилася історіософія Костомарова, його погляди на український історичний процес. В росправі *„Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси"* (Основа, 1861, кн. I) Костомаров розвиває теорію, що в першій половині нашої історії, в період удільновічевого укладу руська держава обіймала собою шість зєднаних між собою в федеративній спілці народностей: української, сіверської, великоруської, білоруської, псковської й новгородської. Основами, що служили звязком для цих народностей, що давали їм спільну назву руської землі, були: родові мова й побут, єдиний княжий рід, християнська віра й єдина Церква. Ці народности відповідали системі земель, обєднаних в одну федерацію на основі трьох, згаданих чинників. Половину XII віка можна вважати добою, коли княжі змагання пішли в парі з стремлінням окремих етнографічних одиниць-земель до автономного життя в загальній си-

стемі державної федерації, що носила назву Руси, Руської Землі:

„І природа, й історичні обставини, все те вело руський народ до такої самостійности земель, щоб усеж-таки між всіми землями був взаємний звязок. Так Русь прямим шляхом ішла до федеративного укладу; федерація була формою, в яку потроху й укладалося життя, коли зненацька татарська хуртовина геть чисто перевернула весь устрій нашого громадського й державного життя".

Стаття *„Двѣ русскихъ народности"* (Основа, 1861, кн. III) обговорює взаємини між українським і великоруським народом і зазначає великі ріжниці у побуті й вдачі, які витворились історично між обома народами:

„В характері українського народа самим відмінним способом позначилася перевага особистої волі, а у великорусів переважає спільність... В політичній сфері українці здібні були витворити поміж себе добровільні товариства, звязані не більше того, скільки вимагала потреба, і міцні на стільки, на скільки істнування їх не шкодить правам особистої свободи. Великоруси старались утворити на міцних основах спільну будівлю, перейняту єдиним духом. Стремління українців вело до федерації, стремління великорусів повело до єдинодержавства й міцної монархії.

Великоруський елємент має в собі щось величне, будуюче; дух суцільности, свідомість єдности, панування практичного розуму. Великорус вміє перебути тяжкі обставини, вибрати годину, коли буде гаразд діяти й покористуватися з обставин, скільки можна. Нічого цього не виявив народ український. Його вільна стихія приводила або до зруйнування громадських звязків, або до виру стремліннів, котрі немов те криве колесо крутили на всі боки народнє життя. Оттакими показує нам минувшина дві руські народности.

В своїм змаганні створити за-для ідеї, визначеної собі раз на завжди, міцне, показне тіло, великоруський народ усе виявляв і тепер виявляє нахил до матеріялізму і одстає від українського народа в духовному житті, в поезії... як в громадському, так і в сімейному житті великорусів здебільшого помітно брак того, що в українців становить поезію... великорус мало любить природу. У селян-великорусів хіба де-не-де здибаєш на городі квітки; на Україні квітками пишається майже кожен селянський двір. Цього мало: великорус відзначається всюди якимсь ворогуванням до рослин. Я зустрічав господарів, які вирубували дерева біля своїх домів, препогано збудованих, думаючи, що через дерева бунинок не має вигляду. Навіть люде освічені, як доводилось мені помічати, байдужі до краси природи...

Фантазія у великорусів занадто вбога, у них мало забобонів, за те надзвичайно багато передсудів. В українців навпаки: на перший погляд здається, що вони мають силу забобонів, особливо на

заході України-Руси. Трохи чи не в кожнім селі почуєте там поетичне оповідання, як мерці приходять з того світу, приймаючи ріжноманітну подобу... Чари з своїми чудними звичаями, світ духів у найріжнородніщих постатях і страховищах, од яких часом волосся стає дуба, або розбірає сміх аж до гикавки, все це зведено в граціозні оповідання, в прегарні малюнки. Иноді й сам народ не йме віри у дійсність того, про що оповідає, але не забуде того оповідання, не покине його, доки в ньому не згасне почуття краси, або доки старе не обновить свого поетичного змісту в новій формі.

Цілком не те на Великорусі: там самі лишень передсуди. Великорус вірить в чортів, в домовиків, у відьом, бо він з діда-прадіда перейнявся вірою в них, і вірить через те, що не має сумніву в їх істнуванні. Фантастичних оповідань мало у великорусів: навіть чорти і домовики у них великі матеріялісти... За те відповідно духу своєї нетерпимости великорус уперто стоїть за свої передсуди.

В громадських поглядах історія наложила на дві руські народности свої сліди і прищепила їм стремління цілком супротивні. Стремління до тісної злуки окремих частин, знищення особистих змаганнів в імя громадських інтересів, непорушна законність громадської волі — як раз виявляються у великорусів у спільности родинного життя і в нехтуванні особистими інтересами на користь ідеї громади („міра“). Семья у великорусів не ділиться, власність у них спільна... для українців-же нема нічого важчого і огидніщого, як оттака спільність... Спільний обовязок, заснований не з добровільної згоди, а через неминучу потребу — для українців велике ярмо, а у великоруса такі обовязки найбільше заспокоюють і втихомирюють змагання до особистої свободи.

Примусова спільність землі і одвічальність одного за всіх здаються українцеві за найтяжчу неволю, найгіршу несправедливість. Не посміти нічого вважати за своє, бути за наймита в якоїсь абстрактної істоти-громади, одповідати за другого, не маючи на це жадної охоти, до цього історія не привчила український народ...

Цілком инакші відносини української народности до польської. Коли укр. народ стоїть далі від польського, ніж від великоруського мовою, за те він стоїть ближче вдачею і основами народнього характера. Супротивности такої, яку ми показали між українцями й великорусами, або хоч похожої на неї, нема ні в чім між українцями й поляками... Але не вважаючи на це, єсть безодня, що розділяє поляків і українців, безодня, що ледве чи вдасться коли збудувати через неї міст. Поляки й українці це ніби дві галузі, котрі виросли супротивно; на одній зрощено і виховано панство, на другій — хлопство, мужицтво, або говорячи простіще: поляки народ глибоко аристократичний, українці — народ глибоко

демократичний. Але ці назви не зовсім добре приходяться до обставин нашої історії й нашого побуту: польська аристократія вельми демократична, українська демократія — вельми аристократична. У поляків шляхта силкується зрівнятися в межах свого стану; на Україні з народу, рівного правами й становищем, виходять спанілі особи, а маса виділивши їх зпоміж себе, старається знову їх проковтнути... І тут і там ця боротьба валить громадську будівлю і віддає її на здобич народові більш спокійному, котрий розуміє потребу міцної громади..." Ця стаття здобула собі широку популярність, і її довгий час уважали за „євангеліє українського націоналізма".

В *„Чертахъ народной южнорусской исторіи"* (Основа, 1861) Костомаров, як каже Драгоманов, „звів до купи нитки історії Київської Руси до-татарської і України козацької", стараючись вказати тягліcть народніх ідеалів і улюблених форм громадської організації в усі періоди української історії.

Свої погляди на суть українського історичного процеса висловлює Костомаров і в статтях публіцистичного змісту, де він полемізує на два фронти, проти заборчих апетитів як Москви, так і Польщи. В статті *„Правда Москвичамъ о Руси"* він, спростовуючи закиди московських публіцистів з приводу „Двухъ русскихъ народностей", обвинувачує їх самих в московській виключности й партикуляризмі. Стаття *„Правда полякамъ о Руси"* звертається проти теорії Духінського про туранське походження великорусів і проти польських претензій до українських земель, заснованих на „історичних правах" та на стародавніх політичних трактатах: „шлюб Ягайла, Люблинська і Берестейська унії, всякі старі договори, Андрусовські, Московські та инші, якими польські патріоти силкуються довести історичні права на Україну, не мають жадної ваги. Про все це можна писати історичні книги, учені дісертації, читати лєкції, багато з цього може придатися для картини, драми, повісти, опери, але це абсолютно не придатне для практичного установлення наших міжнародніх відносин." Ці відносини можуть унормувати лиш нові основи суспільного ладу, оперті на національній свободі й демократизмі.

Ще в яскравіщій формі позначились погляди Костомарова на історичну долю укр. народа й його відносини до двох найближчих сусідів — поляків та росіян, в статті *„Україна"*, надрукованій ним анонімно в ч. 61 лондонського „Колокола" 1860 р., видаваного Герценом.*) Тут Костомаров дає загальний огляд української історії, котра виглядає у нього дійсно, як „поема вільного народу", кажучи словами Шевченка; український народ був завжди перейнятий вільнолюбивим демократичним духом; Костомаров вважає

*) Видано в укр. перекладі: *М. Костомарів.* Письмо до видавців „Колокола" з передмовою М. Драгоманова, Львів, 1902.

за честь української церкви, що од неї одривалося усе, що мало ознаки шляхетства і привілєгії. Те, що українці не зуміли в XVII ст. відбудувати своєї держави, Костомаров поясняє тим, що „люди, які кермували народніми рухами і стояли вище від народніх мас своєю освітою, переймали разом із тою освітою й ті передсуди, що були так противні українцям", — себ-то „отруту польського аристократизма". Він рішуче одкидає претензії поляків і росіян до українських земель: „спірні землі не належать ні до одних, ні до других; вони належать до того народа, що їх здавна заселяв, заселяє і обробляє. Будучність України Костомаров бачить у всеславянській федерації: „в будучім славянськім союзі, в який віримо і якого сподіваємось, наша південна Русь повинна становити окрему державну цілість на всьому просторі, де народ говорить українською мовою, з збереженням єдности, основаної не на згубній мертвій централізації, але на ясній свідомости рівноправства і своєї власної користи." Стаття кінчиться енергійним закликом: „Нехай же ні росіяне ні поляки не називають своїми земель, заселених нашим народом!"

Виклади Костомарова в університеті припинилися в 1861 році, і з того часу він більше не вертався до професорської діяльности, а діставши посаду члена Археографічної Комісії в Петербурзі, віддався виключно науковій роботі, видаючи „Акты Южной и Западной Россіи" і засновані здебільшого на цих актах свої монографії, иноді відгукуючись на ріжні питання українського життя.

Продовжуючи роботу по історії України XVII в., Костомаров пише монографію *„Руина"* — гетьманування Бруховецького, Многогрішного й Самойловича, (друковано первісно в журналі „Вѣстн. Европы", 1879—1880), а трохи згодом *„Мазепа и Мазепинцы"* (Русская Мысль, 1882—1884); крім того кілька менших розправ (про Павла Полуботка, про Б. Хмельницького — данника Турецької Порти); в останніх роках своєї праці заходився Костомаров писати *„Русскую исторію въ жизнеописаніяхъ ея важнѣйшихъ дѣятелей"* (1873—76), де подав біографії переважно українських історичиих діячів: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Мстислава Удатного, короля Данила, Петра Могили, Б. Хмельницького, Галятовського, Радивиловського, Барановича, Дмитра Ростовського й Мазепи.*)

Додержуючись своєї давньої думки про велику вагу етнографічних матеріялів для історика, Костомаров раз-у-раз вертається по питань етнографії; повторюючи в головному ідеї своєї дісертації 1843 року, він пише розправу *„Объ историческомъ значеніи южнорусского пѣснотворчества"* (Бесѣда, 1872) і навіть пробує виложити історію козаччини на основі пісень: *„Исторія*

*) Вийшло 1918 р. в укр. пер. у Львові під назвою „Історія України в життєписах головнійших її діячів".

козачества въ южнорусскихъ народныхъ пѣсняхъ" (Русская Мысль, 1880—1883). Не вважаючи на те, що в цій праці використано величезний пісенний матеріял, вона не має великої ваги, раз те, що Костомаров не досить критично поставився до свого матеріялу, а подруге — він не додержувався як слід установленого вже в ті часи в науці фольклору порівняючого методу і вважав за національні українські — деякі мандрівні сюжети й мотиви. Немало пошкодила його праці цензура, викинувши дещо з пісень.

Костомаров далеко не обмежувався історією України; він написав ряд розвідок з історії Московщини й навіть Польщи, при чому й тут найбільше інтересували його періоди народніх рухів і взагалі великих переворотів і потрясень. В 1859 р. видав він розвідку „*Бунтъ Стеньки Разина*", в котрій малює боротьбу московської козаччини з державою; в 1863 р. виходять „*Сѣверно-русскія народоправства*" — історія великоруських республік Новгорода, Пскова й Вятки, в котрих Костомаров добачав повну аналогію з вічовим укладом до-татарської України — Руси та з пізніщою козаччиною. В росправах „*Начало единодержавія въ древней Руси*", „*Куликовская битва*" і „*Иванъ Сусанинъ*" Костомаров піддає критичному аналізу деякі моменти історії північної, московської Руси і розвіює лєгенди, що укріпились в російській історіографії про таких героїв, як Дмитро Донський або Сусанін; це викликало навіть певне обурення в російських письменських кругах. Не менш темними фарбами змалював Костомаров внутрішнє життя Московщини в монографії „*Очеркъ домашней жизни и нравовъ великорусскаго народа въ XVI и XVII стол.*" (1860) та в „*Смутномъ Времени въ Московскомъ Государствѣ*" (1866). Спеціяльно історії Польщи присвячено монографію „*Послѣдніе годы Рѣчи Посполитой*" (1869—1870), де наш історик добачає причину упадку Польщи в її шляхетсько-аристократичному устрою, котрий він уважає за витвір спеціяльно польського національного духа.

Досліджуючи з найбільшою уподобою й оцінюючи історію великих народніх рухів на Україні, котрі мали під собою соціяльну основу (иноді й релігійну), і часто звертались проти держави, Костомаров виходив із загальних засад свого республікансько-демократичного світогляду.*) Йому однаково були не до

*) Свої погляди на монархічний і республіканський устрій висловив Костомаров між иншим у „Богдані Хмельницькому": „монархічний устрій, каже він, при всіх випадкових проявах рабства, безправства, сваволі і темноти, має ту важну перевагу, що коли верховна влада попаде до рук розумній людині, то одкривається змога корисних змін і реформ. Для поганої республіки нема порятунку. Республіканський устрій, безперечно, є найкращий, найбільше бажаний устрій людської громади, але він має бути вкупі з тим, що є найкращого в людськости: з рівноправством, громадською енергією, чесністю і стремлінням до просвіти. Коли цього нема,

вподоби як монархічно-абсолютистичні нахили старих князів, так і пізніщі змагання козацьких гетьманів утворити оперту на привілейованому козацькому стані українську державу. Маючи сам досить туманний ідеал федеративної спілки усіх славянських народів (хоча-б і під берлом імператора всеросійського), Костомаров не бачив в історії козацького періода на Україні ніякого державного стремління, і всі змагання Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи поясняв або особистими мотивами честолюбства, або вузько-егоїстичною політикою старшини, чиї, мовляв, інтереси заступали ці гетьмани. Через те симпатіями у Костомарова тішаться запорожці, котрі не мали ніякого ясного політичного ідеалу, але готові були бунтувати проти кожного гетьмана, який здавався їм не досить демократичним у своїй політиці; зате дуже чорними фарбами малюються Виговський, Дорошенко, а особливо Мазепа. З монографій Костомарова випливає, що український народ не міг і не умів створити собі власної державної організації кращої як Запорожська Січ, а що така організація могла істнувати лиш часово, то не було иншого виходу, як піддатися Москві, хоч сам-же Костомаров дуже підкреслює деспотичність і некультурність її ладу.

Костомаров не доглянув колосальної орґанізаційної й державної роботи Б. Хмельницького, і сама постать великого ґетьмана вийшла в його знаменитій монографії дуже слабо й неясно окресленою; її зовсім закривають стіхійні народні рухи. Пізніще, діставши до рук документи, які зясовували характер дипломатичних зносин Б. Хмельницького з Туреччиною, Костомаров змінив навіть погляд на свого героя (в статті „Б. Хм. — данник: Оттоманської Порти"): тепер „історичне значіння особи Богдана повинно уявлятися в иншому світлі. Його наступники — Бруховецькі, Дорошенки, Орлики та инші другорядні діячі, маючи на меті самостійність України під верховною владою Оттоманської Порти, не чинили незгідно з політикою Богдана Хмельницького, а тільки йшли показаною ним кривою стежкою, а Юрко Хмельницький, котрого султан пожалував князем Малоросійської України не був син, недостойний славного батька, але вповні був достойний його, та й Богдан залишив Україні достойного себе сина".

З погляду ясности державної національної традиції історіософія Костомарова була кроком назад в порівнанні хоча-б з „Історіею Русовъ", автора котрої так осуджував він за анті-демократичність. Монографії Костомарова дуже припали до смаку як української

то республіканський устрій веде державу до загину, і раніще чи пізніще держава ця або перестане бути республікою, або дістанеться чужинцям. Для неї нема иншого виходу, бо нема ніякої сили, що змогла-б уберегти погану республіку від роскладу". (Богданъ Хмельницкій, т. I-й, ст. 200—201, вид. 1884 р., СПБ.).

так і російської публіки 60—70 років своїм народництвом, симпатіями до бунтарських рухів та їх провідників. Але з погляду розвитку вкраїнської національної свідомости вони принесли певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубности, яка держалась ще в представників української історіографії початку XIX в. За авторитет Костомарова, а особливо за його статті поч. 80-х років у „Вѣстнику Европи", котрими він хтів помирити російський уряд з українським рухом, доводячи його нешкідливість, — ховались ті, що й самі бажали звести українство до антікварних студій і літератури „для домашнього вжитку".

Характерною прикметою Костомарова як історика була художність викладу, що також придбала йому широку славу серед читачів. Історичні погляди Костомарова складались в добу загального захоплення романтизмом, коли думали, що історик повинен не тільки „навчати", але й художньо „малювати" минуле життя, щоб захопити почуття й фантазію читача. Сам Костомаров у високій мірі був обдарований творчою уявою. Він не задовольнявся „сухим" викладом подій, він старався малювати події й образи минулого в живих художніх картинах. Його історичні монографії скидаються часто на драматизовану хроніку. Не задовольняючись інтерпретацією старовини в формі наукових розвідок, Костомаров звертався до поезії, до історичної повісти. Серед них має найбільший інтерес „*Черниговка*" (1881), де сюжет узято з часів Дорошенка.

Не вважаючи на зазначені вище хиби Костомарова, як українського історика, його праці мали величезне значіння в розвитку нашої історіографії. „Перед Костомаровим, каже В. Антонович, спеціяльна українська історія була майже зовсім не розроблена, перебувала, можна сказати, в хаотичному стані, була затулена силою вигадок, передвзятих, фіктивних гіпотез, фантастичних вигаданих тверджень, цілу масу котрих містила в собі улюблена свого часу „Исторія Русов", що ходила довгий час в рукописах і нарешті була надрукована"; означаючи типові риси Костомарова як історика, Антонович дає таку його характеристику: „перш за все наш історик брав матеріял для своїх дослідів з перших джерел, з перших рук. Він ніколи не звертався до тем розроблених, не користувався з чужих праць. Архіви і ріжні инші сховища древніх памяток, — ось звідки добував він свій сировий матеріял; він розробляв його пильно, піддавав суворій критиці, в рівень з наукою. Тільки обробивши матеріял критично, Костомаров виводив з нього історію тієї або иншої історичної події, біографію того чи иншого історичного діяча, иноді цілу епоху. В змалюванні історичних подій пануючою рисою Костомарова була художність, якою всі, хто читав його твори, захоплювались. Сполученя в таланті Костомарова зазначених рис було тим щасливим випадком,

який рідко можна здибати в ученому історичному світі. Серед представників європейської історичної науки тип найбільше близький до того, який уявляє собою наш історик, можна, здається, бачити в Augustin Thierry".

Велику наукову вартість має археографічна діяльність Костомарова, яка виявилась у виданні ним 10 томів „Актовъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранныхъ и изданныхъ Археографическою Комиссіею", СПБ. 1861—1878. Для цього видання використав Костомаров найбільше „Дѣла Малороссійскаго Приказа", що переховуються в архівах Міністерства Юстиції та Міністерства Закордонних справ у Москві.

Крім того під редакцією Костомарова видано 3-и, 4-й і 5-й томи „Трудовъ" етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського на Правобережну Україну (1872, 1874, 1877 року).*)

Важніща література про Костомарова: *М. Драгоманов,* Мик. Ів. Костомаров, Львів, 1901 (друковано первісно в журналі „Світ" 1881, NN 1—2); *В. Антоновичъ, В. Науменко:* „Памяти Н. И. Костомарова", Кіевская Старина, 1885, кн. V. *М. Грушевськый,* Микола Костомаров, „Літературно-Науковий Вістник", 1910 кн. V. *Ів. Крипякевич.* Історіографічні праці Костомарова, Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, т. 126—127. *Д. Дорошенко,* Микола Костомаров, його наукова і громадська діяльність, Київ, 1920. Див. також *М. Возняк,* Кирило-Методіївське брацтво, Львів, 1921. Загальні відомости також у *Н. Петрова,* Очерки исторіи укр. литературы XIX ст. К., 1884, і *А. Пыпина,* Малорусская этнографія, СПБ. 1891. *Н. Василенко,* Памяти Костомарова, какъ историка „Кіевск. Мысль", 1910, чч. 97 і 98. *Д. Д(орошенко),* М. Костомаров, „Світло", 1910, N 4. *Автобіографія Н. И. Костомарова.* Подъ ред. В. Котельникова. Изд. „Задруга", Москва, 1922.

Пантелеймон Куліш (1819—1897) родився в містечку Вороніжі Глухівського повіту на Чернігівщині в семьї середньої руки панка з козаків. Середню освіту добув в Новгород-Сіверській гімназії, вищу — в Київському університеті, якого, одначе, не докінчив. В Київі познайомився Куліш з проф. М. Максимовичем і під його впливом став писати; перші праці Куліша, записи народніх лєгенд, чутих в рідним Вороніжі, в літературній обробці, надрукував Максимович в своїм „Кіевлянинѣ" 1840 року. Максимовичу завдячує Куліш пробудження інтересу до етнографії й історії української, хоч взагалі любов до рідного слова й поезії прокинулись в ньому ще в Новгород-Сіверську на гімназичній лаві. Не докінчивши університетської науки через матеріяльні обставини, пішов Куліш учителювати, спочатку в Луцьку на Волині (1842), а потім в Київі. 1846 р. Куліш за допомогою ректора Петер-

*) Останній раз повний збір історичних монографій і статтів Костомарова видав „Литературный Фондъ" у 8 томах, СПБ., 1903—1906.

бургського університета Плетньова дістав посаду вчителя в Петербурзі. На початку 1847 р. одружився Куліш під Борзною з дочкою місцевого поміщика Олександрою Білозерською, сестрою видавця укр. літописів М. Білозерського і пізніщого редактора „Основи" В. Білозерського. Він дістав наукову командировку за кордон для підготовки до катедри славянознавства, але по дорозі у Варшаві його арештовано, привезено до Петербурга, де й суджено за приналежність до Кирило-Мефодіївського братства. Виседівши кілька місяців у кріпости, Куліш був засланий до Тули, і тільки в 1850 р. дістав дозвіл виїхати звідти, але заборона друкувати щось під своїм імям тяжила на ньому до 1856 р. Кінець 50-х років, а особливо часи „Основи" — це доба росцвіту літературної діяльности Куліша. На початку 60-х років Куліш помалу переносить свою діяльність до Галичини, але перелом в його поглядах на українське минуле, на роль козаччини, що зробив його непопулярним в кругах української інтелігенції, привів його до розриву і з галичанами. З початком 80-х років Куліш, після невдалої спроби помирити поляків і українців в Галичині підчас свого побуту 1881—82 р. у Львові, залишає зовсім громадську діяльність і оселяється на хуторі своєї жінки під Борзною, де й доживає віку, працюючи найбільше над перекладом Біблії й класиків на українську мову.

Не маючи спеціяльної підготовки і властиво не пройшовши жадної наукової школи — як і більшість українських історіографів старого часу — Куліш почав від романтичного захоплення народньою поезією й оспіваною в цій поезії козаччиною. В перших роках своєї літературної діяльности він носиться з думкою утворити „Українську Іліяду" і з таким наміром укладає свій перший твір-поему *„Україна. Од початку Вкраїни аж до батька Хмельницького"* (Київ, 1843), в котрій почасти уривками з народніх дум, почасти віршами власної композиції переказує історію України од Батиєвого погрому до Хмельнищини. Увесь твір зложено цілком в дусі „Запорожской Старины" Срезневського і певно під її впливом. В ці часи Куліш в своїх історичних поглядах перебував цілком під вражінням „Історіи Русовъ" й ідеалізував козаччину, про котру багато наслухався пісень та оповіданнів з уст народу підчас своїх етнографічних мандрівок 1844—45 років по Київщині. В тому-ж 1843 р. що й „Україна" виходить Кулішів історичний роман *„Михайло Чарнышенко или Малороссія восемьбесятъ лѣтъ назадъ"* — з останніх часів Гетьманщини, де дія відбувається в околицях Глухівщини, відомої авторові змалечку і де знаходимо багацько побутових рис і деталів, знайомих Кулішеві особисто в його молоді роки або з переказу старших людей.

Короткий побут на Волині а потім знайомства з польськими письменниками Грабовським та Свідзинським (обидва дідичі на

Київщині), завязані підчас етнографічних екскурсій, одкрили перед Кулішем новий світ польської історіографії і великого багатства польських джерел до української історії. Певно вже в ті часи закрадаються в його голову думки, що польський елємент на Україні виступав в історії не стільки в ролі гнобителя й експлуататора, скільки в ролі колонізатора українських пустинь і насадителя культури, що козаччина не мала в собі творчих сил і тільки вміла руйнувати. В своїм прекраснім романі *„Чорна Рада“*, писанім ще в 40-х роках, Куліш малює темними фарбами Запорожжа з його демагогією й демократичною грубістю, ідеалізуючи натомість представника культурного старшинського класу наказного гетьмана Сомка. Та ще в ті часи старі погляди української історіографії мали над Кулішем свою силу, і його популярна *„Повѣсть объ украинскомъ народѣ“* (СПБ., 1846), писана „для дѣтей старшаго возраста“, ще трактує історію України як героїчну поему.

Знайдений Кулішем і переданий ним Бодянському для друку літопис „Самовидця“ відіграв не малу ролю в ослабленні колишнього некритичного козакофільства. Перебуваючи на засланні в Тулі, засів Куліш до серйозніщих історичних студій, а Бодянський надсилав йому як свої видання, так і багато инших матеріялів до історії України. Коли в другій половині 50-х років Куліш дістав змогу отвертої літературної діяльности, ми бачимо в його виданнях уже певне критичне відношення, до козацького періоду нашої історії. В 1856—57 роках при матеріяльній допомозі чернігівських панів Гр. Галагана і Василя Тарновського видає Куліш свої славнозвісні *„Записки о Южной Руси“*, де поруч надзвичайно цінного етнографічного матеріялу, містяться матеріяли історичні, наприклад записка Григорія Теплова „О непорядкахъ въ Малороссіи“, стаття М. Грабовського „О причинахъ взаимнаго ожесточенія поляковъ и малороссіянъ въ XVII столѣтіи“, ріжні документи і примітки до них, котрі виставляють далеко не в принадному світлі Гетьманщину XVIII в. і таких її прославлених діячів, як наприклад Павло Полуботок. Надрукований 1857 р. „Эпилогъ“ до російського перекладу „Чорної Ради“ дає загальний погляд на російсько-українські відносини в минулому і висловлює думку про недозрілість та нездібність українців до утворення власної державної орґанізації, так що поєднання України з Москвою виглядає як неминучий і оправданий історією акт.

Як і в Костомарова (з котрим Куліш приятелював з половини 40-х років), у Куліша найбільший росцвіт письменницької праці припадає на часи „ Основи“, якої він був одним з діяльніших співробітників, як що не душею цілого видання. На сторінках „Основи“ надрукував Куліш перший розділ своєї *„Історії України од найдавнійших часів“* (1861, IX). Це мав бути початок великої

наукової праці, розрахованої не тільки на звичайну публіку, але й на тих, „що історичнім живописанням не вдовольняються і всякої речи сами по джерелам історичним доходять". Він подає замітки й приписки, з котрих видко добре знання відомих у той час джерел найдавнішої нашої історії. Та діло на першому розділі й стало — на вступному огляді нашої історії до початку XI віку. В своїм „Переднім слові" Куліш робить застереження, що його історія може не всім землякам припасти до вподоби, спеціяльно тим, що кохаються в козаччині: „що-ж як не ту вони в мене старовину побачать, котору звикли собі по книжках виображати? Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дійописання обертати. Тимчасом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а иноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Росло в нас багато дечого й опріч козаччини, і все те, що росло, цвіло, умірало і наново в иншому виді родилося, все те історію нашої України становить".

Опріч цього початку наукової праці умістив ще Куліш в „Основі" дві популяризації: „Хмельнищину" (1861, III) і „Виговщину" (1861, XI-XII). Був це також лиш початок наміреної серії нарисів („Бруховеччина", „Дорошенківщина", „Поповичівщина", „а там і про Мазепині порядки, і про шведчину, і про безпутну Розумівщину", як стоїть в Передньому Слові до „Хмельнищини"). Одначе загальні погляди на українську минувшину роскидано в багатьох инших писаннях Куліша у тій-же „Основі", в творах прозових, віршованих і в примітках до цих віршів. Вже можна ясно спостерегти два моменти в цих поглядах: 1. дуже неприхильне відношення до Гетьманщини XVIII в. і в звязку з цим виправдання її скасування російським урядом; 2. шукання в укр. історії XVII в. елементів культурницьких, яко противвагу дикій та темній козаччині. В одній з Кулішевих повістей російською мовою („Украинскія Незабудки") знаходимо цілий акт обвинувачення проти Гетьманщини XVIII віку, котра малюється, як гниле, струхляле дерево, яке мусіло завалитись само, як би не повалив його російський уряд, завалитись серед байдужости народніх мас, котрі відчували на собі лиш гніт егоїстичної класової політики старшини — й більш нічого. Коли не помічає Куліш ніяких світлих рис в української аристократії XVIII в., що вийшла з козаччини, то за те виступає він проти традиційного малювання польських і спольщених панів на Україні: „у нас, в українській, та й і у великоруській літературі, каже він в одній з приміток до поеми *„Великі проводи"*, вийшло сливе у звичай малювати старинних польсько-українських панів якимись недолюдками. Тимчасом багато з цих панів являють собою найкращі зразки людськости, як що дивитись на них аристократичним і правовірним оком. Тому-то такі особи, як наприклад, Я. Вишневецький до цього ще часу

являються гордощами найповажніщих поляків, перейнятих консервативними ідеями. Це були справжні герої своїх переконань" (Основа, 1861, І. ст. 65—66). Та не знаходячи в дійсности серед українського громадянства XVII віку людей які б відповідали його вимріяним представленням про „героїв духа" і „подвижників культури", утворює Куліш постать козака-Голки (поема „Великі проводи", себ-то проводи Яреми Вишневецького з України літом 1648 року), що виступає на початку повстання Хмельницького. Куліш переносить на свого Голку деякі риси Юрія Немірича, але ідеали й змагання свого героя малює в таких загальних і неясних рисах, що фігура його тратить всякий реально-історичний ґрунт.

Історичні студії Куліша в половині 60-х років, відбуті ним в Петербургській Публичній Бібліотеці та у Варшавських архівах і бібліотеках, ще більше укріпили його в негативному погляді на козаччину, а його пристрастна вдача, підгріта полємічним запалом, вела до того, що свої погляди, котрі для широкого загалу здавались попросту зрадою „національним ідеалам", висловлював Куліш в дуже різкій формі, нетерпимій що до тих, хто йому опонував або хоч з ним не погожувався. Одначе в двох фрагментах історії України (видко він усе носився з думкою дати систематичний науковий огляд української історії), опублікованих ним в галицьких виданнях: *„Руїна"* (Мета, 1863, N 2 і 1864, N 5) та *„Почини лихоліття козацького і перві козацькі бучи"* (Нива, 1865), — Куліш стоїть на ґрунті наукової безсторонности й почасти старих традицій української історіографії. „Руїною" зве Куліш „історію шляхетського панування і упадку по обох дніпрових берегах". Він сподівається, що з його праці „вбачить розумний, що то за мізерна була цивілізація, коли вона осягала тільки саме панство, коли вона давала одному стану волю, силу і достатки, однімаючи в инших, а з католицтва зробила таку западню, що хто в неї вскочив, той уже на віки вічні одрізнявсь од свого рідного люду". Хоча Кулішеві й „гірко вбачати перевагу варварства над освітою", одже, як зміркує він „про ту монополію панську, що ради багатих, письменних і вбезпечених тисяч шляхти оддавала на віки в злидні, в темноту і в безправя міліони простолюддя, то й байдуже йому, що повалилась Річ-Посполита, що обернулась в нівець ляцька цивілізація на Вкраїні." З цього погляду козаччина являється позитивним явищем нашої історії: „під козацькими каговами наша, зневажена сусідьми, Русь явила всьому світові, що вміла ще в XVII в. знести з рідної землі хижих недолюдків і поставити народнє право вище політичного... Козацька велика війна закріпила за нами нашу старосвітську історію, що сусідські академисти примежовують до своєї, ледве згадуючи, хто ми такі і що ми вчинили... Тим то годиться нам, людям книжнім, шанувати козацьку славу історичніми оповіданнями. Як прсотий люд

наш виспівав козацькі подвиги і звичаї в піснях, так ми виявимо забуті діла їх що-найпильнійшими ученими розвідками“ Та проте Куліш вважає потрібною як найбільшу обєктивність і безторонність викладу: „нам треба писати щиру правду про своїх предків-козаків і про вельможних їх напасників, — нехай люде судять, як розуміють. Не вмовчимо ми ні про яке жорстоке діло козацьке, не заслонимо ж від людського ока й жадної доблести шляхетської“.

„Руїна“ має всього два розділи: короткий огляд історичної долі української землі, від початків державности за князів до Стефана Баторія, і огляд політичних та соціяльно-економічних відносин на Наддніпрянщині в другій полов. XVI віку. Провідним ідеалом українського життя уявляється Кулішеві „громадське право“, себто вічовий устрій. З сього погляду він готовий уважати за добре те, що татари побили наших князів, „бо вже почала була княжа воля брати гору над громадською правдою“. Одже збувшись княжої влади, „громадське право... піднялось у гору і вже аж до нашого злиденного часу не дало себе збити ніякій хижій і лукавій силі. На сьому то праві держиться вся історія нашого вбогого люду; на сьому праві мусить стояти і його будущина, бо люд наш не втеряв свого споконвічного ідеалу, дарма що змізернів до посліду духу у невольничій долі“. Через татарське лихоліття навіть церква „сталась у нашої старосвітської Руси вже не знаряддям до нахиляння людської шиї під княжу кормигу, а святим союзом братів-земляків і спільним добром народнім“.

„Громадське право“ знайшло своє здійсненя і свій найкращий вираз у козаччині, до котрої приставали найбільш активні елєменти з усіх станів українського громадянства. Козаччина зробилась обороною політичної, соціяльної й національної свободи, і такою уявляв її собі весь український народ аж по Карпати. Одже, як бачимо, в цій розвідці стоїть Куліш іще цілком на ґрунті того „народництва“, найбільш яскравим виявом котрого являлись писання Костомарова, саме перед тим публіковані в „Основі“. Тим самим духом перейнятий і другий історичний фрагмент Кулішів „Почини лихоліття ляцького і перві козацькі бучи“, хоч автор і каже в одній своїй примітці, що тому що „наші українські хронічки понавидумували незнати чого про перших козацьких гетьманів“, то він „знехтувавши всі такі видумки, держався самих ляцких джерел сучасних“. Та вже нема тут і славлення козаччини. В цім фрагменті Куліш дуже неприхильно освітлює постать князя Костянтина Острожського, що „однією рукою друкував Біблію та мурував церкви, а другою покривав кріваве розбишацтво“, та не щадить і Наливайка, розвінчуючи його з авреолі „заступника благочестивої віри, як чинили хронікарі-ченці і їх заморочені учні“.

Пройшло три роки і в львівській „Правді“ (1868, № 1—17, 25—35) появляється більша розвідка Куліша *„Первий період*

козацтва од його початку до ворогування з ляхами". Ця розвідка ще не має пізніщого різкого ворогування до козаччини, але в ній Куліш приходить до дуже песимістичного висновку що-до історичної ролі козаччини: „обернувши в нівець, могуще королівство, що постало силою польського права, не воздвиг руський народний дух на великих пожарищах і гробовищах хвалебної волі, а тільки дав новим хижакам, замість хижаків давніх, темне панування своє роспростерти". Для своєї розвідки використав Куліш великий матеріял і виявив добре критичне розуміння як певних джерел, так і самого процесу формування козаччини. Тим-то проф. М. Грушевський високо ставить цю розвідку, кажучи: „Первий період" був цінний широким соціяльним тлом, на якім Куліш виводив історію козаччини, й значною свободою своєю від лєґендарної традиції; можна назвати його може найціннійшим з усієї цієї літератури [новіщої літератури української історіографії], й треба пожалувати, що видрукований в мало росповсюдненій в Росії часописі, не виданий осібно, він проминув без впливу в літературі."*)

„Первий період" був немов прототипом, прообразом більшої праці, котру задумав Куліш по історії України і котрої перший том появився в 1873 р. в Петербурзі, під характерною назвою *„Исторія возсоединенія Руси"*. В 1874 р. появився II-й том, в 1877 — III-ій (доведений до 1620 р.), того-ж року вийшов том „Матеріаловъ для исторіи возсоединенія Руси" і на тому видання припинилось. В „Ист. возс. Руси" Куліш робить немов переоцінку цінностей сучасної йому української історіографії, останнім словом котрої були тоді писання Костомарова. Спираючись головним робом на польських джерелах, і маловажучи джерела українські, Куліш старається довести, що козаччина зовсім не була творчим елєментом в історії України, — навпаки, вона тільки руйнувала ту культуру, яку вносило в життя краю освічене польсько-українське панство, колонізуючи українські „дикі поля" й заводячи там основи громадського порядку. Куліш підносить вагу міщанського стану на старій Україні й підкреслює заслуги міщан в ділі оборони віри й національности проти латино-польського натиску. Разом із тим обстоює Куліш думку, висловлену ним ще в епілозі до „Чорної Ради", про нездібність українського народа до самостійної державности й про історичну неминучість зілляння „північної" й „південної" Руси. Місце прежньої ідеалізації українського народу в його минулому й сучасному (яке видно в „Записках о Южной Руси" та ин. виданнях) заступає зневажливий, погірдливий погляд: життя українського люду здається йому картиною „мало чим відрадніщою, ніж та, яку являє собою свій зоологичний". Історія України

*) Історія України-Руси, т. VII, Київ, 1909, ст. 567-ма.

має „багато антіпатичного для розума“, тоді як Польща „часто чарує наш розум своїми діями“.*) Одначе при всій своїй культурности Польща не мала здорових основ громадського життя: в її історії з початку до кінця йде боротьба панства з ідеєю рівноправности, а крім того заплямувала вона себе бажанням насильно сполонізувати й златинщити нашу Русь. Тому-то праведно вчинила історична Немезіда, „зрівнявши права всього народу в розірваній на-троє Польші на перекір закоренілій шляхетчині“.**) Не обмежуючись різким осудом того розуміння української історії, яке панувало серед українського громадянства, Куліш в різкій формі виступив проти Костомарова, як представника української козакофільської ідеології, і проти Шевченка, як поета козацької України: музу його він назвав „па-півпьяною“, „роспущеною“, казав, що найбільша частина з того, шо написав Шевченко, „не лучше сору, его же взметаетъ вѣтеръ отъ лица земли“.***) Через оці крайности почасти подражненого самолюбія, через надмірну реторичність викладу і многословність, залишились в тіні й певні позитивні сторони „Ист. возс. Руси“ — вірне представлення процеса формування козаччини й її перших кроків на політичному полі, змалювання соціяльних відносин на Україні в XVI ст., зазначення культурної ролі міщанства з його братствами; безумовно цінним добутком нашої історіографії явився том „Матеріялів“.

В ще більш пристрастному й різкому тоні осуду козаччини й гайдамаччини виступив Куліш у своїх статтях *„Мальована Гайдамаччина“* (Правда, 1876, NN 9—12) і *„Козаки въ отношеніи къ обществу и государству“* (Рус. Архивъ, 1877). Остання стаття викликала відповідь Костомарова „О козакахъ“ (Русская Старина, 1878).

З часу появи „Історіи возсоединенія Руси“, котра посварила Куліша з цілим українським громадянством, ворогування до козаччини й її оборонців в історіографії стає в Куліша немов idée-fixe, і він розробляє її на всі лади в своїй поетичній творчости, в поемах, драмах, поезіях, котрі нераз являються немов поетичним коментарем до тих думок, що висловлює він у писаннях своїх наукового типу. Це видко найбільше в його збірках поезій: „Хуторна поезія“ (1882), „Дзвін“ (1893); в поемах: „Маруся Богуславка,“ „Куліш у пеклі“, „Грицько Сковорода“; в драмах: „Байда“, „Царь Наливай“, „Петро Сагайдачний“. В своїй брошурі *„Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 року“* (Львів, 1882), якою хтів Куліш досягти примирення українців з поляками в Галичині, порушив він питання про причини історичного ворогування обох народів; виновниками цього ворогування

*) Ист. возс. Руси, т. I, ст. 1—2 передмови.
**) Ист. возс. Руси, I, ст. 13-та.
***) Ист. возс. Руси, т. II, ст. 24-та.

признає він духовенство — і латинське, і православне; це воно посварило нас із ляхами, і через його цькування почалась взаїмна національна ненависть; і ось „з обох боків накоїли ми стільки єхидного й крівавого, стільки дурного і пагубного, що нема вже на землі й трибуналу, котрий здолів-би нас розсудити...“ Ініціятиви для примирення сподівався Куліш від поляків, як від противника „багатшого, потужнішого, вищого в просвіті, свідомого в давній і новій політиці“. Як звісно, з заходів Куліша нічого не вийшло, бо причини польсько-українського антагонізму в Галичині лежали глибше і в більш реальних умовах, ніж думав Куліш.

Вже під кінець віку задумав Куліш довершити свою працю по історії України, роспочату „Історіею возс. Руси“ і надрукував у московських „Чтеніяхъ“ трьох-томове *„Отпаденіе Малороссіи отъ Польши, 1340—1654“* (1888—1889, Москва), — та вже тут він не дав нічого нового й оригінального і повторювавсь у своїх виступах проти козаччини та її історіографів. Ціла праця вийшла позбавленою наукової ваги і явилась просто історичним памфлєтом: історія козаччини зясовується тут як історія грабунку, розбишацтва і руїни; Хмельницький був розбійник, предатель, зрадник; праця Костомарова про Хмельнищину, це — „здичавіла в нашій українщині Кліо“ і т. д. Та „Отпаденіе Малороссіи“ пройшло майже непоміченим в українській історіографії, і лиш московський історик Г. Карпов вступивсь за Б. Хмельницького, як за діяча „возсоединенія“ і надрукував у тих-же „Чтеніяхъ“ статтю „Въ защиту Б. Хмельницкаго“ (1889).

В тім дусі, що й „Отпаденіе“, написана остання робота Куліша по історії, — стаття *„Украинскіе козаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Хмельницкаго“* (Русское Обозрѣніе, 1895).

У своїх пристрастних, різких поривах, безперечно кермувався Куліш духом шукання історичної правди, але йому не вистарчило ні ширшого погляду на історичні явища, ні тих методів і засобів досліду, які виробила історична наука в нові часи; знов-же таки, дивлячись на життя занадто теоретично й по книжному, не виробив собі Куліш і ясного національно-державного ідеалу, ступивши назад навіть від тої концепції яку давала стара наша історіографія з „Історіею Русовъ“ на чолі. Він плутався між ідеями „громадського права“, цивілізаторської місії аристократичної Польщи й державницької місії Москви і не зумів доглянути ні фактів, ні сил в нашій історії, котрі старались вирішити питання української національної державности на рівні з вимогами й поняттями свого часу. І це зробило його трагичною фігурою в діях українського національного руху і не дало йому заняти в українській історіографії місця, якеб йому належало відповідно до його талану й бистрого критичного розуму.

Про Куліша важніща література:

В. Шенрокъ. П. А. Кулишъ. „Кіевская Старина“ 1901, II—X і окремо Київ, 1901. *Б. Гринченко.* П. А. Кулишъ. Черниговъ, 1899. *О. Маковей.* Панько Куліш. „Літературно-Науковий Вістник,“ 1900, кн. III—XII. *А. Пыпинъ.* Малорусская этнографія. СПБ. 1891. *Н. Петровъ.* Очерки ист. укр. литературы XIX ст., Кіевъ, 1884. *Д. Дорошенко.* П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. Київ, 1918. *Д. Дорошенко.* П. Куліш. Огляд його життя й літературної та наукової праці, Берлін, 1923.

ВИДАВЦІ МАТЕРІЯЛІВ І ДОСЛІДНИКИ МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ.

Як уже було вище згадано, 40-ві й 50-ті роки XIX століття видвигнули на полі української історіографії не тільки таких великих діячів, як Бодянський, Костомаров, Куліш, але й ще цілий ряд більш скромних діячів, котрі одначе принесли свою користь: одні — як видавці історичного матеріялу, другі — як дослідники місцевої старовини або популяризатори історичних відомостей про Україну. Осередок, звідки виходили ці діячі — усе те-ж саме українське панство, серед котрого зберегалось традиційне привязання до старих форм національного життя, до минулого, привязання, котре ми бачили і в попередніх поколінь. Можна думати, що тільки вже 60—70 роки, коли на Україну насунули широкою хвилею радикально-космополітичні ідеї з Московщини, тоді лиш в масах українського дворянства, потімків колишньої козацької старшини став затиратись і зникати старий український патріотизм і своєрідна національна свідомість. Український рух з цього часу все більше починають репрезентувати представники инших громадських класів, а головно міської інтелігенції, і цим, на мою думку, пояснюється той занепад історично-національної традиції при кінці XIX в., коли справу державної самостійности України довелось ставити цілком на-ново, а молоде покоління, котре піднесло гасло самостійної України, не зустріло ні зрозуміння, ні піддержки з боку старшого громадянства, вихованого в дусі недержавного народництва. І молоде покоління, не чуючи під собою ґрунту в традиції, дуже скоро само перейшло над питанням української самостійности до инших справ, які висувались знов-же таки російськими поступовими кругами, в цілковитій ідейній залежности від котрих перебувала українська інтелігенція.

Серед старших діячів української історіографії на полі видавництва найбільш визначились М. Судієнко, Ол. Маркович і М. Білозерський.

Михайло Судієнко (помер 1871 р.), заможний поміщик Новгород-Сіверського повіту, де в його був звісний красою свого положення над Десною маєток Очкино, один час голова Київської Археографічної Комісії (1848—57), найбільше прислужився укр. історіографії виданням „Описанія Черниговскаго намѣстничества А. Шафонскаго“ (Київ, 1851); трохи згодом він видав „Матеріалы для отечественной исторіи“, 2 томи (Київ, 1853), де видруковано журнал подорожи гетьмана Апостола до Москви 1728 р., його універсали, опис маєтків і господарства гетьм. Апостола та переписка гетьмана І. Скоропадського.

Олександер Маркович (1790—1865), молодший брат Якова Михайловича Марковича, один з найбільш освічених і культурних людей свого часу, був губерніяльним чернігівським маршалком і проживав у своїому історичному маєткові с. Сваркові Глухівського пов., що впорядковував колись його прадід, автор „Дневних Записок“. Він збірав документи до історії України і р. 1824 друкував матеріяли з своєї колєкції в „Украинскому Журналі“. Він склав „Историческую и статистическую записку о дворянскомъ сословіи и дворянскихъ имуществахъ въ Черниговской губ.“, надруковану в „Матеріалахъ для статистики Россійской Имперіи, издаваемыхъ М-вомъ Вн. Дѣлъ“, 1841, т. II, отд. IV. Пізніще її перевидано р. 1894 в Чернігові коштом графа Гр. Милорадовича. В 1859 р. Маркович видав записки свого прадіда під назвою „Дневныя Записки малороссійскаго генеральнаго подскарбія Якова Марковича“ (Москва, 2 томи). Хоч видання обіймає весь час 1717—1770 ведення дневника, але, на жаль, подає його в скороченні і з трохи виправленою мовою, що, розуміється, не позбавило це одиноке повне видання такої важної памятки його великої ваги для нашої історіографії.

Про нього див. *А. Лазаревскій.* Прежніе изыскатели малорусской старины. Кіев. Ст. 1897, кн. II, а також Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи, в. IV, К. 1898.

До видавців матеріялів по укр. старовині треба зарахувати київського губернатора *Івана Фундуклея,* якого заходами видано „Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ“, К. 1847 (текст зложено С. Крижановським і проредаґовано М. Максимовичем), „Обозрѣніе могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губерніи“, К. 1848 (текст написав М. Грабовський) і „Статистическое описаніе Кіевской губерніи“, 3 томи, СПБ. 1852.

Микола Білозерський (1833—1896), брат Василя Б-го, редактора „Основи“ і Олександри Кулішевої, був поміщиком з Борзенщини і за мололих літ перебував під впливом свого шурина Куліша. Він цікавився укр. етнографією і брав участь у виданні „Сборника малорусскихъ пѣсенъ“ А. Метлинського (1854). В 1856 р. Білозерський видав у Київі „Южнорусскія лѣтописи, открытыя

и изданныя Н. Бѣлозерскимъ. Томъ I". Тут уміщено: 1. Черниговская лѣтопись 1587—1750; 2. Краткое лѣтоизобразительное описаніе 1506—1783; 3. Хронологія высокославныхъ и ясновельможныхъ гетмановъ 1506—1765; 4. Имянная роспись малор. гетмановъ 1505—1782; 5. Слово во время бездождія; 6. Лементъ людей побожныхъ, що ся стало въ Литовской земли. Видання це у свій час було помітною появою і звернуло на себе увагу спеціялістів (Максимовича, Костомарова, Лазаревського). В кінці свого життя умістив Б-ий дві статейки в „Кіев. Старині": Про Шевченка (1882, кн. 10) і Отрывки и замѣтки о малорусской старинѣ (1884, N 5). Про Б-кого див. *А. Л(азаревскій),* Памяти Н. М. Бѣлозерскаго, Кіев. Старина, 1897, кн. I.

Серед дослідників місцевої старовини заслуговує спеціяльної уваги киянин *Микола Закревський* (1805—1871), найбільш заслужений історик міста Київа: ще в 1836 р. видав він у Ревелі „Очеркъ исторіи г. Кіева". Пізніще видав він поширену працю „Лѣтопись и описаніе г. Кіева (Москва, 1858), нарешті в 1868 р. московське Археологическое Общество видало його 2-х — томове „Описаніе Кіева" — найважніща праця, яка тільки досі істнує по історії й археології Київа. Закревському-ж належить етнографічний збірник „Старосвѣтскій бандуриста" (Москва 1860—61).

Про Закревського див. *Д. Эварницкій.* Малороссійскій этнографъ Н. В. Закревскій. Лѣтопись Екатеринослав. Архивной Комиссіи, т. VI, 1913 і його-ж в „Историч. Вѣстникѣ", 1913, кн. 10. *А. Пыпинъ,* Малорусская этнографія, СПБ. 1891.

Для історії Харьківщини й Чернігівщини, головно для історії церковних відносин, адміністраційного ладу й заселення краю, багато зробив архієп. *Філарет Гумілевський,* неукраїнець родом; він пильно досліджував місцеві архіви, перебуваючи на єпископській катедрі в Харькові й у Чернігові, і наслідком його дослідів явилось „Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи" (1859) і таке-ж „Описаніе Черниговской епархіи" (1871—72).

По історії Слобідської України писав батько української повісти *Григорій Квітка* (1778—1843); йому належать: 1. Краткое описаніе жизни Іосафа Горленка (Київ, 1836), 2. Историко-статистическое описаніе Слобожанщины (Харьк. Губ. Вѣдом. 1838), 3. Головатый, Матеріалы для исторіи Малороссіи, „Отеч. Записки" 1838, N 11, 4. О Слободскихъ полкахъ, „Современникъ" 1840, 5. Украинцы, „Современникъ", 1841, 6. Городъ Харьковъ, „Современникъ", 1840. Пізніще про харьківську старовину писав *Григорій Данилевський* (1829—1890), автор збірника „Украинская Старина" (1863). Тій-же Харьківщині присвятив значну частину своїх праць *Вадим Пассек* (1807—1842), котрий взагалі немало прислужився справі популяризації відомостей про українську старовину, особливо своїм виданням „Очерки Россіи" (5 т., 1838—

1842), де співробітничав між иншим і Срезневський. Пассеку належить „Историко-статистическое описаніе Харьковской губерніи", друковане в I т. Матеріаловъ для статистики Россійской Имперіи, 1839 і там-же „Города Харьковской губерніи".

Спеціяльно по історії Запорожжа почав працювати в 40-х роках *Аполон Скальковський* (1808—1898), котрому дістався до рук архів останньої Запорожської Січи. В 1840 р. умістив він в Журн. М-ва Народн. Просв. „Очерки Запорожья" (NN 3—4) і в тому-ж році видав в Одесі працю „Исторія Новой Сѣчи или послѣдняго коша Запорожскаго", котра, завдяки багатому архівному матеріялу, використаному в їй і досі не втратила свого значіння; в 1846 р. вийшло 2-ге видання, а в 1885—86 — третє (3 томи, Одеса). Потому йдуть його статті й розвідки: Сношенія Запорожья съ Крымомъ въ 1749 г., Одесскій Вѣстникъ 1841, NN 72—73; Наѣзды гайдамакъ на Западную Украину въ XVIII. ст. (1738—1768), Одесса, 1845; Поѣздка по запорожскимъ урочищамъ, Журн. Мин. Вн. Дѣлъ, 1846, N 1; Похороны козака, Рус. Инвалидъ, 1847, N 32; Дунайцы. Эпизодъ изъ турецкой кампаніи 1769—1777 гг., Временникъ, 1854, кн. 19. Вже геть пізніще, коли почала виходити „Кіевская Старина", Скальковський умістив в їй статті й замітки: Нѣсколько документовъ изъ исторіи гайдамачества (1885, кн. 10), Филиппъ Орликъ и запорожцы (1882, кн. 4) і Астрономъ Эйлеръ въ Сѣчи Запорожской въ 1770 г. (1891, кн. 10).

Про Скальковського див. Кіев. Старина, 1898, I. і *М. Грушевський,* „Записки" (львівські) 1899, I.

Для історії Запорожжа прислужився немало Катеринославський архієпіскоп *Гавриїл Розанов* (помер 1856 р.); йому належить розвідка про Запорожський Самарський монастир (1838), „Отрывокъ изъ повѣствованія о Новороссійскомъ краѣ 1751—1786" (Записки Одеського О-ва ист. и древн., 1853, т. III—V). „Очеркъ повѣствованія о Новороссійскомъ краѣ изъ оригинальныхъ источниковъ почерпнутый" (1857), а також видання споминок запорожця Микити Коржа (1842).*) Праці арх. Гавриїла, засновані на архівних матеріялах, зберігають певне значіння й досі.

*) Спомини Микити Коржа видав в українській редакції Олекса Стороженко в 2-му томі своїх „Українських Оповіданнів" (СПБ. 1863). Пізніще вони передруковувалися в збірних виданнях творів Сторожнека (1897 р. та ин.)

ОФІЦІЯЛЬНІ ЗАХОДИ КОЛО ОРҐАНІЗАЦІЇ АРХЕОГРАФІЧНОЇ РОБОТИ НА УКРАЇНІ. СПРОБИ ВИДАННЯ ОРГАНУ ДЛЯ ДОСЛІДІВ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ.

Як було вище згадано, М. Максимович на початку 40-х років подав думку про заснування в Київі наукового товариства, яке б занялось дослідом багатої місцевої старовини і розробленням не менш багатих архівних матеріялів. Ця думка була здійснена урядом, хоч у трохи иншій формі, а саме: 1843 року було засновано при канцелярії Київського, Волинського й Подільського генерал-губернатора *„Временную Комиссію для разбора древнихъ актовъ“*. Уряд мав свою мету: зосередити в своїх руках архівні збірки з цілої правобережної України і почати видавництво тих документів і памяток, які свідчили-б, що цей край є „искони русскій“, та що політика обрусіння, до якої вперве приступлено тут по втихомиренню польського повстання 1832 року, має своє історичне оправдання і в суті річи являється нічим иншим, як тільки заходом надати краєві його старе обличча, стерте, мовляв, польським пануванням. Одначе справа опинилась від початку фактично в руках людей, котрі в своїй діяльности кермувались або виключно інтересами науковими, або-ж своїм українським патріотизмом, котрий сходивсь з намірами уряду хіба лиш що-до ослаблення панування польського елементу в краї. „Временная“ Комісія обернулась в інституцію постійну і віддала українській історіографії неоцінені послуги виданням великої сили памяток і документів української старовини, як тако-ж орґанізацією в Київі „Центрального архіва“, куди звезено велику силу актового матеріялу не тільки з правого берегу Дніпра, але також і з Лівобережжа.

Першим головою Комісії був управитель канцелярії генерал-губернатора Н. Писарев, а його помішником барон Шодуар. Але скоро Писарев уступився і його місце зайняв Михайло Судієнко, новгород-сіверський поміщик і великий прихильник української старовини (був головою 1848—1857). Членами комісії й редакторами її видань призначено проф. М. Максимовича, проф. Іванишева*) й проф. В. Домбровського; співробітниками, які мали робити екскурсії по краю й збірати та занотовувати старовину:

*) *Микола Іванишев* (1811-1874), з старого шляхетського українського роду був професором Київського ун-та і з самого початку Комісії став одним з найдіяльніших її членів; головно його працею й заходами положено початок Центральному Архіву в Київі й вироблено програму видавництва Комісії, в котрому він сам брав живу участь. Найбільший розголос придбала стаття Іванишева „О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Юго-Западной Россіи“ (Русская Бесѣда 1857, II, передруковано в Київі

П. Куліш, Т. Шевченко, Н. Рігельман. Протягом 1846—48 років Комісія зібрала багатий архівний та археологичний матеріял (між иншим з розкопок, ведених Іванишевим на Перепятисі) і приступила до видання серії видань, названої „*Памятники*“. Цих Памятників усього було випущено 4 томи:

1-й том, Київ, 1845, друге видання 1848, третє 1898 р. Містить в собі:

a) памятки Луцького Кресто-Воздвиженського Брацтва 1617—1713 років (статут брацтва, привілеї, грамоти, постанови і т. ин.)

b) акти про стосунки селян та дідичів 1490—1596 р.

c) акти „до історії України“ 1648—49 років — переписка офіціяльна і приватна, універсали й грамоти, реляції, звідомлення, звістки з часів Хмельнищини.

II-й том, Київ 1846, друге вид. 1898:

a) памятки Київського Богоявленського Братства 1615—1787 років.

b) Устав о волоках короля і вел. кн. Жигимонта-Августа 1557 р.

c) акти до історії України 1650—1651 (Хмельнищина).

III-й том, Київ, 1852, друге видання 1898:

a) памятки Львівського Братства 1586—1637.

b) акти про поміщицьке землеволодіння XVI в.

c) акти до історії України 1652—1660.

IV-й том, Київ, 1859:

a) памятки менших братств і манастирів.

b) опис волинських замків 1545 р.

c) акти до історії України 1660—1664.

Одночасно з „Памятниками“ видано 3 зшитки „*Древностей*“ (1846) з текстом проф. Іванишева про археологичні памятки, з малюнками Т. Шевченка.

Окремо роспочато видання козацьких літописів і видано:

1) Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII ст., составленная въ 1720 г. б. канцеляристом малороссійской генеральной канцеляріи Самоиломъ Величкомъ. 4 тома, 1848, 1851, 1855 і 1864.

2) Лѣтопись гадячскаго полковника Гр. Грабянки съ приложеніемъ отрывковъ изъ лѣтописнаго сборника, писаннаго въ 1699 г. іеромонахомъ Л. Боболинскимъ и реестра черниговскихъ князей, погребенныхъ въ Черниговѣ, составленнаго 1792 г. прот. І. Левицкимъ, 1853.

Видано було також книгу „Жизнь князя А. Курбскаго на Волыни. Подъ редакціей М. Иванишева“ (акти). 2 т., 1849.

Діяльність Комісії, що трохи затихла була в 50-х роках, оживилась знову з початком 60-х років, після другого польського

1863 р. і ще в „Собраніи Сочиненій“ 1876; український переклад видано в додатку до XV тому „Руської Історичної Бібліотеки“, Львів, 1893), — про громадські т. зв. копні суди на Правобережжу.

повстання 1863 року, коли збільшились урядові заходи в справі боротьби з польським елементом на Правобережжу і визнано було потрібним піддержати видавничу діяльність Комісії. Головою Комісії від 1857 до 1889 р. був відомий творець указу 1876 р. Михайло Юзефович. Але заслуга коло організації наукового видавництва Комісії по певному систематичному плану належить В. Антоновичеві, що був довголітнім секретарем і редактором її видань. Комісія придбала собі цілий ряд учених співробітників: в 70—80-х роках приступили до неї проф. С. Терновський, Т. Лебединцев, проф. М. Владимирський-Буданов, І. Новицький, Орест Левицький, Мик. Стороженко, проф. С. Голубєв, Ів. Каманін; пізніще приступили Андрій Стороженко, Мих. Грушевський, М. Ясінський, М. Довнар-Запольський, Н. Молчановський, В. Щербина, А. Криловський, В. Кордт та інші.

Головним видавництвом Комісії зроблено *„Архивъ Юго-Западной Россіи“*, поділений на серії або частини, з котрих І-ша серія присвячена видавництву актів до історії церкви, II — історії шляхетського стану, III — історії козаччини й гайдамаччини, IV походженню шляхетських родів, V — міщанства, VI — селянства, VII — заселення краю і VIII — історії станової організації й внутрішнього побута. Томи з ріжних серій виходили без якоїсь черги, по мірі виготовлення, і кожний том здебільшого попережувався монографією його редактора, зложеною на підставі головно публікованих в цім томі актів.

Тут можемо дати лиш коротенький перегляд змісту цієї многоважної і просто таки незамінимої в нашій історіографії публікації.

В І-ій частині досі видано на протязі 1859—1914 років 12 томів, які містять в собі акти до історії церковного життя на Україні від 1481 до 1798 р., про унію, про піддання Київської митрополії під московського патріярха, про останні часи православія в Галичині, про Львівське Ставропігійське братство, памятки релігійного письменства і полєміки. З вступних росправ дуже важні — Ор. Левицького „Внутреннее состояніе Западно-русской церкви въ польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI в. и унія“, (передмова до VI-го тому, 1884), розвідки Т. Лебединцева, С. Терновського, С. Голубєва, В. Антоновича.

В II-ій ч. видано 3 томи (1861—1910) актів до історії шляхетського самоврядування на Правобережжу: документи до історії провінціяльних соймиків шляхти та їх постанови (від XVI ст. до 1726 р.) під редакцією Іванішева, Каманіна й М. Стороженка.

III-тя частина, особливо важна, містить матеріяли про козаччину й гайдамаччину. Тут видано 6 томів: 1-й том містить акти про козаків 1500—1648 р. і попережений розвідкою В. Антоновича „О происхожденіи козачества“ (1863). 2-й том містить акти про козаків 1679—1716 з розвідкою В. Антоновича „Послѣдніе времена

козачества на правомъ берегу Днѣпра" (1868). 3-й том містить акти про гайдамаків 1700—1768 років з розвідкою В. Антоновича „Изслѣдованіе о гайдамачествѣ" (1876). 4-й том містить акти до повстання Б. Хмельницкого 1648—1654 років з розвідкою Ів. Каманіна „Участіе южно-русскаго населенія въ возстаніи Б. Хмельницкаго (1916). 5-й том присвячений актам про волинську трівогу 1789 р. з розвідкою В. Антоновича „О мнимомъ крестьянскомъ возстаніи на Волыни" (1902). 6-й том, виданий під редакцією Н. Молчановського, містить акти Шведського Державного Архіва 1649—1660 про зносини з Україною (1914).

З частини IV-ої видано 1 том актів про походження шляхетських родів 1442—1760, з розвідкою В. Антоновича „Объ околичной шляхтѣ" (1867).

V-та частина присвячена міщанству. Видано 2 томи: 1-й містить акти про міста 1432—1798 на Волині, Київщині й Поділлі, з розвідкою В. Антоновича „Изслѣдованіе о городахъ въ Юго-Западномъ краѣ" (1869). 2-й том (у двох частинах) містить акти про жидівське населення 1765—1791 років, з розвідкою І. Каманіна (1891).

В VI-ій частині, присвяченій селянству, видано 2 томи: 1-й з розвідкою І. Новицького „Очеркъ исторіи крестьянскаго сословія въ Юго-Западаной Россіи въ XV—XVIII в." (1876) і 2-й том, з розвідкою В. Антоновича „О крестьянахъ Юго-Западной Россіи" (1870).

VII частина присвячена актам про колонізацію Правобережжа (1386—1668); видано 3 томи з вступною розвідкою проф. М. Владимірського-Буданова.

VIII-ої частини було видано 6 томів: томи 1—2 містять акти Барського староства XV—XVIII вв. з розвідкою М. Грушевського „Барское староство, историческіе очерки" (1893—94); т. 3-й: „Акты о брачномъ правѣ и семейномъ бытѣ въ Ю.-З. Россіи въ XVI—XVII вв.", з вступною розвідкою Ор. Левицького (1909); т. 4-й: „Акты о землевладѣніи въ Ю.-З. Россіи XV—XVIII вв." з розвідкою М. Владимірського-Буданова „Церковныя имущества въ Ю.-З. Россіи XVI в." (1907); т. 5-ий „Акты объ украинской администраціи XVI—XVII в." з розвідкою М. Довнар-Запольського „Украинскія староства въ первой полов. XVI в." (1907) і т. 6-й „Акты о землевладѣніи XV—XVIII в." (1911), з розвідкою М. Владимирського-Буданова „Заставное владѣніе". Були ще заповіджені тт. 7-й і 8-й „Акты о копныхъ и доминіальныхъ судахъ XVI—XVIII в." під ред. М. Ясінського і т. 9-й „Акты о населеніи Волынскаго воеводства XVI—XVIII в." під ред. М. Довнар-Запольського.

Яко необхідні підручники дла кожного, хто студіює акти по історії Правобережжа, було видано „Указатель именъ личныхъ"

(1878) і „Указатель именъ географическихъ“ (1883), зложені Ів. Новицьким.

Окрім „Архива“ Комісія продовжувала видання літописів і взагалі ріжних матеріялів до історії України. Одже випущено нею такі видання:

1. „Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ“, під редакцією Ор. Левицького і з його розвідкою, з додатком Хмельницького літопису, Краткаго Описанія Малороссіи і Лукомського, 1878.

2. Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи, під редакцією В. Антоновича, 1888.

3. Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи г. Кіева, під ред. В. Антоновича, 1874.

4. Палеографическій Изборникъ зразки старого українського письма, впорядкував Ів. Каманін (1909).

5. Матеріалы по исторіи русской картографіи, 2 томи знимків з старинних карт українських земель, впорядкував В. Кордт.

Вже в недавні часи почала була Комісія видавати „Сборникъ матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи“, якого видано 2 томи (1914 і 1916), і в якому надруковано кілька цінних розвідок та матеріялів, от як монографія А. Стороженка про Київського біскупа Й. Верещинського, „Документы эпохи Б. Хмельницкаго 1656—57“ І. Каманіна й його-ж „Договоры Б. Хмельницкаго сь Польшей, Швеціей и Россіей“ та ин.*)

Майже одночасно з Київською Комісією було засновано такі-ж самі комісії з аналогичними завданнями у Вітебську та Вільні. Видання цих комісій, особливо-ж *„Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссіею“*, мали також певне значіння для української історіографії, спеціяльно для тих учених, які досліджували або досліджують т. зв. литовську добу нашої історії.

В 1839 році в *Одесі* заснувалося *„Общество исторіи и древностей“*, котре почало видавати свої „Записки“; воно уділяло в своїх виданнях місце для матеріялів по історії Запорожжа і взагалі степової України; але головно увагу зверталося на досліди античних старожитностей на чорноморськім побережжу. Серед співробітників т-ва, що писали про запорожську старовину, треба згадати Н. Мурзакевича, Н. Вертіляка, арх. Гавриіла Розанова. Друковано в „Записках“ і деякі матеріяли, наприклад „Исторію о запорожскихъ козакахъ“ кн. С. Мишецького, опис Дніпра 1687 р. (т. III), „Статейный списокъ В. Тяпкина и Н. Зотова“ про заключення Бахчисарайського миру 1680 р. (т. II) та ин.

Потреба в спеціяльному органі для дослідів української ста-

*) Про діяльність Комісії див.: *О. Левицкій*, Пятидесятилѣтіе Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ, Київ, 1893, а також І-т. „Сборника“ Комісії, К. 1914.

ровини і друкування матеріялів відчувалася серед українських кругів давно: ще А. Чепа мріяв про видання української історичної бібліотеки-журналу, але мріям його не судилось здійснитись, і українська історична наука й на далі обходилась без власного орґану. Випадково український матеріял знаходив собі часово притулок по чужих виданнях, як от в „Чтеніяхъ“ московського „О-ва исторіи и древностей“, завдяки особистим заходам Бодянського. Офіціяльна київська „Комиссія для разбора древнихъ актовъ“ друкувала самі лишень сирі матеріяли, переважно з правого берегу Дніпра та й переслідувала вона свою особливу мету. Українські літературні видання, як наприклад харьківський „Украинскій Журналъ“ або збірники „Молодик“ І. Бецького та „Кіевлянинъ“ М. Максимовича давали чимало місця для статей і матеріялів про українську старовину, але самі існували не довго й багато зробити не могли. Кулішеві „Записки о Южной Руси“ не перетворились в періодичне видання і обмежились двома томами. Та ось в 1861 р. здійснюється думка Куліша про український журнал, і з січня цього року починає виходити в Петербурзі під редакцією Кулішевого шурина Василя Білозерського місячник *„Основа“*, що ставить собі завданням служити також потребам української історії. Дійсно, за майже двохлітнє своє існування „Основа“ (вийшло 12 книжок за 1861 рік і 10 книжок за 1862) дуже прислужилась українській історіографії: тут друкувалися монографії й росправи Костомарова, серед них такі важні з принціпіяльного погляду як „Двѣ русскія народности“ або „Федеративное начало въ древней Руси“, праці Куліша, — серед них „Хмельнищина“ й „Історія України од найдавніщих часів“, розвідки Ол. Лазаревського (про промову Полуботка перед Петром, про укр. школи й шпиталі в XVIII ст. та ин.), П. Ефименка та ин. Крім розвідок та статей „Основа“ друкувала й матеріяли, серед котрих такої великої ваги, як „Журналъ“ подорожи в 1745 р. українських депутатів до Петербурга в справі вибору нового гетьмана (1862, II), Записка сучасника про Уманську різню 1768 року (1862, III), Лист гетьмана Орлика до Стефана Яворського 1729 р. — надзвичайної ваги документ до історії Мазепиного задуму (1862, X) та ин. У відділі „Акты“ друковано грамоти, універсали, листування (Мазепи з Петром I) та ин. Систематична бібліографія усієї біжучої літератури по українській історії, етнографії і т. д. доповняла велике значіння „Основи“ для науки українознавства. Загальний напрям її історіософії зазначався провідними статтями Костомарова в дусі ідей „народоправства“ й автономізма, а статті Куліша здійснювали той „критичний погляд на самих себе в минулому й сучасному“, що його було зазначено в програмі місячника. З упадком „Основи“ наука української історії знов на довгий час залишилась без свого спеціяльного органу.

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖУ. „УКРАЇНСЬКА ШКОЛА“ В ПОЛЬСЬКІМ ПИСЬМЕНСТВІ. ХЛОПОМАНИ. ВОЛ. АНТОНОВИЧ.

Українські національні традиції збереглися на Лівобережній Україні, в Гетьманщині й Слобожанщині, тому що тут найдовше проіснували форми державної української організації, встановлені ще в половині XVII віку. Тут задержалось багацько дечого з своєрідного соціяльного й громадського побуту аж до перших десятиліть XIX віку. Та головно тут збереглася національна аристократія — козацька старшина, котра навіть під зовнішніми формами, перейнятими від росіян (мова, одежа, обстанова життя) вдержала чимало дечого з старої історично-національної традиції. Тому-то й українське національне відродження нового часу почалось якраз тут на Лівобережжу і його першими діячами явились сини й унуки козацьких старшин. І пізніще довший час український рух держався майже виключно силами представників українського дворянства, аж поки на поміч їм почали приходити представники инших соціяльних груп, — перший серед них — геніяльний селянин-кріпак Шевченко.

Инакше стояла справа на Правобережжу. Тут по знищенні козацтва на початку XVIII віку не було вже такої суспільної верстви, котра могла-б оборонити національну справу. Стіхійні народні рухи, так звана гайдамаччина, в своїх наслідках нічого крім руїни і розливу крови не принесли для краю. Українська православна шляхта, й так уже винищена у війнах і завирюхах XVII віку, тепер остаточно покатоличилась і спольщилась, а її ряди густо пересякли виходцями з корінної Польщи. Навіть духовенство, уніятське й православне, прийняло зовнішні форми польської культури. Представником української національности на одвічній, найбільш багатій історичними споминками частині нашої землі, залишилась темна неписьменна маса селян-кріпаків. Панування польщизни на Правобережній Україні найбільш скріпилось вже по упадку Річи Посполитої під російською владою, коли в перших десятиліттях XIX в. край під зручним керуванням Т. Чацького вкрився цілою сітю польських шкіл та культурних інституцій, а на чолі цього культурного польського руху став ліцей у Кремянці на Волині.

Одначе і серед спольщеної української шляхти на Правобережжу десь на глибині души тліла, жевріла искра певного національного почуття — не польського, а українського. З погляду

етнічного ця шляхта ще й тепер уявляє доволі чистий український тип, котрий одрізняє її, наприклад, од польської шляхти з етнографічної польської території*). Привязання до української землі, любов до її природи виявлялись і виявляються серед цієї верстви з такою силою, яка може бути лиш у автохтонів. І коли на початку XIX в. романтизм докотився й на Правобережну Україну, то мов на перекір польській традиції, що звикла малювати козаків як запеклих ворогів польщизни, починається серед польських поетів України ідеалізація козацької минувшини, і в польській літературі утворюється оригінальна „українська школа“ поетів і повістярів. Починаючи з *А. Мальчевського* (1793—1826), автора поемй „Marya“, цілий шереr представників цієї школи в поезії і в прозі малює українське життя, переважно минуле: *Б. Залеський* (1802—1886), *С. Гощинський* (1803—1876), *А. Гроза* (1807—1875), *Т. Олізаровський* (1811—1879). Дехто з цих поетів, як от Залєський, а особливо *Т. Падура* (1801—1872) переходили просто до писання українською мовою. Напрямок, звісний під назвою української школи в польській літературі, не обмежився виключно сферою поезії, але повів і до більш серйозних дослідів і праць в обсягу місцевої історії й етнографії. На-пів усвідомлене почуття не тільки свого історичного звязку з місцевим краєм, але також і кровного, родового звязку з самим українським народом — служило головним джерелом щирого інтересу до минувшини української землі, що була для потомків спольщеної шляхти таки дійсно рідним краєм, і до життя українського селянина, який один тепер репрезентував в краю українську народність. Серед польських письменників з України, що працювали в обсягу історії й етнографії Правобережжа, назвати треба вже згадуваного *Михайла Грабовського* (1805—1863), що крім історичних повістей з українського життя писав також історичні розвідки, *Едварда Руліковського*, автора дуже цінної монографії „Opis powiatu wasilkowskiego“ (Warszawa, 1853**) *Юрія Стецького* (1838—1888), автора цілого ряду розвідок про Волинь: „Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym“ (Lwów, 1864—1871, 2 томи), „Łuck starożytny i dzisiejszy“. (1876) та ин.; до цієї-ж категорії письменників можна зарахувати Готфрида Оссовського, Антонія Новосельського, Ісидора Коперніцького, з пізніщих — Олександра Яблоновського, Маріяна Дубецького, Франтішка Равіту-Гавронського, Йосифа Третяка — про них буде мова далі. Дехто

*) Див. про це J. Talko-Hryncewicz, Szlachta ukraińska, Materyały antropologiczno-archeologiczne, wyd. Akad. Umiejętności w Krakowie, 1897, t. XI.

**) Крім того розвідка „Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepra“, Ateneum 1878, III і IV та книга „Opis powiatu Kijowskiego“, Київ, 1913, видана вже по смерти автора.

з них зробив цінні прислуги українській історіографії й етнографії, спеціяльно правого берега Дніпра. Одначе вихована в ідеях культа колишньої польської державности, яка по їх глибокому переконанню давала широке місце для українського народа й його культурно-національного розвитку, ці люде, так само як і письменники „української школи", почували себе перш за все польськими громадянами, так само як на лівому березі Дніпра Гоголь або Данилевський почували себе громадянами російськими. Всі їхні традиції виховання, освіти, культурні взаємини й звязки тісно вязали їх з загальним життям польського громадянства. І в цім тіснім звязку з Польщею хтіли вони бачити будучність України, цілковиту національно-державну відрубність котрої вони не могли собі уявити.

Та серед спольщеного громадянства Правобережної України позначилась в кінці 50-х років XIX в. одна течія, котра українське національне питання поставила і розвязала для себе зовсім ясно і радикально, просто покинувши польський табор і повернувшись до народности своїх предків. Ця течія, що виникла серед освіченої шляхетської молоді Київщини й Волині, безумовно мала своїх попередників та ідейних батьків в представниках літературної „української школи", але ще більший вплив мало на неї т. зв. балагульство а пізніще й хлопоманство, ідейні течії, що позначилис , серед спольщеної шляхти на Правобережжу, перша — в 20-30 роках, друга — в 50-х. Балагульство — своєрідний прояв демократичної реакції шляхти проти панської пихи магнатів, романтичний порив протесту проти умовних форм життя і пережитих поглядів; воно сполучалось з ідеалізацією козаччини, виявлялося в стремлінні наслідувати простоту відносин сільського люду, в уживанні народньої української мови, ношенні народньої одежи, співанні пісень і т. п. Балагульство при всіх своїх дивацтвах і часами потворних проявах усе таки будило думку про Україну, про якісь старі козацькі традиції. Серйозніший характер мала течія, що виникла під впливом демократичних і революційних ідей, що ширились з-за кордону емісарами революційних польських організацій, такими як Конарський (що його страчено р. 1837 у Вільні), а також взагалі під впливом нових ідей західно-європейського життя. Це були т. зв. хлопомани. Вони осуджували балагульство з його піяцтвом і розпущеністю (за що їх звано иноді „пуристами"), говорили про потребу емансіпації селянської маси, про демократизацію суспільних відносин. „Хлопомани, — як каже людина, що близько стояла до цього напрямку, — відзначались демократичною вдачею; панський аристократизм та історичні традиції хлопомани осміювали... вони розуміли, що народ — не „бидло", що треба поважати його гідність, дбати про його освіту на рідній мові. Вони розуміли необхідність релігійної толеранції і негайного визволення кріпаків".

Хлопоманство, як певна течія, як настрій певних гуртків серед шляхетської молоді, що вчилась головним робом в Київському університеті, привело до того, що вже в кінці 50-х років зпоміж загальної студентської організації польської молоді в Київі вилучилась група, що стала виразно на українському національному ґрунті і, поєднавшись де з ким з представників українського студентства з Лівобережжа, утворила свою „Українську Громаду". На чолі цієї групи стояли Володимир Антонович, Кость Михальчук, Борис Познанський, Тадеуш Рильський. Не лехко далось їм це їхнє діло: свій вихід з польської організації довелося зробити їм тоді, коли вся польська молодь готовилась до повстання і в її очах вчинок Антоновича й його товаришів був „зрадою", „одступництвом". Ці докори Антоновичу, як головному привідцеві, кидались публічно і, як ми далі побачимо, йому довелось публічно на їх і відповідати. Цей поворот до українства потомків спольщеної нашої шляхти не прийняв ширшого розміру і обмежився окремими одиницями, але ці одиниці усі як один були багато обдарованими натурами і кожен з них вніс значну вкладку в скарбницю культурного українського життя. Спеціяльно Антонович став одною з найбільших фігур нової української історіографії, справжнім її Нестором, як його справедливо називають. Не придбавши, кажемо, ширших розмірів, цей поворотний рух потомків української шляхти мав і має досі своїх представників серед усіх дальших поколіннів, раз-у-раз даючи українській національній справі талановитих і глибоко відданих робітників. Безперечно найзамітнішою постатю серед покоління, яке започаткувало самий рух, його ідеологом, являється Володимир Антонович.

Володимир Антонович (1834—1909) родився в Махнівці на Київщині в дрібній шляхетській родині, вчився в Одеському ліцеї, а потім в Київському університеті, де скінчив два відділи: медичний (1855) і історично-філологичний (1860). Якийсь час був учителем середніх шкіл, р. 1870 склав магістерський іспит і дістав катедру російської історії в Київському ун-ті, р. 1878 дістав ступінь доктора і ординатуру. В 1863 р. дістав також посаду при „Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ", в якій працював потім довгі роки. З 1881 р. був головою т-ва Нестора-Літописця в Київі. В останні роки життя вже не читав лекцій. Помер весною 1909 р. в Київі.

Антонович приймав дуже близьку, хоч на зверх і малозамітну участь в українському житті протягом мало не пів-сотні літ, часами відограючи провідну ролю, як голова київської „Старої Громади". Його вплив і авторитет простягався й на Галичину, де головно за його намовою відбулася в 1890 р. т. зв. угода між українцями й поляками в соймі, і яко орган цієї угодової політики, що принесла українцям ряд концесій на культурно-національному полі (нові катедри в університеті й гімназії), почав виходити

у Львові з 1888 р. місячник „Правда“, в якому брав участь і Антонович. Коли в 1888 р. в німецьких урядових кругах виникло заінтересування Україною й виринули проекти „Київського королівства“, то до Антоновича зверталися в цій справі, яко до признаного провідника українців наддніпрянських. Але Антонович не був прихильником широкої й активної політики в українській справі.

Своє національне і громадське profession de foi Антоновичеві довелось висловити на самім початку його наукової й громадської діяльности, коли один з польських публіцистів зпоміж правобережної шляхти Зенон Фіш (1820—1870), відомий під псевдонімом Падалиці,*) публічно назвав його „перевертнем“. Антоновичу довелось виступити на сторінках „Основи“ (1862) з відповіддю, котру він назвав „Моя исповѣдь.“

Він торкається в цій сповіді історичних взаємин польського й українського народів і зупиняється на думці, котру прихильники історичної Польщи, в тім числі й Падалиця, раз-у-раз підносили: про високий рівень державного й соціяльного устрою старої Річи-Посполитої. Антонович цю думку рішуче заперечує: „ми маємо підставу не вірити, що шляхетський лад був ідеалом громадського й політичного устрою, що український народ уявляв собою по закону природи якесь збіговище розбишак, чернь, достойну палі й різок... Я ніколи й не думав твердити, ніби польська минувшина не має своїх світлих боків; я певен в тому, що дійсно в Польші істнувала золота законна вільність, — але тільки для шляхтичів; це правда, що мова й голос шляхтича, чи то польського, чи то руського або литовського — однаково — не зазнавали ніколи утиску. Це правда, що шляхту вкраїнську й литовську польська шляхта не тільки закликала до спілки, але й поділилася з нею своїми правами: але яка-ж користь від цього народові, який не мав голосу не тільки в правлінні державою, не тільки в сеймі, але й у суді, куди його не пускали ані в ролі істця, ані в ролі одповістника обороняти своє право? Яка користь народові від того, що хтось куртуазно поводився з його шляхтою, коли саме ця куртуазія і вбила його власне життя? Адже шляхетство було формою, яку виробило польське громадське життя. Громадська самоуправа — ось та постійна мета, до якої прямував український народ.

... Ви хочете утвердити на Україні шляхетство, ви хочете задавити українську народність — і за-для цього не гидуєте ніякими способами. Народ хоче земельної власности, і ось завдяки вам не може її дістати. Ви не можете одмовити йому в земельному наділі, але не забули подбати про казково високу ціну викупа. Ви не тільки самі не сприяєте просвіті народа, але ще

*) Йому належить кілька розвідок по укр. етнографії й опису края; найбільш відомі його „Opowiadania i krajobrazy“ (2 т., Wilno, 1856).

стараєтесь перекопати дорогу й для тих, хто її бажає, сплітками, вигадками, брехливими доносами."

Падалиця дорікав Антоновичеві „гайдамацтвом". Той на це відповідає:

„Що стосується історичного значіння Гонти й Залізняка, то правда, ми пишаємось ними, як народніми представниками свого часу, бо вони такими були в дійсности. Не наша вина в тому, що шляхта держала народ у темряві, зневажала й кривдила його щодня морально й матеріяльно і потім дорого за це заплатила. Од вас залежить усунути причини, що пережили, на жаль, реакцію; а ми саме через те, що не хочемо її повторення, і думаємо дбати про поширення просвіти серед народа."

Нарешті Антонович переходить до своєї особистої справи, до докорів в перекінчицтві: „так, пане Падалице! ви маєте рацію! я справді — перевертень, але ви не взяли на увагу однії річи, а саме того, що слово „відступник" не має само по собі глузду; щоб скласти уяву про особу, до якої прикладається ця назва, треба знати, від якої власне справи людина відступилась і до якої пристала. Инакше це слово позбавлене змісту, це порожній згук. Справді, ви маєте рацію. Доля судила так, що я родився на Україні шляхтичем; в дитинстві мав усі звички паничів і довго поділяв усі станові й національні передсуди людей, в гурті котрих я виховувався. Але коли настав для мене час свідомости, я спокійно зважив своє становище в краю, зважив усі його недостачи, всі стремління суспільности, серед котрої поставила мене доля, — і побачив, що її становище морально безвихідне, як що вона не одмовиться від свого виключного погляду, від своїх претензій на край та його народність. Я побачив, що поляки шляхтичі, які живуть на Україні, мають перед судом власного сумління тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятись його інтересами, повернутись до народности, колись покинутої їх предками, і невсипущею працею та любовію, по мірі сил спокутувати все зло, яке вони зробили народу, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів, і котрому ці останні за піт і кров платили призирством, лайкою, зневагою його релігії, звичаїв, моралі, гідности, — або-ж, коли на це не стане моральної сили, переселитись в польську землю, заселену польським народом, за-для того, щоб не збільшувати собою ще на одну паразітну особу; за-для того, щоб нарешті визволитися самому перед собою од сумного докору в тому, що, мовляв, і я також колоніст, також плантатор, що і я посередно чи безпосередно годуюсь чужою працею, заступаю шлях розвиткові народу, до якого в хату я заліз непроханий, з чужими для нього стремліннями, що й я належу до табора, який старається загальмувати народній розвиток тубільців і що без вини

поділяю відповідальність за їхні вчинки. Розуміється, що я зважився на перше, тому що скільки не був зіпсований шляхетським вихованням, звичками й примхами, мені лехче було розлучитись з ними, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав, якого гірку долю бачив в кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, із уст якого я чув не одну сумну пісню, що роздирає серце, не одне чесне дружнє слово (хоч я й був панич), не одне зворушливе оповідання про загублене в смутку й безплодній праці життя... який, одним словом, я полюбив більше од своїх шляхетських звичок і своїх мрій."

Антонович оповідає далі про свої спроби дійти якось до порозуміння з своїм шляхетським оточенням, переконати його в згубности його політики на українській землі, — але все було даремне. Тому для нього не було иншого виходу, як відступити, відкинутись від цього оточення, від цього упривілейованого шляхетського осередку і стати в ряди тих, хто хоче працювати для добра українського люду. Антонович каже наприкінці, що він пишається своїм „відступництвом", як пишався-б, коли-б з власника рабів став аболіціоністом.

Ту саму еволюцію пережили й усі инші товариші Антоновича, й їх світогляд був такий самий і так-само дивились вони на своє становище й свої обовязки супроти українського народу, з яким вони тепер навіки звязали свою долю.*) Іхня ідеологія зовсім сходиться з ідеологією тих українських народолюбців на Лівобережжу, які так-само думали спокутувати свій „гріх" перед народом, ідучи йому на службу культурною й громадською роботою, — явище те саме, що звісне і серед російського громадянства під характерною назвою „кающагося дворянина".

Одначе ні в правобережних хлопоманів, ні в лівобережних народників, які тепер злились і обєднались в одній київській громаді, не було ясного політичного ідеалу, ні навіть якоїсь певної програми. На практиці народолюбство молодих ентузіястів зводилось до дрібної культурно-просвітної праці, до заходів коло т. зв. недільних шкіл, до складання й видавання популярних книжок, або до того, що деякі з них кидали науку і йшли в сільські писарі. Брак якогось суцільного національного світогляду, брак почуття свого звязку з якоюсь певною традицією відбився, як зараз побачимо, й на історичній діяльности Антоновича, де він положив найбільші заслуги для української справи.

Головна робота Антоновича як історіографа була зосереджена в Київській Археографічній Комісії. Беручи участь у виконанні загальної програми видавництва, Антонович розробив, зредагував

*) Див. автобіографію В. Антоновича в „Літер.-Наук. Вістнику" 1908 р., спомини Б. Познанського в „Украин. Жизни" 1913 р. і спомини К. Михальчука в тій же „Укр. Жизни" 1914 р.

і видав сім великих томів актового матеріялу, котрий обхоплював ріжні сторони минулого життя Правобережної України. В цих територіяльних рямцях він був обмежений вже самим змістом і обсягом актового матеріялу, але взагалі Антонович не задавався думкою обхопити цілий простір історії України і дати загальний курс української історії. Він завжди немов уникав узагальнюючих висновків і ширшого синтетизму, — це йому нераз ставилось навіть у докір, наприклад М. Драгомановим,*) за те всю свою увагу, весь свій надзвичайний критичний талан звернув він на аналіз окремих історичних явищ українського минулого, окреслених певним часом і місцем. І в цьому аналітичному обробленню окремих партій української історії, переведеному з усією строгістю наукового досліду, головна вага праць Антоновича. Звичайно на підставі видаваного в котрімсь томі „Архива Юго-Западной Россіи“ актового матеріялу Антонович складав монографічну розвідку, яка попережувала той матеріял, наче вступ до нього.

Вже на склоні віку, в своїх викладах, виголошених в приватнім гурті в 1895—96 роках і виданих р. 1897 під назвою „Бесіди про часи козацькі на Україні“ (в Чернівцях, друге видання вийшло вже під властивою назвою „Викладів про часи козацькі на Вкраїні“ в Коломиї 1912 року) Антонович дав загальний огляд української історії від часів сформування козаччини, немов підводячи цим оглядом підсумок своєї многолітньої роботи. З цього погляду ці виклади мають для нас особливий інтерес для характеристики історіософії Антоновича. В своїм переднім слові Антонович поясняє, що він вибрав для своїх викладів період козаччини через те, що „в йому найвиразніше і яскравіше за все визначилася та провідна ідея, що виявила собою жадання народу“. Він бачить, що кожен народ в своїому політичному житті має свою провідну ідею, яка залежить почасти від ріжних умовин та впливу територіяльних обставин, від культурного розвитку і т. д. У великорусів він добачає провідну ідею в принціпі авторитету державної влади, яку народ так шанує, що завжди зрікався на користь її всіх особистих вольностей. За допомогою абсолютизма великоруський народ спромігся організувати міцну державу і під-

*) Цю рису творчости Антоновича підкреслює й проф. Грушевський: „Зрідка, лехким малозамітним штрихом зазначав він (Антонович) часом в спеціяльній науковій праці ширші висновки соціяльно-політичного або національного характеру, які давали вони йому — скорше натякав на них для уважливих, созвучних читачів, або й зовсім обходився без усякого ключа до ідейного підкладу своєї наукової роботи... Історик-філософ, з великим, навіть надмірним нахилом до синтеза й схематизації, він не любив вводити публіку в лабораторію своєї мисли, становлячи перед її очима готовий, можливо спрощений рисунок певної доби, певного складного історичного або соціяльного процесу“ (Записки Укр. Наук. Тов. в Київі, т. III.)

бити інші нації. У поляків А. бачить панування принципу аристократизму, але аристократизму демократичного. Український-же народ має своєю провідною ідеєю принціп вічовий, принціп широкого демократизму й признання рівного політичного права за-для кожної одиниці суспільства.

Цей третій принціп впровадити в життя найважче. Треба, щоб „громадська маса досягла високого ступня культурного розвитку та щиро переконалася в правдивости ідеї: треба ще й зпоміж усіх громадських станів великих особистих жертв на користь ідеї. При низькому ступні культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинутись та взяти гору. Доказ на це подає нам найяскравійший момент в історії козаччини — Хмельницина, коли історичні обставини сприяли найліпше, одначе-ж увести в життя провідну ідею українського народа не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витревалости... Трагічна розвязка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані грунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватися народньою долею, мали в собі вельми не достатний запас культури“.

Під цим кутом погляду на культурну, а в звязку з цим і політичну недозрілість українського народа розглядає Антонович його історію. Дуже суворо оцінюючи діяльність Хмельницького („коли ми придивимось тому, яку силу дав Хмельницькому народ, і як він скористувавсь своїм становищем, мусимо признати повну недотепність його в політичних справах“), відмовляючи йому політичного хисту, Антонович не ставить йому в провину невдалість його політики: „він підніс прапор повстання того нещасного часу, коли народ мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі“. Тому-то весь великий рух Хмельнищини закінчився руїною: „скинувши те, що було для нього погане, народ не знає, як збудувати собі те, що для нього потрібне, не уміє навіть висловити, чого власне бажає. У нього де-не-де просвічують иноді инстинкти, але зовсім бракує ясного ідеалу“.

Антонович дуже прихильно освітлює постать Мазепи: „це єдиний зпоміж діячів XVII віку справжній політик... він був дуже щирим і гарячим патріотом“, але він помилився у виборі шляху: „він не вважав на демократичні ідеали народньої маси, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізувати Вкраїну на зразок сусідніх держав, а там скрізь він бачив монарха і аристократію, що підпирає того монарха... Одже й Мазепа поставив собі за найголовнішу мету своєї діяльности витворити таку ари-

стократію на Вкраїні. Він був переконаний, що тільки тоді Україна здолає осягнути автономію, коли така аристократія витвориться". Але якраз це й була помилка Мазепи: „все лихо Мазепи залежало від того, що він ігнорував народні інтереси, а може не розумів їх, і мріяв тільки про установлення на Україні аристократичної держави. Коли-б Мазепа не був засліплений цією ідеєю, народ був би підпер його".

Загальні висновки Антоновича доволі песимістичні: в своїх кінцевих увагах він говорить про національне відродження, маючи на увазі лиш „етнографічну національність", про яку одиноку тільки й можна, мовляв, говорити що-до українства, та потішає слухачів або читачів прикладом ірландців, які навіть втративши свою мову, не втратили свого національного типу.*)

Та не в загальних поглядах і висновках, повторюємо, вага і значіння Антоновича в українській історіографії: він обробляв лиш частини, приготовляв лиш цеглини для будучої будівлі української історії. В 1863 році вийшов під його редакцією І-й том 3-ої частини „Архива Юго-Западной Россіи", присвячений актам про козаччину 1500—1648 років, з розвідкою „О происхожденіи козачества". Перебуваючи під впливом теорій про староруське громадське життя, висловлюваних Костомаровим в його статтях в „Основі", Антонович бачить у козаччині нову форму старого громадсько-вічового ладу. В XV-XVI віках він бачить „органически образовавшійся, укрѣпившійся и выросшій изъ туземныхъ элементовъ общинный порядокъ устройства, — встрѣчаемъ его только подъ чужимъ, заимствованымъ отъ татаръ именемъ козаковъ. Князья, предводительствующіе ими, носятъ особенное названіе — гетмановъ... во внутреннемъ своемъ устройствѣ козаки преставляютъ сохранившееся вполнѣ начало общинъ славянскихъ и подчиняются, какъ высшей власти, приговору вѣча, которое теперь называется радою". Цей свій погляд, котрий проф. М. Грушевський називає фантастичним, сам Антонович пізніще змінив і в своїх „Бесідах про часи козацькі" добачав у козаччині воєнно-службові громади,

*) В записці про потребу скасування обмежень над укр. літературою, писаній з доручення Київського Ун-та в 1905 р., Антонович висловлює, між иншим, такі погляди на політичний бік української справи: „Малорусская народность... совершенно лишена государственнаго инстинкта: она не только не составляла отдѣльнаго государства, но добровольно отклонила образованіе такового даже въ тотъ моментъ, когда историческія обстоятельства давали на то возможность (въ полов. XVII в.). Малороссія вошла въ составъ русскаго государства добровольно, безъ завоеванія и борьбы и, вслѣдствіе этого, привнеся въ новое государство лишь чувство любви и единенія, безъ тѣни всякого раздраженія или озлобленія. Малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическомъ сепаратизмѣ и всегда считала этотъ мотивъ для себя чуждымъ..." („Записки Укр. Наук. Тов. в Київі," т. III, ст. 38-ма).

закликані цілими своїми корпораціями на військову службу і зорганізовані на основах громадсько-вічового ладу.

Дальші томи „Архива“ були: „О происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи“ (1867), „Послѣдніе времена козачества на правомъ берегу Днѣпра по актамъ 1679—1716 г.“ (1868) — прекрасна монографія про рух Палія, Абазина й инших козацьких ватажків на Правобережжу;*) „О городахъ въ Юго-Западной Россіи по актамъ 1432—1798 г.“ (1870); „О крестьянахъ въ Юго-Западной Россіи по актамъ 1700—1798 г.“ (1870); „Объ уніи и состояніи православной церкви съ пол. XVII до конца XVIII в.“ (1871); „О гайдамачествѣ“ (1876)**) і „О мнимомъ крестьянскомъ возстаніи на Волыни въ 1789 г.“ (1902).

Крім ціх вступних монографій Антоновичу належать ще такі розвідки:

1. Очерки исторіи великаго княжества Литовскаго до половины XV в. (в Кіев. Унив. Изв. 1877—78).

2. О колдовствѣ въ Ю.-З. Руси по актамъ XVI—XVIII вв. (в „Трудахъ“ П. Чубинського, т. I, в. 2, 1877, вийшла в укр. перекладі „Чари на Україні“, Львів, 1905).

3. Кіевъ, его судьба и значеніе въ XIV—XVI стол. (в Кіев. Стар., 1882).

4. Уманскій сотникъ Иванъ Гонта (Кіев. Ст., 1882).***)

5. Ходыки, в ротилы кіевскаго самоуправленія в XVI—XVII вв. (Кіев. Стар., 1883).

Всі ці розвідки (окрім Гонти) надруковані в збірнім виданні „Монографіи по исторіи западной і юго-западной Россіи“ (Кіевъ, 1885).

Під редакцією Антоновича видано „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей (К. 1874), „Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи“ (К. 1888), „Мемуары, относящіеся къ исторіи Южной Руси,“ 2 т., К. 1890—1896 (раніше друкувалося на сторінках „Кіев. Ст.“ від 1889 р.), „Дневникъ Станислава Освѣцима“ (К. Ст. 1882), „Записки Карла Хоецкаго“ (К. Ст. 1883); йому-ж належала історична частина — замітки і уваги — у виданні „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“ (К., 1874—75).

По-за чисто науковими розвідками й виданнями Антонович не раз звертався до наукової популяризації; до цієї категорії його писаннів належать передовсім біографії гетьманів П. Конашевича, Юрія Хмельницького, Виговського, Тетері, Бруховецького, Ханенка й П. Дорошенка у виданні „Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи“ (К. 1884) — альбом портретів гетьманів з життєписами,

*) Укр. переклад в „Рус. Іст. Бібліотеці“, т. XVIII, Львів, 1896.
**) Перекл. ibid., т. XIX, Львів, 1897.
***) Перекл. ibid., т. XIX.

виданий коштом Василя Тарновського (біографія Б. Хмельницького в цій книзі належить перу Ор. Левицького).

Зразком блискучої наукової популяризації Антоновича служать його „Лекціи по геологіи и археологіи Кіева“ (К. 1897), читані разом з проф. П. Армашевським (геологом).

Антонович не раз забирав голос в справах національно-громадського життя, але завжди трактуючи справу спокійно і високо обєктивно, що надавало голосу славного ученого особливої ваги. Така, наприклад, його стаття в обороні української мови (К. Ст. 1899) підчас відомої полєміки в цій справі з приводу заборони української мови на київському археологичному зїзді 1899 року. Великий інтерес виявляє також його знаменита стаття з приводу тенденційного представлення українського життя в романі „Ogniem i mieczem“ Г. Сєнкевича: „Польско-русскія отношенія XVII в. въ современной польской призмѣ“ (Кіев. Стар. 1885, V, укр. переклад видано у Львові, 1902 і у Відні, 1915).

Вже з 1870 р., коли він виступив в київськім т-ві Нестора-Літописця з докладом про українські могили, почав працювати Антонович в обсягу передісторичної археології української землі. З того часу він усе більше й більше віддавався археологичним студіям, робив розкопки й екскурсії, досліджував здобутий матеріял, писав на його основі розвідки. Його можна вважати одним з творців української археології яко науки. В останні роки життя Антонович немов знаходив собі духовий відпочинок серед німих могил і городищ од сумних вражінь і настроїв біжучого життя, котрі настроювали його доволі песимістично, як це можна бачити хоча-б з його „викладів про козацькі часи“. З праць Антоновича по археології важніщі: 1. Археологическія находки и раскопки въ Кіевѣ и Кіев. губерніи въ 1876 г., Чтенія О-ва Нестора, 1877 т. I, 2. Раскопки въ землѣ древлянъ, СПБ. 1893, 3. Археологическая карта Кіевской губерніи, М. 1895, 4. Археологическая карта Волынской губерніи, К. 1902, 5. Описаніе монетъ и медалей, хранящ. въ нумизм. музею ун-та св. Владиміра, К. 1896.

В університеті зпоміж своїх учнів витворив Антонович цілу школу вчених, що взялися до монографічного оброблення історії окремих областей України й Білорусі або окремих моментів української історії. З цієї „школи“ Антоновича вийшли: проф. Д. Багалій, проф. П. Голубовський, Н. Молчановський, проф. М. Грушевський, проф. Ів. Линниченко, проф. М. Довнар-Запольський, проф. В. Ляскоронський, П. Іванов, проф. Ол. Грушевський і цілий ряд инших дослідників, котрі в своїх працях широко посунули межи наукового розроблення української історії.

Про Антоновича: *В. Доманицький.* Вол. Антонович. „Нова Громада“, 1906, IX. *Ст. Томашівський.* Вол. Антонович, „Літ.-Наук. Вістник“, 1906 і окремо Львів, 1907, *М. Довнаръ-Запольскій.* Исто-

рическіе взгляды В. Б. Антоновича, К. 1909. *Ів. Стешенко.* Українські шестидесятники. Записки Українського Наукового Товариства в Київі, 1909, т. II. *М. Грушевський.* Вол. Антонович. Основні ідеї його творчости і діяльности. Записки Укр. Наук. Тов., т. III, Київ, 1909. *Г. Павлуцький.* Антонович як археолог, ibidem. *А. Лобода* — Праці Антоновича по етнографії та літературі, ibidem. *А. Ефименко.* Литературныя силы провинціи (В. Б. Антоновичъ), „Южная Русь", т. II, СПБ. 1905. *Матушевський Ф.* В. Б. Антонович при світлі автобіографії та данних історії. Київ, 1909.

ЮГО-ЗАПАДНИЙ ОДДІЛ ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ. М. ДРАГОМАНОВ.

Після того як закрилась „Основа", той осередок українського життя, що купчився біля неї в Петербурзі, потроху замирає і центр українського національного руху пересувається, як це й натурально, до значніщих міст на Україні, передовсім до Київа. На початку 70-х років тут збирається вже значний гурт людей, котрі працюють на ріжних полях українознавства і заходами котрих виникає в Київі наукова організація, що за короткий час своєї праці встигла розвинути надзвичайно інтенсивну діяльність. Це був т. зв. „Юго-Западный Отдѣлъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества", заснований на початку 1873 року. Російське Географічне Товариство було науковою інституцією, яка не поділяла націоналістично-реакційного напрямку більшости російських наукових інституцій, не мало їхньої казенної заскорузлости і спеціяльно до питань українознавства ставилось прихильно і з інтересом. Його коштом і заходами відбулась 1869-70 т. зв. „етнографічно-статистична експедиція" на Правобережну Україну *Павла Чубинського* (1839—1884), яка дала своїм наслідком 7 томів першорядної ваги матеріялів по українській етнографії и фолькльору (СПБ., 1871—1878). Одже для українського наукового товариства в Київі по умовам того часу виявилось найбільш зручним прийняти форму філії Російського Географічного Т-ва під назвою: „Юго-Западный Отдѣлъ Имп. Рус. Геогр. О-ва". Головою було обібрано чернігівсько-полтавського поміщика *Григорія Галаґана* (1819—1888),*) відомого вже й раніше, як мецената української літератури, а секретарем — П. Чубинського. Товариство скоро згуртувало в своїх рядах найкращі українські сили; в числі ближчих співробітників товариства ми бачимо таких людей, як Вол. Антонович, Хведір Вовк., Мих. Драгоманов, Павло Житецький, Ол. Лоначевський, Микола Лисенко, Кость Михальчук, Микола Зібер,

*) Некролог Галагана в „К. Стар.", 1888, XII.

Ол. Русов, П. Чубинський, Іван Рудченко. Товариство зуміло приєднати до співробітництва й українців з Галичини та Буковини: Мелітона Бучинського, Гр. Купчанка, О. Терлецького. Товариство поставило собі головним завданням дослідження етнографії й економічно-статистичного життя України: на цьому полі воно найбільш і зробило: його заходами видано 2 томи „Записокъ“ (1873—74), де уміщено цілий ряд високо-цінних розвідок і матеріялів*), 2 томи „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова“ (К. 1874—75), „Малорусскія народныя преданія и разсказы“, зібрані М. Драгомановим (К. 1876); спеціяльно для укр. історіографії прислужилося товариство виданням творів М. Максимовича. По ініціятиві й заходами т-ва скликано в 1874 у Київі Археологичний зїзд, який причинився до надзвичайного оживлення наукового українознавства, особливо в обсягу археології, етнографії, язикознавства. Ця роль „Юго-Запад. Отдѣла“, яко головного огнища українського наукового руху, здалась на стільки небезпечною для російського уряду, що він, видаючи 18 мая 1876 р. знаменитий указ про заборону української літератури, одночасно закрив і „Юго-Зап. Отдѣлъ“.

До учених, діяльність яких особливо тісно була звязана з „Юго-Западнымъ Отдѣломъ“, належав *Михайло Драгоманов* (1841-1895). Великий учений працював більше в обсягу фольклора й історії письменства, але й в курсі української історіографії не можна його проминути, як з огляду на велику вагу і вплив його історіософічних поглядів, так само й на безпосереднє значіння його дослідів над історичними українськими піснями. Драгоманов, як признається він в своїй автобіографії, взагалі прийшов до українства через досліди над українською народньою словесністю, яка примусила його полюбити український народ і його справу до найменших дрібниць. Спеціяльно по українській історії Драгоманову майже не довелось працювати: він залишив тільки одну популярну книжечку „Про українських козаків, татар та турків“ (Київ, 1876) та роспочав огляд української історії з пол. XVII в. під назвою „Пропащий час. Українці під московським царством (1654—1876)“, котрий мав друкуватись в VI-ій книзі „Громади“. На жаль праця лишилась нескінченою: залишилось зложеними

(* В. Антоновича — про промисловість Правобер. України в XVIII ст., Хв. Вовка — про сільські ярмарки й кустарну промисловість, П. Чубинського — про село Сокиренці, М. Лисенка — характеристика кобзаря Остапа Вересая, М. Драгоманова — про відгомін лицарської поезії в укр. народніх піснях, П. Іващенка — про релігійний культ укр. народа в його приказках, П. Чубинського — про інвентарь селянського господарства; серед матеріялів уміщено: А. Роговича й Хвед. Вовка — народня термінологія рослин; думи О. Вересая; збірка пісень з Буковини, зредагована Ол. Лоначевським, з розвідкою Гр. Купчанка про Буковину; записи дум від кобзарів Ніженського повіту — П. Іващенка та ин.

всього 56 сторінок, які містять вступ і початок 1-го розділу під титулом „Вільности Війська Запорожського“. Ця нескінчена праця надзвичайно цікава своїми провідними думками: Драгоманов, соціяліст і федераліст, котрий в своїх „Чудацьких думках“ заявив, що „ніде не бачить сили, ґрунту для державного відриву — сепаратизму України від Росії“, а навпаки добачає багато спільних інтересів між українцями й Росією, тут признає весь час спільного життя України з Росією за змарнований, пропащий час. Він признає, що в українській державній організації, т. зв. Гетьманщині, були основи доброго ладу, але зовнішні нещасливі обставини не дали добрим основам розвинутись; він признає велику вагу державно-національної традиції і жалкує, що українці не зуміли її оцінити й зберегти: „на Україні якось не звикли дуже захвалювати усе своє старосвітське... одну недовгу хвилину, як було тільки знов почали пізнавати освічені українці свою старовину, у 30—40 роки цього століття, горстка людей попокричала про славу козацької України, але зараз-же знайшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з учених праць українців“ (ст. 7—8).

Драгоманов не раз докоряв сучасних йому істориків українців, за те, що вони, переходючи межу в своїм демократизмі „не добачають багатьох позитивних явищ історичного життя або зневажають тих наших історичних діячів, які стягли на себе обвиновачення в „аристократизмі“: „праці істориків-демократів і хлопоманів“, каже він у своїм відомім посланії до киян, „фальшують діло найгірше, бо вони „катають в ус і в рило“ не тільки Мазеп, але й Виговського й Полуботків, а про Петрів і Катерин по меншій мірі мовчать“*).

Говорячи про рос. історика Соловйова, котрий в тих розділах своєї „Історіи Россіи“, де говориться за Україну, „кілька разів навіть в однім розділі переміня свій погляд на старшину козацьку і на народ по тому, як чи та чи другий держали себе проти московського царського уряду“, Драгоманов зауважає, „що українські історики мимо своєї волі підперли таке обертання московських учених з історією України. Вони показали багато хиб укр. коз. старшини, не жаліючи таких оборонців волі козацької, як Виговський, Мазепа, Полуботок. Цими дослідами істориків українських користуються вороги козацьких порядків і прихильники царських. А показати всю шкоду для українського народу оцих царських порядків українські історики не вспіли (бо докладна історія України власне в XVIII ст. ще ніким з нових українських істориків не написана). Так вся історія громадського життя на Україні, а також погляду українського народу на ті держави, під котрими

*) Листи до Франка, т. 2-й, Львів, 1908, ст. 19-та.

він був і є, — Польську й Московську й досі не показана в правдивому світлі.“*)

Та найбільше докоряв Драгоманов українських істориків (серед них Костомарова й Антоновича) за нясність національного штандпункту, за пристосовування до пануючих офіціяльних російських поглядів, а особливо — за недостачу ідейности і синтетизму, коли з якої небудь праці українського історика, виложеної до найбільшої міри „беззстороннє“, можна зробити який хочете висновок, навіть такий, що його лехко обернути і проти самої української справи. Надзвичайно цінні і влучні уваги Драгоманова по українській історіографії (наприклад про „Исторію Русовъ“) роскидані по більшости його писаннів, і треба дуже пожалкувати, що він з своїм тонким розумінням української історії, великою ерудицією й хистом не взявся скласти загальний курс української історії.

Що стосується звязку етнографії з історією, то Драгоманов уже не думав, що при допомозі пісень можна пояснити історію, та ще ліпше, ніж через „черстві, сухі літописи“, хоч і гадав, що в пісенній творчости відбилась душа народа, його світогляд, його погляди на політичні й соціяльні явища. Ще в початку 70-х років він вкупі з Антоновичем задумав видати корпус історичних пісень, в котрих „видко було зміни громадського життя“. В цьому виданні задумано було зібрати всі друковані вже варіянти пісень, поповнити їх з рукописів, надісланих видавцям з рос. і австрійської України, провірити їх за допомогою літописів, грамот, актів та ин. матеріялів і таким способом осягнути неначе „історію громадського життя на Україні по пісням теперішнього її люду“. Частина цього плану була здійснена у виданні „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“: в 1-му томі (Київ, 1874) уміщено пісні доби дружинної і пісні про боротьбу з татарами й турками; в т. II-му (К. 1875) уміщено пісні про боротьбу з поляками за Б. Хмельницького. Видання це викликало велике враження серед ученого світу; з великою симпатією озвались про нього вчені західно-європейські: Рамбо, Рольстон, Морфіль, Леруа-Больє. Рамбо писав, що в Київі цим виданням „збіраються membra dissecta української національности“. Виник оживлений науковий спір, в якому взяли участь Веселовський, Ягіч, Орест Міллєр, що заперечували, ніби пісні I-го тому дійсно відносяться до дружинно-княжої доби. Знов-же Костомаров виступив в обороні цього (В. Европы, 1874, XII) і висловив ті-ж думки про це, що й Драгоманов, у своїй „Исторіи козачества въ памятникахъ пѣсеннаго творчества“ (Р. Мысль, 1880, 1883 і кінець в „Литературномъ Наслѣдіи“, СПБ. 1890).

Свою працю продовжив Драгоманов уже за-кордоном на

*) Політичні пісні укр. народу, ч. I, Ж., 1883, ст. XVIII-та.

еміграції, видавши: 1) „Політичні пісні українського народа XVIII-XIX в. з увагами М. Драгоманова“ ч. I, розділ 1-й. Женева, 1883. Тут надруковано пісні про кінець козаччини, руйнування Січи 1709 р. і еміграцію запорожців в Туреччину 1710—1734 років. 2) „Політичні пісні“, ч. I, розділ 2-й, Женева, 1885: пісні про часи Гетьманщини й Слобідської України XVIII в. до скасування автономного ладу. До всіх пісень подано дуже цінний історичний коментарій. 3) Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880), „Громада“ 1881 р. і окремо, Женева. 1881.*)

„КІЕВСКАЯ СТАРИНА“ ТА ЇЇ БЛИЖЧІ СПІВРОБІТНИКИ: ОЛ. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ, П. ЕФИМЕНКО, ОР. ЛЕВИЦЬКИЙ, ІВ. КАМАНІН ТА ИНШІ.

Розбиті урядовими репресіями заходи київських українців коло організації наукової роботи українознавства відновились на початку 80-х років і знайшли свій орган в історичному місячнику „Кіевская Старина“. Кінець 70-х років і початок 80-х позначились в українських кругах певним упадком настрою і звуженням програми політичних завдань і заходів. Український рух 70-х років виявивсь занадто ще слабким, щоб витримати ті репресії, які випали на його в 1876 році, і не податись. Ті самі люде, члени „Старої Громади“ в Київі, які висилали М. Драгоманова за-кордон для систематичної й планової політичної роботи в радикальному дусі, скоро перестали його піддержувати, зріклись самої думки про широке ставлення політичних питань і навіть закордонну діяльність Драгоманова уважали за шкідливу, бо вона не давала змоги „помиритись з урядом“ (на мінімальних уступках літературному українству, яких зрештою уряд і не зробив), як цього, наприклад, хтів досягти старий Костомаров своїми статтями у „Вѣстн. Европы“ 1881—82 років. Замість недавніх ще широких заходів коло громадської роботи запанував напрямок т. зв. „неполітичної культури“, себ-то люде звертали свою працю на досліди на полі історії, археології, мови, письменства, мистецтва, етнографії, гадаючи тим зберегти основи українського національного руху, який тим самим набирав чисто книжний, кабінетний характер. В історії розвитку національної думки це був, певна

*) За продовження подібної роботи над піснями, але з більшим науковим апаратом узявся Іван Франко в своїх „Студіях над українськими народніми піснями“, Львів, 1908 (первісно друкувалось в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка“, тт. 75, 76, 78 і 81).

річ, великий крок назад, але для науки збільшення студій і наукових видань, спеціяльно в обсягу історіографії, мало свою користь, хоч стремління не зачіпати дражливих моментів і тем, уникання від висновків і синтезу накладало печать якоїсь безідейности на цілий обсяг усієї цієї наукової праці, на що справедливо вказував Драгоманов.

Ще в 1873 р. заснувалось у Київі при Університеті історичне „Общество Нестора-Лѣтописца". В 1881 р. головою його стає Антонович, і діяльність товариства оживлюється. Видавані т-вом „Чтенія" починають приносити все більше матеріялів і розвідок з поля українознавства, головно історіографії (Ол. Лазаревський, І. Каманін). Професорська діяльність Антоновича також почала відогравати свою ролю в ділі скупчення й вироблення наукових українських сил. Нарешті в 1882 р. засновується заходами Теофана Лебединцева місячник „Кіевская Старина". Значіння цього журналу в розвитку науки українознавства таке велике, просто епохальне, що годиться присвятити „Кіевской Старинѣ" спеціяльну увагу. *Теофан Лебединцев* (1826—1888), родом з священницької семьї на Київщині, співробітничав в „Основі", по ріжних місцевих київських виданнях і видав під своєю редакцією 2-й том „Архива Юго-Западной Россіи" (1864) з актами про боротьбу православія з унією в XVIII в. на Україні й розвідкою про відомого покровителя гайдамаччини архімандрита Мелхіседека Значка-Яворського. Лебединцеву належить заслуга організації видання „Кіев. Старины", притягнення видатних наукових сил до неї і надання їй виразного національного характера. Після Лебединцева якийсь час редагував і піддержував „К. Старину" стародубський поміщик *Ол. Лашкевич,* потім коротко *Евг. Кивлицький* і нарешті з 1893 року *Володимир Науменко,* який і вів її при матеріяльній допомозі Вас. Тарновського й Вас. Симиренка до 1907 р., коли на один рік перетворено було її в український місячник *„Україна"*. На цьому й припинилось видання, котре справедливо називають українським історично-філологичним факультетом.

В короткім огляді, розуміється, не можна подати багатого змісту „Кіев. Старины" за її чверть-вікове істнування; доволі буде сказати, що серед її співробітників, які друкували на її сторінках свої розвідки, статті й замітки, бачимо М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова (друкував свої праці під псевдонімом П. Кузьмичевського та ин.), П. Ефименка, Ол. Ефименкову, Ол. Лазаревського, М. Стороженка, А. Стороженка, М. Дашкевича, П. Житецького, К. Михальчука, Ол. Русова, Я. Шульгина, Н. Молчановського, В. Горленка, М. Шугурова, В. Науменка, І. Лучицького, М. Петрова, С. Голубєва, В. Іконнікова, Д. Багалія, М. Сумцова, Ів. Франка, А. Скальковського, Ф. Щербину, Ор. Левицького, М. Василенка, М. Грушевського, А. Кримського, М.

Біляшевського, В. Гнатюка і цілий довгий ряд инших діячів української історіографії, етнографії й філології.

На сторінках „К. Ст.“ або в додатку до неї видруковано Діаріуш Мик. Ханенка (1884—86), Дневні Записки Якова Марковича (1893—97), мемуари Михалона Литвина (1889), Дневник Ст. Освєціма (1882), Записки Божка-Балики (1882), Записки конфедерата Карла Хоєцького 1768—76 рр. (1883), Записки барона де-Тотта про татарський наїзд 1769 р. на степову Україну (1883), записки ново-оскольського шляхтича Островського-Лохвицького 1771—1846 (1886), Записки П. Селецького 1821—1846 (1884), спомини Б. Познанського про польське повстання на Україні 1863 р. (1895), обширні мемуари М. Чалого (1890—96); листування цілого ряду українських діячів з кінця XVIII в. і до наших днів, між ин. листування П. Куліша; „Любецький Архив“ графів Милорадовичів (1897); величезна сила актового матеріялу: універсалів, грамот, купчих, даровизн, заповітів і т. д.

При „К. Ст“. в 1899, 1900 і 1901 роках друкувалася під ред. М. Біляшевського „*Археологическая Лѣтопись Южной Россіи*“, котра в 1902 році відокремилась в осібний місячник (виходив у 1902—1904 роках). Крім того на цілім протязі виходу „К. Ст.“ надруковано в їй величезне число розвідок і матеріялів по історії української культури й спеціяльно мистецтва.

Від 1897 р. на сторінках „К. Ст.“ почали друкуватись белєтристичні твори українською мовою (раніще російська цензура допускала тільки друк старих творів яко історично-літературного матеріялу, а в новіших творах дозволяла лишень українські розмови дієвих осіб); з того часу „К. Ст.“ стала також головним орґаном української літератури на Наддніпрянській Україні, містячи крім самих укр. творів ще й критику, бібліографію й хроніку літературного руху.

Припинення з кінцем 1907 року „України“, що заступила собою „Кіевскую Старину“, було болюче відчуте в кругах діячів української історіографії, невважаючи на те, що вже почали виходити инші орґани наукового українознавства.

В 1911 році „Губернская Ученая Архивная Комиссія“ в Полтаві видала „*Систематическій Указатель журнала „Кіевская Старина*“ (1882—1906). Составленъ членами Комиссіи И. Ф. Павловскимъ, В. А. Щепотьевымъ, А. А. Явойскимъ и студентомъ Кіев. ун-та Б. Д. Чигринцевымъ, П., 1911. Поправки і доповнення до цього покажчика дав Вол. Дорошенко: „Систематичний покажчик до „Київської Старини“ і „України“. Критична оцінка, поправки і доповнення, Львів, 1912 (Відбитка з CIX тому львівс. „Записок“).

Про „Кіевскую Старину“ більших статтів не було крім В. Данилова „Литературныя поминки“ в „Истор. Вѣстникѣ“, 1907 р. кн. VII.

Переглядаючи, що дала „Кіевская Старина“ українській історіографії, можна відразу спостерегти, що найбільша частина друкованих в ій розвідок та матеріялів стосується як раз історії Гетьманщини XVII—XVIII віків, або взагалі історії Лівобережжа. Головною науковою силою на цьому полі був *Олександер Лазаревський* (1834—1902). Родом з старої козацько-дворянської семьї Конотопського повіту, вихованець Петербургського університету і юрист по фаху, Лазаревський, разом з кількома своїми братами стояв близько до Шевченка в останні роки життя великого поета, а потім і до гуртка редакції „Основи“. Цим до певної міри зясовується його світогляд і народницькі симпатії. Писати почав Лазаревський в пол. 50-х років, друкуючи на сторінках „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ 1856—57 років дуже докладну „лѣтопись украинской литературы“ — замітки і рецензії на всі важніщі появи українського письменства й історіографії. На сторінках „Основи“ уміщено, між иншим, дві його невеликі розвідки: „Говорилъ ли П. Полуботокъ рѣчь передъ Петромъ I?“ та „Статистическія свѣдѣнія объ украинскихъ народныхъ школахъ и госпиталяхъ въ XVIII в.“ (1862, V).

В полов. 60-х років, працюючи в Чернігові, Лазаревський натрапив тут на частину т. зв. Румянцевського Опису 1767 р.*) і на підставі його багатих матеріялів надрукував в „Сборникѣ Черниговскаго Статистическаго Комитету“ 1866, кн. I свою знамениту монографію: „Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783), очеркъ по архивнымъ источникамъ“, де вперше на основі документів довів, що кріпаччина на Лівобережжу була заведена не декретом Катерини II, але явилась як завершення й результат

*) Румянцевський Опис обіймає 10 полків старої Гетьманщини і подає докладні відомости про земельне володіння козацьке, поміщицьке, міське, про рангові маєтности і т. д. Більша частина фоліянтів цього опису згоріла в архіві Казенної Палати у Полтаві, меншу відкрив Лазаревський в архіві Губернського Статистичного Комітету — 148 фоліянтів по 1000 аркушів кожен; тут збереглися описи полків Чернігівського, Ніжинського, Стародубського і малі частини Київського, Прилуцького і Лубенського. Пізніще знайдено в Київі ще решту Київського полку і весь Переяславський; в Полтаві, в архіві губернского правленія збереглось 18 связок (частини Миргородського і Полтавського полків); нарешті в Харькові, в архіві при університеті, серед документів Архіва Малоросійської Колєгії знайдено саме „Діло“ про Опис. Тепер більша частина матеріялу передана до бібліотеки Київського університету.

Виїмки з документів Рум. Опису видав Ол. Лазаревський в „Черн. Губ. Вѣдом.“ 1866 р. і окремо. Частину видав Н. Константинович в „Записках Статистическаго Комітета“ в Чернігові, 1866 р., де надруковано й його „Обозрѣніе Румянцевской описи Малороссіи“. Невеличку частину (що-до Золотоноського повіту) опублікував проф. Ів. Лучицький в 1883 р., де-що надруковано недавно в „Трудахъ Полтавской Архивной Комиссіи“. Про „Рум. Опис“ див. статтю Д. Багалія „Генеральная Опись Малороссіи в „К. Ст.“ 1883, XI.

соціяльно-економічного процесу, котрий відбувався на протязі майже півтораста років.*) Крім того надрукував Лазаревський „Обозрѣніе Румянцевской описи Малороссіи (1765)“ в Чернигов. Губ. Вѣдомостяхъ“ 1866—67 і 1873—75 років і окремою відбиткою.

З того часу Лазаревський зосередив свою увагу на дослідах внутрішньої історії Гетьманщини, на історії старих родів, землеволодіння, історії заселення. Більшу частину своїх розвідок містив Лазаревський в 70-х рр. в „Рус. Архиві“, а коли почала виходити „Кіев. Старина“, він став одним з головних її співробітників, друкуючи в ій свої розвідки, матеріяли, замітки, рецензії. Чимало друкував він і в „Чтеніяхъ“ Нестора-Літописця. Важніщі праці Лазаревського:

1. Конотопская старина, Чернігів, 1862.

2. Очерки старѣйшихъ родовъ Чернигов. губ. „Записки Черн. Статистич. Комитета“, 1868 (8 родів, А—В).

3. Очерки изъ быта Малороссіи въ XVIII в., „Рус. Арх., 1871, N 11, 1873, N 3, 1876, N 3.

4. Очерки малороссійскихъ фамилій, „Р. Арх.“, 1875—76.

5. Павелъ Полуботокъ, ibid., 1880, N 1.

6. Люди старой Малороссіи (нарис з історії старих укр. родів), „Кіев. Старина“, 1882, I, III, VIII; 1884, I; 1885; V, 1886, I, VII; 1887, VI, VIII; 1888, XI.

7. Описаніе Старой Малороссіи. Матеріялы для исторіи заселенія, землевладѣнія, управленія. Т. I. Полкъ Стародубскій, Київ, 1888, Т. II, Полкъ Нѣжинскій, К. 1893, Т. III. Полкъ Прилуцкій, К. 1901. Це — головна праця Л-го, яка містить в собі цілий архів історично-статистичних відомостей, нарисів історії міст, сел, манастирів, біографії полковників та сотників, усе — засноване на документальних даних і на всій друкованій уже літературі.**) Як каже пр. Грушевський — „Описаніе“ на довго лишиться підручною книжкою для кожного, хто буде приходити в якусь стичність з історією Гетьманщини.

8. Изъ исторіи селъ и селянъ лѣвобережной Малороссіи, К. 1891.

9. Историческіе очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII в., „Чтенія О-ва Нестора-Лѣтописца“, кн. XI, К. 1896.

10. Малороссійскія переписныя книги 1666 г., ibid. кн. XIII.

11. Лубенщина и князья Вишневецкіе, „К. Ст.“ 1896, III і окремо, Київ, 1896.***)

---

*) Перевидано 1911 р. в Київі з передмовою Мик. Василенка. Український переклад в т. XI—XII „Руської Іст. Бібліотеки“.

**) Про цю працю див. Ів. Лучицький, „Кіев. Унив. Изв.“, 1889, кн. XII, і Дм. Багалій „Новый историкъ Малороссіи“ в Отчетѣ о 32-мъ присужденіи наградъ Уварова. СПБ. 1891.

***) Рецензія в „Записках Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. XVII.

12. Прежніе изыскатели малорусской старины, (Полетики, Ол. Маркович, Ол. Мартос, О. М. Маркович.) ibid., 1891—1897. Ці статті, як і цілий ряд инших, в тім числі замітки про Полетик, Чепу, М. Білозерського та ин. передруковано в „Очеркахъ, замѣткахъ и документахъ по исторіи Малороссіи", які виходили випусками, всього 5 випусків, Київ, 1891—1898.

13. Суды въ Старой Малороссіи, ibid., 1898, VII—VIII.

14. Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и статутовыхъ судахъ. Харьків. 1898.

15. Замѣтки о Мазепѣ (з приводу книги Ф. Уманця). Київ. Стар. 1898, III—VI.

16. Изъ семейной хроники Берловъ, ibid., 1899, I.

Під редакцією Лазаревського надруковано в Київ. Стар. записки Я. Марковича, дневник Ханенка і цілий ряд инших важних памяток. Так-само під його редакцією видано збірки з родинних архівів: Сулимовскій Архивъ. Фамильныя бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей XVII—XVIII в., Київ, 1884; Мотыжинскій Архивъ. Акты Переяславскаго полка XVII—XVIII в. Изданіе Андрея и Александра Савицкихъ. Київ 1890, і Любецкій Архивъ Милорадовичей, Київ, 1897 (при „Київ. Ст.").

Безперечно найкращий у нас знавець старої Гетьманщини, Лазаревський дуже багато зробив для дослідження важніщих сторін її внутрішнього життя та для вияснення богатьох спірних питань і моментів. Загальний погляд історика на Гетьманщину XVII—XVIII віків, як на своєрідну форму державної й громадської організації українського народа, був дуже негативний. Він мов навмисне вишукував темні боки її життя, так що заходи російського уряду коло знищення цієї форми знаходили неначе своє історичне оправдання. Одначе, беручи окремі явища української історії без необхідного звязку з цілим загальним ходом історичного процеса, Лазаревський давав у своїх працях досить однобічне освітлення гетьманського періода нашої історії, особливо що стосується окремих його діячів і взагалі козацької старшини. Цю рису в працях Лазаревського вірно зазначив проф. Грушевський: „в своїй острій критиці козацької старшини Лазаревський і його школа були дещо й односторонні й несправедливі до сеї старшини, складаючи на неї всю вину (яка мусить бути добре поділена між нею й тодішнім російським правительством і його політикою на Україні), а з другого боку — переочуючи за економічною експлоатацією й більше ідеальні чинники в діяльности козацьких патріотів. Вони безперечно були. Змагання до ширшої європейської освіти, до культури взагалі не можна пояснити лиш амбіцією доробкевичів. Ідею української автономії у козацької старшини не можна звести до самих лиш змагань до свобідного використовування української людности, і сій ідеї вміли українські карієровичі й доробкевичі з старшини жертвувати

при нагоді й свою карієру й маєтки. А тимчасом школа Лазаревського, слідячи гріхи української старшини супроти козацтва й народніх мас на полі економічнім і суспільнім, забувала зазначити сю другу сторону медалі, й результатом не раз бувала односторонність" (Записки, т. 47, ст. 4—5).

Про Лазаревського див. „Кіевская Старина", 1902, V, де подано його біографію і спис творів. Крім того: М. Грушевський, Памяти Ол. Лазаревського, „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка", т. 47, Львів, 1902, і Д. Багалій, А. М. Лазаревскій, „Журн. Мин. Нар. Просв.", 1902.

На скільки Лазаревський присвятив себе історії Лівобережжа, на стільки другий близький співробітник „Кіевской Старины" *Орест Левицький* (1849—1922) присвятив себе історії Правобережжа, головно Волині, досліджуючи переважно внутрішнє життя XVI—XVIII віків. Левицький належав до дворянської фамілії на Полтавщині, хоч батько його й був священником. Вихованець Київського університета Левицький з 1874 р. зробився секретарем Київської Археографічної Комісії. Він належав пізніще до тіснішого гурту співробітників „Кіевской Старины", а потім Українського Наукового Товариства в Київі.

Головні праці Ор. Левицького:

1. Очеркъ внутренней исторіи Малороссіи во 2-й половинѣ XVII в. „Кіевск. Универс. Изв." 1874—75 і окремо.

2. Афанасій Филипповичъ, игуменъ брестъ-литовскій и его дѣятельность въ защиту православія отъ Уніи. „Кіев. Унив. Изв.", 1878.

3. Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца (при виданні самого тексту літопису Київс. Арх. Комісії) К. 1878.

4. О семейныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западн. Руси XVI—XVII в. „Русская Старина", 1880, т. XXIX, N 11.

5. О социніанствѣ въ Польшѣ и Юго-Западной Руси. „Кіев. Стар.", 1882.

6. Внутреннее состояніе западно-русской церкви въ польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI стол. и Унія (передмова до т. 6 ч. I-ої Архива Юго-Западной Россіи), К. 1884. Український переклад в VIII т. Руської Історичної Бібліотеки.

7. Основныя черты внутренняго строя западно-русской церкви „Кіев. Ст." 1884, кн. VIII.

8. Южнорусскіе архіереи въ XVI—XVII в. „К. Ст." 1882, I.

9. Ипатій Потѣй, кіевскій уніатскій митрополитъ, СПБ. 1885 (попередня стаття — біографія Кирила Терлецького і ця — біографія Потія — надруковані також в VIII т. „Памятниковъ старины въ западныхъ губерніяхъ изд. П. Батюшковымъ", 1885)

10. Отголоски польско-русской борьбы XVII в. въ мелочахъ будничной жизни. „К. Ст." 1887, III.

11. Про шлюб на Україні-Руси XVI—XVII в. (під псевдонімом Левко Маячанець) „Зоря“, 1885. Нове видання в „Літерат.-Наук. Бібліотеці“ ч. 130, Львів, 1906.*)

12. Очерки стариннаго быта на Волыни и Украинѣ, „Кіев. Ст.“ 1889, IV, XI і 1891, I.

13. Афанасій Заруцкій, малорусскій панегиристъ конца XVII и нач. XVIII вѣка, ibid., 1896, II.**)

14. Очерки народной жизни въ Малороссіи XVII в., ibid. 1901 і окремо (практика полкових судів на Полтавщині — на підставі судових актових книг).

15. Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI—XVII ст., ibid., 1906, I.

16. Сговоръ малолѣтнихъ, страница изъ исторіи брачнаго права на Украинѣ XVI в., ibid. 1906, I.

17. Черты семейнаго быта въ Юго-Западной Руси въ XVI—XVII вв., вступна розвідка до т. 3, ч. VIII-ої Архива, К. 1909***).

18. Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVIII в., Записки Українського Наук. Т-ва в Київі, т. III, к. 1909.

19. Церковні справи на Запорожжу, ibid., т. IX, К. 1912.

20. С. Величко і його „Космографія“, „Україна“, 1914, III.

21. Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Западнаго края и Малороссіи, Труды XI Археологическаго съѣзда въ Кіевѣ, т. II.

Всі розвідки Ор. Левицького засновані майже виключно на основі актового матеріялу з архівів. Він володів надзвичайним таланом схоплювати характерні, типові риси якоїсь доби та її діячів і давати яскравий образ, часами немов драматизовану хроніку. Ця риса хисту Левицького особливо позначилася в його історичних нарисах-оповіданнях, де він на підставі актового матеріялу реставрує старинне життя в живих побутових малюнках. Такі, наприклад, його нариси: Ганна Монтовтъ, изъ жизни волынскаго дворянства XVI в., „К. Ст.“ 1888, I—III, Анна Элоиза, княжна Острожская, „К. Ст.“ 1883, XI. Пізніще кілька таких нарисів умістив Левицький на сторінках „Літературно-Наукового Вістника“ і видав їх окремою книгою: „Волинські оповідання“, Київ, 1913.

Коротка біографія Ор. Левицького надрукована в львівській „Зорі“ 1897 р. Див. також його брошуру „Пятидесятилѣтіе Кіевской Временной Комиссіи для разбора древнихъ актовъ“, К. 1893.

---

*) Першим друкованим твором Ор. Левицького, скільки знаємо була його передмова „Дещо про козацтво та про Україну“ (під криптонімом Л. Б.) в книжці: Евг. Гребінка, Ніженський полковник Іван Золотаренко, Київ, 1874.

**) Рец. П. Р. в „Записках“ т. XV.

***) Рец. М. Грушевського в „Записках Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. 115. Л., 1913.

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Огляд розвитку досліджень української історії в працях чужих, головно російських та польських учених, не входить в завдання мого викладу, але по скільки ці праці, особливо з половини минулого століття мали вплив на розвиток української історіографії, подаючи нові матеріяли, вносили нове освітлення, ставлячи нові питання, по стільки треба хоч в загальних рисах доторкнутись важніщих дослідів нашого минулого в російській та польській історіографії.

Вище вже було згадувано, що початковий період української історії, ще по традиції XVIII століття уважаний за початковий і для історії „Россійского государства", „Росії" або „русского народа", знайшов своє місце в усіх загальних оглядах і курсах російської історії, починаючи з Карамзіна. Такий погляд держиться в російській історіографії й донині, і російські історики, трактуючи про сформовання великоруської народности в XIII стол., усе-ж таки починають з „Київського періода", яко початку „русской государственности" (В. Ключевський, С. Платонов та ин.). Цей київський період знайшов собі широке розроблення в російській історіографії протягом XIX й поч. XX століття, й багатьма даними цього розроблення користується й українська історична наука (праці Сергеєвича, Шахматова, Присьолкова, Пресняков), так само як і працями по історії литовсько-руської держави Любавського, Владимирського-Буданова та ин. учених-росіян.

Порівнюючи значно менше місця в російській історіографії знайшло собі розроблення української історії XVI—XVIII віків, доби козацької й гетьманської, особливо ті періоди або моменти, що не мають тіснішого звязку з московською історією. І тут майже ніхто з російських учених не досліджував українську історію инакше, як під кутом погляду на неї, як на складну, інтегральну частину історії „общерусской", і саме поняття української історії покриваючи історією козаччини. Так відомий російський учений *Сергій Соловйов,* (1820—1879) автор „Исторіи Россіи", дивився на українську козаччину, як на варіянт обще-русской козаччини, котра боролася з „державою". Одже всі заходи московського правительства проти української автономії Соловйов розглядає як боротьбу „держави" з „анті-державними" елементами. Соловйову належать праці: „Очеркъ исторіи Малороссіи до подчиненія ея царю Алексѣю Михайловичу" (Отечественныя Записки, 1848, NN 11 і 12, і 1849, N 2), „О нѣкоторыхъ руко-

писяхъ и рѣдкихъ печатныхъ сочиненіяхъ XVI и XVII ст., относящихся къ исторіи Малороссіи", (Библ. Записки, 1858) і Малороссійское козачество до Б. Хмельницкаго (Рус. Вѣстникъ, 1859). Його велика „Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ" (29 томів, 1851—1879, містить дуже важні причинки до історії України гетьманського періода, взяті з московських архівів.

Учень С. Соловйова *Генадій Карпов* (1838—1890), що якийсь час був професором Харьківского ун-та, присвятив себе виключно українській історії, працюючи в московських архівах й беручи участь в московськім „О-вѣ исторіи и древностей". Він дуже гостро виступав проти української історіографії в особі Костомарова й Куліша, з погляду своїх московських централістичних тенденцій. Праці Карпова: Исторія борьбы московскаго государства съ польско-литовскимъ, „Чтенія" 1866; Критическій обзоръ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся за время 1654—1672, М. 1870; Костомаровъ, какъ историкъ Малороссіи, М. 1871; Кіевская митрополія и московское правительство въ 1654 г., „Православное Обозрѣніе", 1871, NN 8—9; Переговоры о соединеніи Малороссіи съ Великороссіей, „Ж. М. Н. Пр.", 1871, NN 11—12, Начало историческихъ дѣяній Б. Хмельницкаго, М. 1873; Діонисій Балабанъ, митрополитъ Кіевскій, „Правосл. Обозр.", 1874, N 1; Мефодій Филимоновичъ, епископъ Мстиславскій и Оршанскій, блюститель кіевской митрополіи (1661—1668), „Прав. Об.", 1875, NN 1, 2, 4, 6, 11—12; Малороссійскіе города въ эпоху присоединенія Малороссіи, „Лѣтопись занятій Археографической Комиссіи", 1877, в. VI; Въ защиту Б. Хмельницкаго „Чтенія", 1889, I (з приводу „Отпаденія Малороссіи отъ Польши" Куліша). Карпов зредагував X, XI і XIV тт. Актовъ Южной и Западной Россіи.

Пізніще зпоміж учених-росіян працювали по історії України Востоков, В. Ейнгорн, В. Мякотин, котрі співробітничали в „Кіев. Старинѣ", про їх праці див. низче. Праці С. Голубєва, Ф. Титова та ин. росіян по історії української церкви також зазначені далі.

Розробка української історії велась і в польській історіографії. Українські теми по старій традиції тут розробляли переважно поляки з України, в значній мірі під впливом того місцевого патріотизму, який в першій половині XX-го століття знайшов собі вислів у т. зв. українській школі в польському письменстві. Одначе по своїому люблячи Україну й вважаючи її своєю батьківщиною, ці українські поляки ставились і ставляться майже без виїмку неприхильно до самостійного національного розвитку українського народа і в цілім історичнім процесі польсько-української боротьби добачають не що инше, як боротьбу „степової дичи" з польським культурництвом і державністю.

З старших польських учених доторкнувся польсько-українських відносин *Карл Шайноха* в своїй знаменитій монографії

„Dwa lata dziejów naszych 1646 i 1648". (Lwów, 2 томи, 1865—69).

Нестором дослідження української минувшини в польській історіографії являється *Олександер Яблоновський* (1829—1911), сам родом з Київщини. В серії „Zródła dziejowe", виданій ним від 1876 до 1899 разом з проф. А. Павінським, в томах під загальною назвою „Ziemie ruskie" подано багатий збір матеріялів до історії заселення, адміністраційного устрою й господарського життя України під польським пануванням. До цих томів Яблоновський пододавав кілька своїх розвідок, передрукованих пізніще в збірному виданні своїх праць „Pisma", 5 тт. (1910). Засновані на використанні величезного актового матеріялу, так само як і розвідки „Handel Ukrainy w XVI w." (Ateneum, 1895, II) та „Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polit.-historyczne Ukrainy — batoryanska i baturinska" (Ateneum, 1896, VIII), „Zadnieprze" (переклад в „Кіев. Ст." 1896), ці праці Яблоновського являються дуже цінним вкладом до наукової історії України. Не вичисляючи тут дрібніщих писань Яблоновського, зупинимось лиш на двох, котрі являються до певної міри синтезом многолітньої наукової праці Яблоновського і заразом найбільш яскраво виявляють його загальні погляди на український історичний процес. Це — „Historya Rusi południowej do upadku Rzeczy Pospolitej polskiej", Краків, 1912 і Akademia Kijowsko-Mohylańska, Краків, 1899—1900. В першій праці, написаній з доручення Краківської Академії Наук, яко курс історії України, з котрого, як каже в своїй передмові до праці Яблоновського проф. Ст. Смолька, „польський читач міг би знайти все, що поляк повинен знати про історію України", Яблоновський подає історію українських земель Річи-Посполитої. На його думку, „краї, які обіймала ця назва Руси, ніколи не становили ні з погляду політичного, ні з погляду етнографічного, ні навіть з погляду географічного чогось суцільного, заокругленого, відрубного . . . вони ніколи не творили навіть за найдавнійших часів одної окремої держави; не охоплювали також в своїх гряницях усього етнографічного елєменту, що творив там основу населення". Одже тільки в межах Річи — Посполитої українське населення могло сконсолідуватися й здобути собі більш певні географічні гряниці. Тим ферментом, який вносив основи громадського й державного ладу в невиразні й неорґанізовані маси української людности, був елємент польський, і властиво орґанізоване громадське життя в культурних формах на Україні істнувало по стільки і доти, по скільки й доки тут мала вплив і силу польськість. Одже не диво, що при такому загальному погляді на характер і суть українського історичного процеса, виклад історії у Яблоновського являється фактично історією польськости на українських землях. Викладаючи історію, Яблоновський, як каже український рецензент його праці — „не фальшує фактів, але односторонно добирає їх, а ще

односторонніше освітлює".*) Він дуже стримано переказує історію козацьких війн, хоч і не надає якоїсь ваги національно-політичному рухові і державницьким змаганням за часів Хмельницького. На роль спольщеної української шляхти в діях польської державности XVIII в. Яблоновський дивиться дуже негативно, підкреслюючи її деморалізацію й консерватизм, котрі давали опору всім тим реакційним змаганням в нутрі самого польського громадянства, які не дали більш поступовим елементам реформувати й врятувати Річ-Посполиту од загину. З упадком цієї Речи — Посполитої кінчиться у Яблоновського й історія „Rusi południowej".

Так само і в своїй історії Київо-Могилянської Академії Яблоновський властиво дає історію польської освіти й культури на Україні; сама академія малюється у його як витвір виключно польської культури, як огнище польської просвіти, що почала занепадати й гаснути з ослабленням свого звязку з Польщею.

Ровесник Яблоновського подолянин *Михайло Ролле* (1830—1894)писав багато нарисів з історії Правобережжа в на-пів белєтристичній формі, видаючи їх серіями „Sylwetki i szkice historyczne" під псевдонімом Dr. Antoni I. Писані на основі архівних матеріялів з ріжних провінціяльних, здебільшого приватних фамілійних збірок, ці нариси (написав їх Ролле по-над 30), окрім надзвичайно цікавої, захоплючої форми, мають ще й певний науковий інтерес. Деякі з цих нарисів (про Саву Чалого, Жінки при Чигиринському дворі, та ин.) були перекладені на рос. мову в „Кіев. Старині".

Маріян Дубецький (род. 1838 р. в Заславі на Волині), вихованець Київського ун-ту і учасник повстання 1863 р., написав доволі цінну монографію Kudak twierdza kresowa i jej okolice, Kraków, 1879 (нове видання 1900 р.), а в своїй книзі „Obrazy i studya historyczne" W. 1899 дав нариси початків Запорожжа й історії інституцій запорожських. Дубецький перейнятий поглядами на українську казаччину, як на некультурну дич; укр. народ, на його думку — „ніколи, не вважаючи на всяку можливість, не витворював власної інтелігенції, ні своєї культури", і все, що тільки було на Україні позитивного в громадському житті, „виросло з польської культури".

Найбільш характерним представником цієї своєрідної української школи в польській історіографії являється *Францішек Равіта-Гавронський* (родився 1846 р. на Київщині). Він писав чимало про укр. письменство, про Шевченка, про Т. Падуру, і в кінці спеціялізувався в українській історії; почавши з огляду старої України-Руси: Ustrój państwowo-zpołeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie, Lwów, 1896, Рав.-Гавр. зосередив свою увагу на козаччині. Окремі його статті зібрані в серіях „Studya i szkice historyczne", 1—2, Lw.

*) М. Залізняк, „Записки Наук. Тов. ім. Ш.", т. 116.

1899—1900, Rzeczy i sprawy ukrainske, К. 1913, але головні його праці, в яких найбільше позначився його негативний погляд на українську козаччину, це Historya ruchów gajdamackich w XVIII w., 2 т., Льв., 1899—1901 і Bohdan Chmielnicki, 2 т. Lw. 1905—1909. Обидві ці праці справляють враження історичного памфлєта, перейнятого якоюсь особливою ненавистю до укр. козаччини та її діячів. З такоюж самою непримиренною ненавистю ставиться Рав.-Гавр. й до представників української історіографії, таких як В. Антонович, що в його освітленні виступає як зрадник, перевертень і фальсіфікатор історії, — див. книжку „Wł. Antonowicz, zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej", Льв. 1912.

Далеко більш обєктивно трактують українську історію *Каз. Пулаский* в своїй книзі „Szkice i poszukiwania historyczne", Warszawa, 1887, де цілий ряд нарисів з початкової історії козаччини (Ostafi Daszkiewicz, Dzike pola та ин.), і проф. *Йосиф Третяк,* автор дуже гарної монографії Historya wojny chocimskiej (1621), Lwów 1889 (1921 р. вийшло в Кракові нове видання).*)

Так само на певній висоті наукової обєктивности і безсторонности стояв найбільш заслужений дослідник української історії часів Хмельницини в польській історіографії *Людвик Кубаля* (1838—1918). Він вибрав предметом свого досліду історію Польщи, спеціяльно її зовнішніх обставин за часів Володислава IV (останніх його років) і Яна-Казимира, — одже як раз часів Хмельницини й викликаних нею великих війн на сході Европи. В 1883 р. появилась його монографія „Ierzy Ossolinski", 2 томи, далі пішли „Szkice historyczne" (I—II, Kraków, 1880—1893, 2-де вид. 1896), які обіймають 1648—1654 роки, далі „Wojna Moskiewska r. 1654—1655" (Warszawa, 1910), „Wojna Szwedska r. 1655—1656", Львів 1913, „Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w r 1656 i 1657", Lw. 1917 і „Wojny duńskie i pokoj oliwski 1657—1660", Lw. 1918. В цьому 1923 р. почало виходити у Варшаві збірне видання творів історика „Dzieła L. Kubali", у 8 томах. Оперті на надзвичайно багатім матеріялі архівних і літературних джерел, виложені в спокійному науковому тоні і в дуже займаючій формі, монографії Кубалі користно відріжняються від більшости польських праць на таку вражливу тему, як польсько-українські відносини в половині XVII віку. Зразком обєктивности Кубалі може служити блискуча характеристика Б. Хмельницького (в мон. „Wojna Moskiewska"), де не вважаючи на негативний погляд автора на історичного ворога Польщи, котрий „ще й тепер грозить нам з домовини", віддається дань його ґенію, його великому організаційному, військовому й політичному хистові.

*) Реценція Н. М. у „Кіев. Старині" 1890, V.

РОЗВИТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В 80—90 РОКАХ XIX СТОЛІТТЯ.

Закриття „Юго-Западного Отдѣла Географическаго Общества“ не припинило української наукової праці в Київі й не роспорошило українських наукових сил, хоч де-хто з діячів „Юго-Зап. Отдѣла“ і емігрував за-кордон (Драгоманов, Вовк, Зібер). Робота помалу налажується знову і гуртується коло нових осередків. Такими осередками стають „О-во Нестора-Лѣтописца“ і „Кіевская Старина“. Велике значіння спеціяльно для розвитку української історіографії мало те, що основна катедра „русской“ історії в Київському університеті була занята Антоновичем. Він не тільки підготовив цілий кадр своїх учнів, які взялися до розроблення історії окремих областей старої України й Білоруси, але взагалі своєю працею вніс оживлення наукових інтересів, підніс рівень критичних розслідів і викликав появу нових праць на полі української історіографії. Дехто з учнів Антоновича, занявши катедри історії по університетах, як от Багалій у Харькові, Линниченко в Одесі, Грушевський у Львові, — утворив на новому місці осередок наукової праці з обсягу історії України. Така важна для української науки інституція як Київська Археографічна Комісія, маючи своїми секретарями спочатку Антоновича, а потім Ор. Левицького, достарчала все нові матеріяли для наукових дослідів.

80—90-ті роки — доба не тільки видання великої сили нового матеріялу, але й детального розроблення окремих частин і періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають вже на початок нового століття.

Особливо докладна робота почалася над дослідоом князівської доби нашої історії. В цій области дуже замітні праці Миколи Дашкевича. Учень професора Антоновича й професор по катедрі історії всесвітньої літератури, *Микола Дашкевич* (1852—1906) заслужив собі почесне імя в діях історії української літератури своїми високоцінними розвідками про Котляревського („Кіев. Ст.“., 1894 і 1898), а особливо своїм нарисом історії української літератури XIX в., написаним в формі наукового розбору книги проф. М. Петрова (в „Отчетѣ о 29 присужденіи премій гр. Уварова“, вид Академії Наук. СПБ. 1888); йому-ж належить і розвідка з обсягу дослідів старинної укр. поезії: „Олексій Поповичъ та дума Буря на Чорному морі“, відбитка з ювилейного збірника в честь Антоновича, Київ, 1905. Та поруч праць з історії українського й чужого письменства, які утворили йому голосне імя, працював Дашкевич і над історією. Сюди належать його праці: 1. Княженіе

Даніила Галицкаго по русскимъ и иностраннымъ извѣстіямъ „Кіев. Унив. Изв.“, 1883 і окремо (український переклад в т. V. „Руської Історичної Бібліотеки“); 2. Болоховская земля и ея значеніе въ русской исторіи. „Труды Археологическаго Съѣзда 1874 г.,“ т. II і окремо, Москва, 1878. В цій праці Дашкевив торкається походження козаччини й висловлює думку, що колискою козаччини треба вважати території, на яких наш старий літопис уміщує т. зв. Болоховців. Ця теорія звязує козацькі громади з проти-князівським рухом XIII століття, коли окремі громади віддавались під татарську зверхність, повстаючи проти своїх князів. 3. Первая унія Юго-Западной Руси съ католичествомъ, „Кіев. Унив. Изв.“ 1884, і окремо; 4. Борьба культуръ и народностей въ Литовско-Русскомъ государствѣ въ періодъ династической уніи Литвы съ Польшей, „Кіев. Унив. Изв.“, 1884; 5. Новѣйшіе домыслы о Болоховѣ и Болоховцахъ, „Кіев. Унив. Изв.“ 1884, IV і окремо; 6. Замѣтки по исторіи Литовско-Русскаго государства, Київ 1885; 7. Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ, „Кіев. Ун. Изв.“, 1899; 8. Рыцарство на Руси въ жизни и поэзіи, „Чтенія о-ва Нестора“, XV, XVI, 1903.

Загальні питання історії князівської доби порушувались в писаннях: *Д. Багалія* „Удѣльный періодъ и его изученія“ (Кіев. Стар., 1883), *Ів. Линниченка* „Кіевское вѣче“ (Кіев. Унив. Изв., 1881 і окремо). Питанню про зміну народностей в південній степовій Україні і про її кочове населення присвячені розвідки: *Іродіона Житецького* „Смѣна народностей въ Южной Россіи“ (Кіев. Стар., 1883, V, VII; 1884, VIII, IX, XI) і *П. Голубовського* „Печенѣги, торки и половцы до нашествія татаръ. Исторія южнорусскихъ степей IX—XIII вв.,“ Київ, 1884.

Історія окремих областей старої України-Руси й Білоруси розроблена в цілому ряді монографій. Історія Сіверщини оброблена в двох монографіях, що вийшли одночасово: „Исторія Сѣверской земли до половины XIV столѣтія“, Київ, 1882, *П. Голубовського**) і „Исторія сѣверской земли до половины XIV ст.“ Київ, 1882 (з Унив. Изв.), *Дм. Багалія*. Пізніще вийшла праця Р. Зотова „О черниговскихъ князяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время, СПБ. 1893. *П. Іванова* „Историческія судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до конца XIV в.“, Одесса 1895**) і *А. Андріяшева:* „Очерки исторіи Волынской земли до конца XIV в.“ Кіевъ, 1887. Далі йдуть: „Очеркъ извѣстій о подольской землѣ до 1434 г.“, Київ, 1885 — *Нікандра Молчановського*; „Червенскіе города“, Варшава, 1885 — *А. Лонгинова;* „Забужная Русь“, СПБ. 1885, — *Л. Крижановського*; „Волынь“, „Подолія“ і „Холмская

*) Рец. А. Куніка в отчетѣ о 29 присужд. наградъ Уварова, СПБ. 1888.
**) Рец. М. Грушевського в „Записках“, т. IX.

Русь", ілюстровані монографії, зложені проф. *М. Петровим* та пр. *І. Малишевським* і видані П. Батюшковим (СПБ., 1885); „Очеркъ исторіи кривичской й дреговичской земель до конца XII стол." (Кіев. Унив. Изв. 1890—1891 і окремо) — *М. Довнар-Запольського;* „Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV в." (Кіев. Унив. Изв. і окремо Київ, 1891) — *М. Грушевського*; „Исторія Смоленской земли до нач. XV ст.", Київ, 1895 — *П. Голубовського;**) „Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст.", Київ, 1897, — *В. Данилевича;***) „Исторія Переяславской земли съ древнѣйших временъ до половины XIII стол.", Київ, 1897, — *В. Ляскоронського****); „Очерки исторіи Туровскаго княжевства", Київ, 1902 і „Пинское Полѣсье", К. 1901 — *Ол. Грушевського;* „Прошлое Холмской Руси по архивнымъ документамъ XV—XVIII в." Вільна, 1899, — *В. Площанського.*

Головно історії Галичини†) присвятив свої праці учень Антоновича, професор Одеського університета *Іван Линниченко:* 1. Архивы въ Галиціи, „Кіев. Стар.", 1888, VII, X; 2. Критическій обзоръ новѣйшей литературы по исторіи Галицкой Руси, „Журн. Мин. Нар. Просв.", 1891, VII; 3. Юридическія формы шляхетскаго землевладѣнія и судьба древнерусскаго боярства въ Юго-Западной Руси въ XIV—XV в., „Юридическій Вѣстникъ", 1892, VII—VIII; 4. Черты изъ исторіи сословій Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в., „Ученыя Записки Москов. Университета", 1894 і окремо (український переклад в т. VII „Руської Історичної Бібліотеки")††).

Історії Галичини стосуються і праці проф. варшавського ун-та *І. Філевича*: Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимірское наслѣдіе. Истор. очеркъ, СПБ 1890 і Очеркъ карпатской территоріи и населенія, „Журн. М. Н. Пр.", 1895, IV—V. Тому ж Філевичу належить і дуже претенціозна, але мало наукова „Исторія древней Руси, т. I, территорія и населеніе", Варшава, 1896†††).

Історія литовсько-руської держави і життя українських земель в межах цієї держави, а пізніще під Польщею, знайшла численних дослідників головним робом серед професорів російських університетів. Над загальною історією литовського князівства та його

*) Рец. М. Грушевського в „Записках", т. XVIII.

**) Рец. М. Грушевського ibid., т. XXII.

***) Рец. М. Грушевського, ibid., т. XVIII, і Ів. Линниченка в т. I „Изв. Одес. Библіограф. О-ва при Новорос. Ун-тѣ", Од., 1913.

†) По історії Галичини ще давніще вийшла праця *М. Смірнова* „Судьба Червонной или Галицкой Руси до соединенія ея съ Польшей", СПБ. 1860 (укр. переклад в т. V „Руської Історичної Бібліотеки").

††) Рецензія А. Д. в „Записках Наук. Тов. М. Ш.", т. VI.

†††) Рецензії М. Грушевського в „Записках", т. XVIII і Н. М(олчановського) в „Кіев. Стар.", 1896, XII.

організацією найбільше працював професор Московського університета *Матвій Любавський,* якому належать розвідки: Областное дѣленіе и самоуправленіе Литовско-русскаго государства, Москва, 1893;*) Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ самоуправленіи въ Литовско-Русскомъ государствѣ, СПБ. 1894;**) Литовско-Русскій сеймъ. Опытъ по исторіи учрежденія въ связи съ внутреннимъ строемъ и внѣшней исторіей государства, Москва, 1901;***) Очерки исторіи Литовско-Русскаго государства до Люблинской Уніи включительно, Москва, 1910†) (пізніще вийшло друге видання). В цій праці подається переважно внутрішня історія литов.-рус. князівства, політична історія зостається на другому плані. Організації державного правління присвятили свої розвідки проф. Харьківського університета *Михайло Максимейко*: Сеймы литовско-русскаго государства до Люблинской Уніи 1569 г., Харьків, 1902, і проф. Томського університета *І. Малиновський:* Рада великаго княжества литовскаго, I—II, 1903—4. Крім того: проф. *І. Лаппо* „Великое кн. Литовское за время отъ заключенія Люблинской уніи до смерти Ст. Баторія; СПБ. 1901. По історії права Литовсько-руського князівства й історії суспільних верств багато працював професор Київського університета, співробітник Археографічної Комісії й „Кіевской Старины" *Михайло Владимирський-Буданов,* учнями котрого явились проф. М. Ясінський (в Київському ун-ті) і проф. М. Максимейко (в Харьківському ун-ті). Окрім видання памяток (відома „Хрестоматія по исторіи русскаго права", 1874 і цілий ряд пізніщих виданнів) Вл.-Буданову належать розвідки: Нѣмецкое право въ Литвѣ и Польшѣ, СПБ. 1868, з „Журнала М. Н. Пр., „кн. 8, 9, 11, 12 (укр. пер. в т. XXIII—XXIV „Руськ. Іст. Бібл."). Населеніе Юго-Западной Россіи отъ 2-й пол. XIII в. до пол. XIV в. Київ, 1886 (вступна розвідка до т. 1, ч. VII Арх. Ю.-З. Р.); Очерки изъ исторіи литовско-рус. права, К. 1882; Помѣстья литовско-русскаго государства, К. 1889;††) Населеніе Юго-Зап. Россіи отъ пол. XV в. до 1569 г., К. 1890 (при т. 2, ч. VII Архива); Передвиженіе южно-русскаго населенія въ эпоху Б. Хмельницкаго, „К. Ст.", 1888 і окремо; Черты семейнаго права зап. Россіи въ пол. XVI в., „Чтенія", т. IV, 1890; Формы крестьянскаго землевладѣнія Зап. Россіи XVI в., „Кіевскій Сборникъ", 1892;†††) Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до пол. XVI в., „Чтенія", т. VII (обидві останні статті переложено на укр. мову в т. XXII „Рус. Іст. Бібл."); Очерки изъ исторіи

*) Рецензія М. Грушевського в т. IV „Записок Науков. тов. ім. Шевченка", Л. 1894.

**) Рец. М. Грушевського ibid., т. IX.

***) Рец. М. Грушевського, т. IX Записок, Л. 1896.

†) Рец. Б. Барвінського, ibid., т. 115, Л. 1913.

††) Рецензія М. Грушевського в „Записках Наук. Тов. ім. Ш.", т. IX.

†††) Рецензія М. Грушевського ibid., т. IX.

литовско-русскаго права, К. 1893; Кому принадлежитъ главная роль въ дѣлѣ заселенія Украины въ концѣ XIV и нач. XVII в., К. 1905 (вступна розвідка до т. 3, ч. VII Архива Ю.-З. Россіи).

Тим самим питанням правного устрою й суспільних відносин литовсько-руської держави присвятив свої численні розвідки професор Одеського, а потім Варшавського університета *Федір Леонтович:* Крестьяне Юго-Западной Россіи по литовскому праву XV и XVI в., Київ 1863; Историческое изслѣдованіе о правахъ литовско-русскихъ евреевъ, Кіев. Ун. Изв. 1864, III—IV і окремо; Русская Правда и Литовскій Статутъ, Одеса, 1865; Очерки исторіи литовско-русскаго права. Образованіе территоріи литовско-русскаго государства. СПБ. 1894;*) Источники литовско-русскаго права, Варшава, 1894.**) Сословный типъ территоріально-административнаго состава литовскаго государства и его причины, „Ж. М. Н. Пр.“, 1895, VI, VII;***) Панскій дворъ въ литовско-русскомъ государствѣ, „Варшав. Универс. Извѣстія“, 1895, V;†) Крестьянскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ, — „Журн. М. Н. Пр.“, 1896, II—IV, V, XII; 1897, IV—V; Сельскіе промышленники въ литовско-русскомъ государствѣ, „Варшав. Ун. Изв.“, 1897, IV—VII; Сельскіе ремесленники въ литовско-русскомъ государствѣ, „Варшав. Унив. Изв.“, 1898, II—III, і цілий ряд статей по ріжних наукових виданнях. Учневі проф. Антоновича, чернігівцю *Аркадію Верзилову* належить розвідка „Очеркъ торговли Южной Руси съ 1480—1569 г.“, друкована в „Земскомъ Сборникѣ Черниговской губ.“ 1898, I—VI і окремо, Чернігів, 1899.

Також учень проф. Антоновича і його наступник по катедрі в Київському університеті, проф. *М. Довнар-Запольський* працював над історією державного господарства в литовсько-руській державі. Йому належить розвідка „Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго при Ягеллонахъ, т. I, Київ, 1900. Крім того ще розправи: Изъ исторіи литовско-польской борьбы за Волынь (договоры 1366 г.), Київ, 1896; Западно-русская сельская община въ XVI вѣкѣ, „Журн. М. Н. Пр.“, 1897, VII; Крестьянская реформа въ Литовско-русскомъ государствѣ въ половинѣ XVI вѣка (ibid., 1905, III—IV); Украинскія староства въ XVI вѣкѣ, Київ, 1908 (вступна розвідка до т. 5, VIII-ої частини, Арх. Ю.-З. Рос.

Проф. Довнар-Запольським видані дуже важні збірки актового матеріялу: Документи Московскаго Архива Министерства Юстиціи, т. I, Москва 1897 (документи з Литовської Метрики); Акты литовско-русскаго государства, т. I, до 1529 г., Москва 1899 (відбитка з „Чтеній“ О-ва Исторіи).

*) Рецензія М. Грушевського в „Записках“, т. IX.
**) Рец. М. Грушевського, ibid., т. X.
***) Рец. М. Грушевського, ibid., т. IX.
†) Рец. М. Грушевського, ibid., т. XIV.

Спеціяльно історії селянства в литовсько-польській державі присвятив свою розвідку *Іван Новицький* (1844—1890): очеркъ исторіи крестьянского сословія въ Юго-Западной Россіи въ XV—VIII вѣкѣ, Київ, 1877 (вступна розвідка до матеріялів по історії селянства, виданих Археографічною Комісією т. I, ч. VI, український переклад в т. XXI Руської Історичної Бібліотеки). Йому-ж належать „Указатели" до видань київської Археографічної Комісії — іменний (1878) і географічний (1883), котрий являється першою спробою історичної географії правобережної України.

Форм селянського землеволодіння торкається розвідка *Ол. Ефименкової* „Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси", Русская Мысль, 1892, кн. 4—5, почасти також її ж „Архаическія формы землевладѣнія у германцевъ и словянъ"' Вѣстн. Европы, 1896, кн. 12 і пізніща її розправа „Литовско-русскіе данники и ихъ дани", Ж. М. Н. Пр., 1903, I. (Всі три розправи передруковані були потім в збірці „Южная Русь", т. I, СПБ. 1905).

В 1880—90-х роках бачимо розвиток наукового дослідження старого українського права, звичайно трактованого, як „русское право". Що торкається київської доби нашої історії, то памятки її права, такі як „Руська Правда", знайшли собі вже давніще пильне дослідження й розроблення в працях російських учених.*) Тепер-же почалось дослідження спеціяльно литовсько-руського права, його походження, змісту й практики. Окрім загальних оглядів в курсах історії „русскаго права" (проф. М. Владимірскій-Будановъ, Обзоръ исторіи русскаго права, Київ 1900 або проф. Н. Загоскинъ, Исторія права русскаго народа. Лекціи и слѣдованія по исторіи русскаго права, т. I, Казань, 1899; проф. М. Ясінського Лекціи по внѣшней ист. рус. права, К. 1898 та ин.) появились „Очерки исторіи литовско-русскаго права" проф. *Ф. Леонтовича* (СПБ. 1894) і спеціяльні монографії та розправи: проф. *С. Бершадського* „Литовскій Статутъ и польскія конституціи", СПБ. 1893.**) Баршевського „Краткая исторія Литовскаго Статута", Київ, 1882 (з Кіев. Унив. Изв., 1882, VI), проф. *М. Ясінського* „Уставныя грамоты Литовско-Русскаго государства, Київ, 1889 (з Кіев. Ун. Изв.), — текст привилеїв окремих земель і розвідка; *Ф. Леонтовича* „спорные вопросы по исторіи литовско-русскаго права, СПБ. 1893;***) проф. *М. Максимейка* „Источники уголовныхъ законовъ Литовскаго Статута", Київ, 1894;†) проф.

*) На цім полі 90-ті роки принесли дуже цінні студії проф. петербургського ун-та В. Сергєєвича (автора голосної розправи „Князь и вѣче", СПБ. 1867): „Русская Правда" СПБ. 1899; його-ж Лекціи изслѣдованія по исторіи русского права, СПБ. 1883, Рус. юридическія древности, 2 т. СПБ. 1895—96 та ин.

**) Рецензія М. Грушевського в „Записках", т. IV.

***) Рецензія М. Грушевського в „Записках", т. IV.

†) Рец. К. Левицького в „Записках", т. V.

І. Малиновського Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту, Київ, 1894;*) проф. *Ф. Тарановського* Обзоръ памятниковъ магдебургскаго права западно-русскихъ городовъ литовской эпохи, Варшава, 1897; проф. *І. Лаппо* Земскій судъ въ в. кн. Литовскомъ при концѣ XVI в., Ж. М. Н. Пр. 1897, VI;**) проф. *М. Ясінського* Очерки по исторіи судоустройства въ Литовско-русскомъ государствѣ. Главный Литовскій Трибуналъ, Київ, 1901 і його-ж Луцкій трибуналъ какъ высшая судебная инстанція для Волынскаго, Брацлавскаго и Кіевскаго воеводствъ въ послѣдней четверти XVI в., Чтенія О-ва Нестора-Лѣтописца, т. XIV, К. 1900. Праці проф. Ф. Леонтовича і М. Владимирського-Буданова були вже згадані вище. Про копні суди появилась розвідка *Олександри Ефименкової* „Народный судъ въ Южной Руси“ (Русская Мысль, 1893, IX—X).

Історія української церкви і спеціяльно великої релігійної боротьби XVI—XVII віків та звязаного з нею культурно-національного руху знайшли собі багато дослідників, що поясняється, в значній мірі тим, що офіціяльні наукові інституції російські на Україні й Білорусі виявляли завжди особливий інтерес до історичних відносин між православієм і католицтвом і підперали видання матеріялів і розвідок, котрі трактували ці відносини з штандпункту офіціяльного православія. Як на типового представника войовничого, так би мовити, напряму в історіографії релігійних відносин старої України й Білорусі за польських часів можна вказати на професора петербургської Духовної Академії *Михайла Кояловича* (1828—1891) й його тенденційні праці,***) а як на зразок офіціяльного видання в дусі спростування за допомогою науки латино-польських претензій на українські й білоруські землі, можна вказати на „Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ, издаваемые съ Высочайшаго соизволенія П. Н. Батюшковымъ“. Випуски I—IV цього видання (1868) являли собою альбом знимків з памяток старовини на Волині (Володимир-Волинський, Луцьк, Острог, Овруч), вв. V—VI (1870—74) містили окрім знимків ще історичну розвідку *В. Васильевського* „Очеркъ исторіи города Вильны“, випуски ж VII—VIII (1885) під загальним заголовком „Холмская Русь“ містили ряд статей і росправ переважно по історії релігійних відности і церковного

*) ibid.

**) Рец. ibid., т. XXIX.

***) Литовская церковная унія, 1859—62; Лекція о западно-русскихъ братствахъ, 1862; Лекціи по исторіи Западной Россіи, 1864; Документы, объясняющіе исторію Западной Россіи и ея отношеніе къ восточной Россіи и Польши, 1865; Дневникъ Люблинскаго Сейма 1569 г., 1869; Исторія возсоединенія западно-русскихъ уніатовъ старыхъ временъ, 1873; Исторія русского самосознанія по историческимъ памятникамъ и научнымъ сочиненіямъ, 1884.

устрою. (Як. Головацького. Ор. Левицького, А. Лонгинова, І. Малишевського, проф. М. Петрова, Н. Страшкевича і С. Шолковича).

По-за цією офіціяльною історіографією в дусі російського православія й державного патріотизма, з наукових праць по історії церковних відносин на Україні й звязаного з ними культурно-національного руху треба зазначити окрім згаданих уже раніше праць С. Терновського (О подчиненіи Кіев. митрополіи моск. патріарху), Антоновича й Ор. Левицького ще такі: пр. *С. Терновського:* Петръ Могила, біогр. очеркъ „К. Ст.“, 1882, VI; „Очерки западно-русской церкви“ проф *С. Чистовича*, 2 т., СПБ. 1882—1884; статті Ф. Кудринського (в „К. Старині“) і проф. *П. Жуковича* (в „Христіанскомъ Чтеніи“ — про сеймову боротьбу православних в перших десятиліттях XVII в.); проф. *Мик. Петрова* „Кіевская Академія во 2-й полов. XVII в.“, Київ, 1895 (і цілий ряд його статей про Академію пізнішіх часів); велика монографія київського проф. *С. Голубева* „Петръ Могила и его сподвижники“, 2 томи, Київ 1883—1888,*) його-ж „Исторія Кіевской Академіи“, К. 1886;**) Очерки изъ исторіи Кіев. Дух. Акад. за XVIII ст., „К. Ст.“, 1888, т. XXV; „Западно-русская церковь въ эпоху Петра Могилы“, „Кіев. Старина“, 1898, I—VI; *К. Харламповича:* Острожская школа, „К. Ст.“ 1897, V—VI***) і Западно-русскія православныя школы XVI и нач. XVII вв., Казань, 1898;†) *А. Папкова*: Братства. Очеркъ исторіи западно-русскихъ братствъ, Москва, 1900;††) *А. Якушевича* „Ревнитель православія кн. К. И. Острожскій (1461—1530) и православная Литовская Русь въ его время“, Смоленск, 1897†††): *Д. Вишневскій,* Кіевская Академія въ перв. полов. XVIII в., К. 1903; численні розвідки по історії церковно-громадського життя на правоб. Україні XVIII в. свящ. *П. Орловського*, друковані в „Кіев. Старині.“

По історії міста Київа треба зазначити праці проф. *Мик. Петрова* „Историко-топографическіе очерки древняго Кіева“, Київ, 1897*†) і пр. *В. Іконнікова* Кіевъ 1654—1855, историческій очеркъ, „К. Ст.“, 1904 і окремо.

По історії козацького періоду нашої історії найбільше матеріялу принесла „Кіевская Старина“. Окрім праць Лазаревського

---

*) Розбір пр. *Е. Голубінського*: I-го тому в отчетѣ о 27 присужденіи наградъ Уварова, СПБ. 1885, II-го в „Чтеніяхъ о-ва исторіи и древн. рос.“, М, 1900; рецензія на I-й том проф. *М. Петрова* в „Журн. М. Н. Пр.“, 1884, I.

**) Рецензія *Ів. Каманіна* в „К. Ст.“ 1386, т. XVIII.

***) Рец. *Ів. Франка* в „Записках Наук. Тов. Ім. Ш.“, т. XXII.

†) Рец. *С. Голубева* в „Чтеніяхъ О-ва исторіи и древн. рос.“, 1906, IV.

††) Рец. *М. Грушевського* в „Записках Нвук. Тов. ім. Ш.“. т. XLIX, 1902. і В. Дурдуковського в „К. Ст.“, 1900, т. LXIX.

†††) Рец. *М. Любавського* в „Ж. М. Н. Пр.“, 1898, VII.

*†) Рец. В. І. в „Записках Наук. Тов. ім. Ш. 29, л. 1899.

вона дала велику силу розвідок, статей, замітоқ, актового матеріялу, особливо по історії Гетьманщини. — До початкової історії козаччини дуже важна була стаття *Івана Каманіна* „Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго“ в „Чтеніяхъ“ О-ва Нестора-Літописця т. VIII і окремо, Київ, 1894. В цій статті, що викликала значний інтерес в наукових кругах,*) автор спробував відновити стару теорію про початки козаччини „з окремих громад, на чолі кожної з котрих стояв свій ватажок — князь“. Про козаччину перед Хмельниччиною писав *Андрій Стороженко:* „Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетманѣ временъ короля Стефана Баторія“, „Кіев. Ст.“ 1897, I **) і „Князь Д. И. Вишневецкій“, ibid., 1897, III. Відомому приятелю козаків, київському біскупу Йосифу Верещинському, що пропагував в кінці XVI в. ідею боротьби з турецько-татарським світом за допомогою козаччини, присвятив Стороженко розвідки: „Кіевъ триста лѣтъ назадъ“, К. Ст. 1894, II і „Старинный проектъ заселенія Украины“, ibid. 1895, III. Пізніще Стороженко видав спеціяльну монографію „Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки. Изслѣдованія, памятники, документы, замѣтки“. Київ, 1904, писану, як і інші праці цього автора, під сильним впливом польської історіографії, з її спеціяльними поглядами на особливу державно-культурницьку місію Польщи на українських землях в другій половині XVI віку.***) Тому-ж самому авторові належать розвідки з пізніщих часів козаччини: „Родіонъ Дмитрашко, полковникъ переяславскій“, Кіев. Ст.“ 1893, IV; „Сербинъ Вукъ, полковникъ переяславскій“, ibid., 1894, I і „Очерки Переяславской старины“, Київ, 1900, де передруковано попередні та інші статті з „Кіев. Старины“.†)

Першим часам козаччини присвячені також розправи *Ів. Новицького* „Князья Ружинскіе“, Кіев. Ст. 1882, IV, *Ф. Николайчика* „Первыя козацкія движенія въ Рѣчи Посполитой“, К. Ст. 1884, III—IV, „Новый источникъ о козацкомъ возстаніи 1625 г.,“ ibid., 1889, X. Николайчикові належить також розвідка „З другого кінця, короткий огляд Сіверської України“, надрукована під криптонімом „Н. і Р.“ в львівській „Зорі“ 1886 року.

Добі Сагайдачного й Б. Хмельницького присвятив свої студії

---

*) З приводу її написав статтю проф. *М. Любавський* „Начальная исторія малорусскаго козачества“ (Жур. Мин. Нар. Просв., 1896, VII), де сам виступив з теорією походження козаків з останків татарської колонізації київської землі за часів Вітовта. Погляди Любавського піддержав *Ол. Яблоновський* в „Źródłach dziejowych“, т. XXII, 1897. Крім того див. *В. Коцовський* в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. VII.

**) Рецензія *М. Грушевського* в „Записках Наук. Тов. ім. Ш.“, т. XIX.

***) Критичну оцінку її подав проф. М. Любавський в „Записках Имп. Академіи Наукъ“, т. VIII, СПБ. 1908.

†) Рецензія М. К. в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 49 Львів, 1902.

вже згадуваний вище дослідник *Іван Каманін* (1859—1921). Вихованець Київського університету і довголітній директор київського Центрального Архіва, Каманін належав до найкращих у нас архівістів. Його увагу притягали ріжні моменти нашої історії XVII—XVIII віків, але найбільше працював він над добою Хмельнищини, для котрої зібрав і видав багато дуже важного актового матеріялу. Каманін був дуже діяльним співробітником „Кіевской Старины" і „Чтеній О-ва Нестора-Лѣтописца". Важніщі його праці: 1. Новые истор. матеріялы о Б. Хмельницкомъ, „К. Ст.", 1888, VII; 2. Послѣдніе годы самоуправленія Кіева по магдебургскому праву, „К. Ст.", 1888, V, VIII—IX і окремо; 3. Мазепа и его прекрасная Елена, ibid., 1886, XI; 4. Матеріалы для исторіи козацкого землевладѣнія 1494—1668, „Чтенія", т. VIII, 1894; 5. Къ вопросу о козачествѣ до Б. Хмельницкаго, ibid.; 6. Статистическія данныя о евреяхъ въ Юго-Западномъ краѣ во второй половинѣ XVIII в. К. 1889 (вступна розвідка до т. 2, ч. V, Архива Ю.-З. Россіи); 7. Еще о древнемъ братствѣ и школахъ въ Кіевѣ, „Чтенія", т. IX, 1895; 8. Очеркъ гетманства П. Сагайдачного, ibid., т. XV, 1901 (і окремо);*) 9. Пісня про Сагайдачного і Дорошенка, „Записки Укр. Наук. Тов.", т. III, Київ, 1909; 10. Походженія Б. Хмельницького, ibid. т. XII, К. 1913; 11. Участіе южнорусскаго населенія въ возстаніи Б. Хмельницкаго, — передмова до т. 3, ч. III Архива; 12. Документы эпохи Б. Хмельницкаго 1656—1657, „Сборникъ Кіевской Комиссіи", т. I, 1911;**) 13. Договоры Б. Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей, „Сборникъ", т. II, К. 1916.

До часів Хмельнищини стосуються розвідки *П. Буцінського* „О Богданѣ Хмельницкомъ" Харьків, 1882***) і *Івана Новицького* „Адамъ Кисель, воевода кіевскій (1580—1653)", Київ 1885 (відбитка з „Кіев. Ст."). Загально боротьбу козаччини з Польщею обговорює розвідка чернігівця, вихованця Київського університета *Василя Вовка-Карачевського* „Борьба козачества съ Польшей во второй половинѣ XVII вѣка", Кіев. Унив. Изв., 1898—99 і окремо.

Спеціяльно історії Гетьманщини присвячений цілий ряд статей у Кіев. Старині *А. Востокова:†)* Козелецкая рада, 1887, II; Нѣжинская рада, 1888, V; Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвой, 1887, VIII; Судъ и казнь Гр. Самойловича, 1889, I; Полтавскій полковникъ Иванъ Чернякъ, 1889, IX; Судьба Выгов-

*) Рецензія О. Ч. в „Записках Наук. Тов. ім. Ш.", т. 48, Л., 1902.

**) Рец. в „Записках Наук. Тов. ім. Ш.", т. 113, Львів. 1913.

***) Критична оцінка цієї претенціозної книги, яка одначе не принесла нічого нового що-до матеріялу або поглядів на Хмельнищину, зроблена В. Антоновичем в „Кіев. Ст.", 1883, кн. II.

†) *Олександер Востоков,* родом великорус з Москов. губ., (1857—1891) служив в Архіві Міністерства Юстиції у Москві і писав свої розвідки на, підставі актового матеріялу, друкуючи їх в „К. Ст." Некролог його див. „К. Ст." 1892, II (Ів. Каманіна).

скихъ и полковника Ивана Нечая, 1890, I; Посольство Шакловитаго къ гетману Мазепѣ, 1890, V. Тієї-ж доби стосуються праці *С. Венгрженовського* Свадьба Тимоша Хмельницкаго, „К. Ст.“ 1887, III—V і *С. Е.* „Гетманство Брюховецкаго“, ibid., 1885, VIII.

Дипломатичних відносин українців з Москвою в другій половині XVIII в. стосуються розвідки також московського дослідника *Виталія Ейнгорна:* О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ Московскимъ правительствомъ при Алексѣѣ Михайловичѣ, Москва, 1894; Дипломатическія сношенія московскаго правительства съ правобережной Украиной въ 1673 г., „Журн. М. Н. Пр.“, 1898, V; Отставка А. Л. Ордынъ-Нащокина и его отношеніе къ малороссійскому вопросу, ibid., 1897, XI; Москва и Малороссія въ управленіи А. Ордынъ-Нащокинымъ Малороссійским Приказомъ, „Рус. Архивъ“, 1901, I; Кіевскій воевода П. Шереметьевъ и нѣжинскій магистратъ 1666—1669 г., „Кіев. Стар.“ 1891, XI; П. Шматковскій, протопопъ Глуховской, и его сношенія съ московскимъ правительствомъ 1658—1673 г., „К. Ст.“ 1892, №. 10; Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, Москва, 1899.

Над політичною історією Гетьманщини другої половини XVII й поч. XVIII в. працював *Нікандр Молчановський* (пом. 1906 р.), учень проф. Антоновича. Позбавлений через переслідування з боку правительства змоги докінчити своє підготовлення до наукової карієри, початої монографією по історії Поділля, пішовши на службу до адміністрації, Молчановський міг тільки уривками працювати в улюбленій ним области української історіографії.*) Проте він зїздив до Будапешту й Стокгольму, де працював у державних архівах, і зібрані ним памятки дипломатичних зносин України другої пол. XVII в. видав у т. VI-му 3-ої част. „Архива Юго-Зап. Р.“ Молчановський брав постійну участь в „Кіев. Стар.“, друкуючи здебільшого свої дуже гарні рецензії на новинки з обсягу української історіографії. З його статтів треба зазначити: Англійское извѣстіе о запорожцахъ 1736 г., 1889, XI; Донесеніе венеціанскаго посла Альберта Вимино о Богданѣ Хмельницкомъ и о козакахъ, 1900, II; Нѣсколько данныхъ о смерти и наслѣдствѣ гетмана Мазепы, 1903, I.

В 1897 р. вийшла в Петербурзі книга *Федора Уманця* „Гетманъ Мазепа“. Автор її, дрібний поміщик Глухівського повіту і земський діяч на Чернігівщині, не був фаховим ученим, хоч писав де-що по історії Польши й польсько-українських відносин*).

---

*) Див. *М. Грушевський,* Памяти Н. Молчановського, „Записки Наук. тов. ім. Шевченка“, т. 87, Л. 1906, також *В. Доманицький,* Л.-Н. В., 1907, I й „Україна“, 1907, I.

**) Пізніще була надрукована його розвідка: Князь Константинъ-Василій Острожскій, „Рус. Архивъ“, 1904, IV.

В своїй книзі про Мазепу задумав Уманець дати ревізію історичного матеріялу про особу й діяльність славного гетьмана, кажучи в своїй передмові, що той великий протяг часу, який ділить нас від часів Мазепи, дозволяє глянути на його спокійно й безстороннє і оцінити його діяльність з погляду обставин українського життя. Використовуючи переважно вже опублікований матеріял (деякі нові, незначні вправді риси дали йому документи з місцевих фамілійних збірок Марковичів і Дорошенків), Уманець приходить до висновку про великий державний розум та щирий український патріотизм Мазепи і старається спростувати всі вигадки й лєґенди, що сплелись біля його памяти під впливом ворожого до нашого гетьмана офіціяльної російської, а почасти й української історіографії. Думки й погляди Уманця здалися настільки сміливими й небезпечними з погляду цензурно-політичного, що ні один з солідніших і ліберальніших російських місячників не зважився надрукувати його монографії, і він мусів друкувати її власним коштом і в невеликому числі примірників, боячись конфіскати. Одначе книгу не сконфісковано, і вона спокійно побачила світ. „Гетманъ Мазепа“ Уманця викликав великий інтерес в українських літературно-наукових кругах, і хоч Ол. Лазаревський в своїх спеціяльних „Замѣткахъ о Мазепѣ“ з приводу книги Уманця і спростував деякі її місця що-до соціяльної політики Мазепи й ріжні фактичні неточности, але загальне вражіння од неї було добре, і зустрінуто її дуже прихильно*).

Спеціяльно по історії права й судового устрою за часів Гетьманщини появилась велика розвідка київського проф. *Олександра Кістяковського* (1833—1885) ще в 1879 році: Очеркъ историческихъ свѣдѣній о сводѣ законовъ, дѣйствовавшемъ въ Малороссіи подъ заглавіемъ „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ“, друкувалося въ „Кіев. Ун. Изв.“ 1875, кн. VI—XII, 1876, I—XII, 1877, I—XII і 1878, XI, XII і потім окремо. Ол. Кістяковський, співробітник „Основи“, багато працював по звичаєвому праву на Україні і брав участь в „Экспедиції“ П. Чубинського, розроблюючи її юридичні матеріяли.**) З пізніщих праць про суди за Гетьманщини треба зазначити розвідки Ол. Лазаревського (див. ст. 145) і Д. Мілєра (див. далі), а також розвідку *Ор. Левицького* „Очерки народной жизни въ Малороссіи въ XVII“, К. 1901 (з „К. Ст.“) — про громадські суди на Полтавщині.

Спеціяльно що-до внутрішнього життя Лівобережної України

*) Відзиви про книгу Уманця дали: Ол. Лазаревський, Замѣтки о Мазепѣ (по поводу книги Ф. М. Уманца), „К. Стар.“, 1898, III—IV; Ів. Перекотиполе (Б. Грінченко), „Зоря“ львівська, 1897, ч. 20; Іван Каманін, „К. Старина“, 1898, кн. VIII; М. Грушевський, „Записки Наукового Товар. ім. Шевченка“, т. XXI, Л. 1898.

**) Про Кістяковського див. статті Ів. Лучицького, „К. Ст.“, 1885, II і В. Науменка, ibid., 1895.

в XVIII столітті працювали М. Василенко, Ів. Теличенко, В. Мякотин, Ів. Лучицький, Ол. Андрієвський, використовуючи ті багаті архівні матеріяли, які переховуються в Київі та Харькові і які стали доступні для користування у 80-х роках.

Микола Василенко (род. 1867 р. в Глухівському пов.) вихованець Дерптського університета, завдяки політичним умовам тільки в 1910-х роках зміг дістати доцентуру в Київському університеті; він був постійним співробітником „Кіевской Старины", а пізніще „Записок" львівських і київських; за часів Української Держави був міністром народньої освіти і сенатором; пізніще його обібрано президентом Української Академії Наук. Більша частина праць Василенка присвячена українській історіографії й Гетьманщині XVIII століття: 1. Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Гадяцкаго полка, Полт. 1893, 2. Къ исторіи малорусской исторіографіи и малорусскаго общественнаго строя, „Кіев. Ст." 1894, XI-XII; 3. Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Кіевскаго полка 1729-31 г., „Чтенія", т. VII; 4. Матеріалы для исторіи экономическаго, юридическаго и общественнаго быта старой Малороссіи: т. I. Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Нѣжинскаго полка 1729-30 г. „Черниговскій Земскій Сборникъ" і окремо, Чернігів 1901; т. II. Экстрактъ изъ указовъ, инструкцій, учрежденій и пр. 1756 г., Чернігів, 1902 т. III. Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Черниговскаго полка, Чернігів, 1908. 5. Первые шаги по введенію положеній 19 февраля въ Черниговской губ., „К. Ст." 1901 і окремо. 6. О. М. Бодянскій и его заслуги по изученію Малороссіи, „Кіев. Стар.", 1903 і окремо; 7. Теплов і його записка „О непорядкахъ въ Малороссіи", „Записки Укр. Наук. Тов." в Київі, т. IX, р. 1911, 8. З історії адміністраційного ладу на Україні за часів Гетьманщини, „Записки" (львівські) т. 108. 9. Нові причинки до історії Гетьманщини XVII—XVIII в., ibid.. т. 116.

В 1916 році Василенко видав у Київі „Очерки по исторіи Западной Руси и Украины", — курс української історії за литовсько-польської доби до Хмельнищини, цінний оглядом важнішої літератури предмету.

Майже одночасно з Василенком почав працювати в обсягу соціяльно-економічної історії Гетьманщини *Венедикт Мякотин,* що використовував документи Київського Центрального Архіва і Харьківського Історичного Архіва. Його росправа „Прикрѣпощеніе крестьянъ въ лѣвобережной Малороссіи" (Русское Богатство, 1894, II), де він став на ґрунті поглядів Лазаревського, викликала, між иншим, появу зазначеної вище статті М. Василенка „Къ исторіи малор. исторіографіи". Огляд матеріалу до історії селянського стану на Лівобережжу Мякотин дав іще раніще в статті „Дѣла по исторіи крестьянства лѣвобережной Малороссіи въ XVIII в. въ Кіевскомъ Центральномъ Архивѣ," „К. Ст.", 1891, II. Рівно

через 20 років Мякотин вернувся до своєї первісної теми, тільки поширивши її, в своїй праці „Очерки соціальной исторіи Малороссіи. I. Возстаніе Б. Хмельницкаго и его послѣдствія“ (Рус. Богатство, 1912, кн. VIII, IX, X, XII)*) і друга частина „Формы землевладѣнія въ Лѣвобережной Малороссіи XVII—XVIII вв.“ (Рус. Богатство, 1913, IX—XII і дальші роки).

Історію форм землеволодіння на Лівобережжу розробляв у своїх статистично-економічних розвідках професор Київського університету, полтавець *Іван Лучицький* (1845—1918): Общинное землевладѣніе въ Малороссіи, „Устои“, 1882, N 7; Слѣды общиннаго землевладѣнія въ лѣвобережной Украинѣ въ XVIII вѣкѣ, „Отечествен. Записки“. 1882, N 11; Малороссійская сельская община и сельское духовенство въ XVIII вѣкѣ, „Земскій обзоръ“, 1883, N 6; Матеріялы для исторіи землевладѣнія въ Полтавской губ. въ XVIII в. Отд. I. Козачьи владѣнія Золотоношскаго уѣзда; в. 1. Статистическія таблицы землевладѣнія въ Полтавской губ., составленныя по „Описи малороссійскихъ полковъ“ 1767 г., Київ. 1883; Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины и общественныхъ земель въ лѣвобережной Украинѣ въ XVIII в., Київ, 1884; Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи, СПБ. 1889;**) Крестьянская поземельная собственность, Київ, 1896. В пізніщих своїх працях Лучицький звернувся до історії скасування панщини на українських землях в Росії та Австрії: Изъ недавняго прошлаго (про останні часи кріпаччини на Україні), „К. Ст.“ 1901, IV і Крестьянская реформа въ восточной Австріи (въ Буковинѣ), ibid., 1901, III—V.

Спеціяльно добі скасування автономного устрою на Лівобережжу і участи українців в Катеринінській Комісії 1767 року присвятив свої праці *Іван Теличенко:* Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатерининской комиссіи, „К. Ст.“, 1890, VIII—XII, 1891, I—II і окремо; Къ исторіи финансовъ въ Малороссіи и Слободской Украинѣ, ibid., 1888, III. Протестъ Слободской старшины противъ реформъ 1765 г., ibid., 1888, IX—X.

Внутрішнє життя Гетьманщини другої полов. XVIII в. досліджував на підставі провінціяльних архівів *Олексій Андріевський* (пом. 1901): він видав 10 випусків „Историческихъ матеріаловъ изъ Архива Кіевскаго Губернскаго Правленія“, Київ, 1882—1886; далі йому належать: „Матеріалы для исторіи южнорусского края XVIII столѣтія (1715—1794), извлеченные изъ старыхъ дѣлъ Кіевскаго губернскаго архива“, видані Одеським „Обществомъ исторіи,

*) Рецензія М. Грушевського в „Записках Наук. Тов. Ш.“ т. 116, Львів, 1913.

**) Розгляд цієї праці зробив Ів. Новицький в „К. Ст.“ 1889, VII. На цю-ж тему написана розвідка М. Ковалевського „Общинное землевладѣніе въ Малороссіи въ XVIII в.“ в „Юридич. Вѣстникѣ“, 1885„ I.

и древностей"; „Матеріалы для исторіи Запорожья", видані тим-же О-вом, 1893; „Акты Воронежскіе", видані 1887 р. Вороніжським Губ. Статистичним Комітетом; розвідка Послѣдніе кіевскіе сотники, „Кіев. Ст.", 1896 і окремо, і „Комиссія 1749 г. для разбора взаимныхъ претензій татаръ и запорожцевъ", ibid., 1895.

Микола Стороженко (брат згаданого вище Андрія Стороженка), співробітник Київської Археографічної Комісії і редактор томів Архива, присвячених шляхетським сеймикам на Правобережжу, працював також і по історії Гетьманщини: Иванъ Новицкій, охочекомонный полковникъ, „Кіев. Ст.", 1885, VII, 1886, IX; Реформы въ Малороссіи при графѣ П. Румянцевѣ, ibid., 1891. III, IX; А. Шафонскій, „Кіевскіе Унив. Изв.", 1886, N 10; Къ исторіи малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и нач. XIX в. „Кіев. Ст."; 1897, IV, VI, X, XI, XII. Заходами Миколи й Андрія Стороженків почало виходити видання „Стороженки. Фамильный Архивъ" (Київ, 6 томів 1902—1912), в якому надруковано багато цінних матеріялів до історії внутрішніх відносин Гетьманщини XVIII віку.

Слобідська Україна знайшла спеціяльного свого історіографа в особі професора Харьківського університета *Дмитра Багалія.* Учень проф. Антоновича, Багалій (род. 1857 р. в міщанській родині у Київі) заняв на початку 80-х років катедру в Харьківському університеті. Почавши від студій над князівською добою (див. вище ст. 154), Багалій перейшов до дослідів над історією Гетьманщини, використовуючи багатий архівний матеріял, що переховувався у Харькові: Генеральная Опись Малороссіи, „К. Ст.", 1883; Займанщина въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII и XVIII стол., ibid., 1883, XII; О работахъ козаковъ на Ладожскомъ каналѣ, ibid., 1884, IV, XI; Магдебургское право въ лѣвобережной Малороссіи, Журн. М. Н. Пр.", 1892, III, український переклад видано в т. XXIV „Руської Історичної Бібліотеки". Та більшість праць проф. Багалія, починаючи з половини 80-х років, присвячена майже виключно дослідженню історії Слобідської і взагалі степової України. Цими працями пр. Багалій утворив наукову історію Слобожанщини. Важніщі його праці на сім полі: Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго государства — „Чтенія О-ва ист. и древн." 1886 і окремо, Москва, 1887; ця розвідка, заснована на ґрунті актового матеріялу з московського Архива Министерства Юстиціи та з харьківських архівів, дає огляд колонізації українськими пересельцями в XVI—XVII вв. степових просторів сучасних Харьківщини й почасти Курщини та Вороніжчини; Колонизація Новороссійскаго края и его первые шаги по пути культуры, „Кіев. Ст.", 1889 — історія колонізації запорожських земель після зруйнування Січи; архівні матеріяли для історії заселення від 1599 до кінця XVIII в. видав Багалій в „Сборникѣ Харьков. Ист.-фил. о-ва", т. I—II, під назвою „Матеріялы для исторіи колонизаціи и быта харьковской

и отчасти курской и воронежской губерній". Свої окремі статті по історії громадського устрою й культурно-економічного побуту зібрав пр. Багалій в збірниках: „Украинская Старина", Харьків, 1896 і „Очерки изъ русской исторіи (монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины)", Харьків, 1913;*) „Опытъ Исторіи Харьковскаго Университета", Харьків, 2 т., 1893—1904; „Исторія города Харькова", 2 томи, писана вкупі з Дм. Міллєром, Харьків 1905—1906; спеціяльну увагу присвятив проф. Багалій Григорію Сковороді, якого діяльність звязана найбільше з Харьківщиною; під його редакцією харьківське „Историко-филол. О-во" видало в ювилейнім 1894 році збірник творів славного українського філософа, де уміщена велика росправа пр. Багалія про життя і творчість Сковороди; крім того надрукував пр. Багалій в „К. Ст." статтю „Украинскій философъ Гр. С. Сковорода" (1895, I—II). Вже в недавні часи вийшла загальна праця пр. Багалія по історії Слобожанщини, немов підсумок усієї його попередньої діяльности на сім полі: „Історія Слободської України", з 72 малюнками и 2 картами, Харьків, 1918. Ця книга являється по плану автора частиною (3-ю) задуманої ним 4-х томової „Історії українського народу", де першим томом має бути „Історія Українського народу з старих часів до полов. XVII віку", другою — „Історія лівобережної України" і четвертою — „Історія Запорожжа". Історії старої київської України-Руси торкається пр. Багалій і в своїм курсі „Русская Исторія, т. I, княжеская Русь", Москва, 1914.**)

В значній мірі при допомозі й співучасти проф. Багалія в Харькові витворився науковий осередок, в якому велося розроблення питань українознавства: історії, археології, етнографії, мистецтва, філології; це — „Историко-Филологическое общество при Харьковскомъ Университетѣ", засноване в 1876 р. заходами великого українського вченого проф. Олександра Потебні. Товариство почало видавати свій „Сборникъ" (досі вийшло по-над 20 томів), в котрому містилися розвідки й матеріяли також і з обсягу історіографії. Окрім пр. Багалія тут брали живу участь його учні, покійні вже *Михайло Плохинський* і *Дмитро Міллер*,***) обидва дуже гарні архівісти. Плохинському належать, між иншим, праці: Матеріалы для исторіи внутренней жизни лѣвобережной Украины, „Сборникъ" т. III; Гетманъ Мазепа в роли великорусскаго помѣщика, ibid., т. IV; О цыганахъ въ Гетманщинѣ и Слободской

*) Рец. В. Дорошенка в „Записках Наук. Тов. ім. Ш." т. 115, Львів, 1913.

**) Біографія й бібліографія Багалія уміщена в 20-му т. Збірника Харьків. Іст.-Філол. Т-ва „Просвіта", X. 1912, а також в 1 кн. Записок Історично-Філологичного Відділу Української Академії Наук, Київ, 1919, де уміщено бібліографію його писаннів до 1918 року, й коротку біографію.

***) Про Міллєра див. в. V „Вѣстника Харьков. Ист.-фил. О-ва", X. 1914, де статті: Д. Багалѣй, Памяти Д. П. Миллера; В. А. Барвинскій, Д. П. Миллеръ; М. Слабченко, Д. П. Миллеръ, какъ историкъ украинскаго права.

Украинѣ, „Харьковскій Календарь“ Х. 1890; Цыгане въ Старой Малороссіи, „Этнограф. Обозрѣніе“, 1890, т. VII. Міллєрові належать, між иншим, дуже цінні розвідки: Очерки изъ исторіи и юридическаго быта Старой Малороссіи. Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе въ XVIII в., „Сборникъ Ист.-Филол. О-ва“ т. VIII, Харьків, 1896; Превращеніе малорусской старшины въ дворянство, „Кіев. Стар.“ 1897, I—IV; Пикинерія, ibid. 1899, XII.*) З молодших діячів харьківського гурту треба назвати *Віктора Барвінського*, що працює переважно в обсягу історії Гетьманщини XVII—XVIII в.; йому належить розвідка „Крестьяне въ лѣвобережной Малороссіи“,**) в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“ і окремо, Харьків, 1909, кілька статтів в „Кіев. Старині“, харьківськім „Сборнику“, „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ і росправа „Изъ исторіи козачества лѣвобережной Украины“ в Ж. М. Н. Пр., 1910, I.

Спеціяльно по історії слобідських полків істнують праці: *Н. Гербеля* „Изюмскій Слободской козачій полкъ“, СПБ. 1852; *П. Головинського* „О козачьихъ слободскихъ полкахъ“, СПБ. 1864; *П. Голодолинського* „Исторія Сумского полка“, М. 1902 і *Е. Альбовського*. „Харьковскіе козаки. Вторая половина XVII ст. (по архивнимъ источникамъ) I кн. I-го тома Исторіи Харьковского полка“, СПБ. 1914***) та „Исторія Харьковского Слободского козачьяго полка. Первая половина XVIII ст., II ч. I-го тома, СПБ. 1915“. До історії культурного життя, окрім старої праці *Гр. Данилевського* „Украинская старина“, Х. 1866 та розвідок Д. Багалія, належить праця проф. Харківського університета *А. Лебедева* „Харьковскій коллегіумъ, какъ просвѣтительный центръ Слободской Украины до учрежденія въ Харьковѣ университета“, М. 1886. В останні часи вийшла розвідка проф. *М. Сумцова*: „Слобожане. Історично-етнографічна розвідка“, Харьків, 1919.

З Харьковом звязана діяльність Петра Ефименка, що разом з Багалієм немало попрацював коло організації Історичного Архіва при харьківському Історично-Філологичному Товаристві, де зібрано багато цінного матеріялу до історії Гетьманщини і взагалі Лівобережжа. *Петро Ефименко* (пом. 1906) почав писати ще в „Основі“. В 1862 році його заслано за „український сепаратизм“ до Архангельщини. По повороті на Україну, він осівся в Харькові і з заснуванням „Кіевской Старины“ брав у ній живу участь. Його статті стосуються переважно історії часів Гетьманщини: Архивъ Малороссійской Коллегіи при Харьковскомъ Университетѣ, „Кіев. Стар.“, 1882, I; Послѣдній писарь Войска Запорожскаго Глоба, ibid., 1882, VIII; Ссыльные малороссіяне въ Архангельской губ.

*) Ці праці Міллєра викликали „Замѣчанія“ *Ол. Лазаревського*, Харьків, 1898.

**) Рец. *Д. Багалія* в „Записк. Харьков. Унив.“, 1908, кн. I.

***) Рец. *В. Пічети* в „Укр. Наук. Збірнику“, т. II, М. 1916.

1708—1802, ibid., 1882, IX; Шпитали въ Малороссіи, ibid., 1883, IV; Могилы гетманцевъ въ Лебединѣ, ibid. 1884, IV; Экономическіе замѣтки и матеріалы, 1888, IV і цілий ряд дрібніших статей і заміток переважно по побутовій історії.

Ширше значіння мають праці дружини П. Ефименка, *Олександри Ефименкової* (1848—1918). Родом московка з Вологодщини, вона вийшла за-між за Петра Ефименка підчас його заслання і оселившися з ним 1879 року в Харькові, присвятила себе історії України. Вже вище були названі її праці про землеволодіння за литовських часів. На основі архівного матеріялу з архіва Малор. Колєгії Еф-ва написала цілий ряд спеціяльних розвідок. Питанню про громадські (копні) суди присвятила вона розвідки: Копные суды въ лѣвобережной Украинѣ; „Кіев. Ст.“, 1885, X і Народный судъ въ Западной Руси, „Рус. Мысль“, 1893, кн. VIII—IX. В розвідці: Южно-русскія братства, „Слово“, 1880, X—XII, Ефименкова старається звязати українські братства XVI в. з аналогічними орґанізаціями в инших славянських народів і стежить за їх еволюцією до новіших часів. В надзвичайно живих, майстерних рисах змалювала Ефименкова долю Правобережної України від пол. XVII до кінця XVIII в. (властиво переробивши і звівши до купи окремі розвідки польського історика І. Ролле) в „Очеркахъ исторіи правобережной Украины“ (Кіев. Ст., 1895 і окремо). До історії XVII в. на Правобережжу відносяться статті „Изъ исторіи борьбы малорусскаго народа съ поляками“ (1872) — нарис історії Гайдамаччини і „Бѣдствія евреевъ въ Южной Руси въ XVII ст.“ (К. Ст., 1890, VI). До історії Гетьманщини належать: монографія Малорусское дворянство и его судьбы, „Вѣстн. Европы“ 1891, IV і статті: Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова, „К. Ст.“, 1888, X (там-ж видруковано і самі „пункти“, знайдені дослідницею в Архіві Малоросійської Колєгії) і Турбаевская катастрофа, ibid. 1891, III (український переклад надруковано в XIX т. „Руської Історичної Бібліотеки“). Всі ці розвідки і статті зібрано було в 2-х-томовім виданні „Южная Русь“ СПБ. 1905. За свої праці Еф-ва здобула від харьківського ун-та ступінь доктора honoris causa.

Коли в 1896 р. редакція „Кіевской Старины“ оголосила була конкурс на „Історію Малороссіи“, Ефименкова виготовила свій курс історії, але він не був прийнятий „К. Стариною“ і його видруковано аж в 1906 році в Петербурзі під назвою „Исторія украинскаго народа“ в серії „Исторія Европы по странамъ и народамъ“ Брокгауза та Ефрона. Ця праця Ефименкової, являючись одною з перших в нові часи спроб популярно-наукового синтезу української історії, відзначається живим, яскравим викладом, взагалі властивим авторці, і звертає головну увагу на освітлення внутрішнього життя українського народа, особливо соціяльного процеса. В 1907 р. Ефименкова видала ще більш скорочену

й спопуляризовану „Исторію Украины и ея народа“ (СПБ., в-во „Общественная Польза“). Останньою працею Ефименкової був „Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народніх“, Харьків, 1919, який вийшов уже по смерти авторки, замордованої в кінці 1918 року підчас руйнування Української Держави. Як каже проф. Багалій, Ол. Ефименкова, „працюючи над історією України здобула собі почесну славу своїми талановими дослідами, які, завдяки блискучій формі, звернули на себе увагу широких громадських кол і тим сприяли росповсюдженню серед них здорових історичних уяв і науково-обґрунтованих фактів“.*)

Історія Запорожжа крім А. Скальковського довгий час не мала своїх спеціяльних дослідників. Деякі причинки до історії останніх часів Нової Січи дав катеринославець *Григорій Надхин* в своїх нарисах: „Память о Запорожьи и послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи“, друковано у московських „Чтеніях“ 1876, N 3 і „Паденіе Сѣчи и запорожская церковь въ Новомосковскѣ“, Рус. Вѣстн. 1873, N 8. Він доволі різко і сміливо виступив проти політики рос. уряду що-до скасування Запорожжа і підкреслив великі заслуги запорожців у ділі колонізації й оборони наших степів. Спеціяльно присвятив себе дослідженню історії Запорожжа *Дмитро Еварницький* (род. 1855), родом харьківлянин і вихованець Харьківського університету. Скінчивши університет р. 1881, він був залишений для підготовки до професури, але з „незалежних причин“ мусів покинути Харьків і тільки між 1896—1902 роками читав яко доцент в Московському ун-ті спеціяльні курси історії України та Запорожжа. В 1902 р. Еварницького обібрано директором катеринославського музею імени А. Поля і з того часу він оселяється в Катеринославі, продовжуючи тут свої студії по історії Запорожжа, які почав був іще в 80-х роках. Еварницький обїздив усі музеї й архіви кол. Росії, де тільки збереглися документи й памятки по Запорожжу, робив несчисленні екскурсії по землям колишніх „Вольностей Війська Запорожського“ і зібрав багатий топографічний, археологичний і етнографічний матеріял до історії внутрішнього життя й побуту Запорожжа XVIII століття. Весь цей матеріял він опубліковував по ріжних виданнях і окремими книжками, а пізніще взявся до писання загального курса історії запорожської козаччини, якого видав три томи: Исторія Запорожскихъ козаковъ, т. I (загальний огляд території Запорожжа, устрою війська й побуту), СПБ. 1892; друге видання, СПБ. 1900; т. II (історія до 1686 р.), СПБ. 1895, і т. III (історія

*) Некролог і оцінку творів Ол. Ефименкової дав Дм. Багалій в т. I „Записок Української Академії“ Наук, Київ, 1919. Крім того стаття Ів. Джиджори: З новійшої української історіографії в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 71.

до 1734 р.), СПБ. 1897. Не маючи наукової методи й не дуже критично разбіраючись в джерелах, Еварницький не зміг дати історії Запорожжа, яка-б одповідала вимогам новішої історичної науки, і його курс має значіння хіба як звід ріжного матеріялу про запорожців (спеціяльно 1-й том).*) Брак критичної методи та ясного представлення загального процесу української історії особливо яскраво позначився в статті Еварницького „Главнѣйшіе моменты изъ исторіи запорожскаго козачества“ (Рус. Мысль, 1897, I), що була його вступним викладом в Москов. університеті.**) Та вага і значіння праці Еварницького не в цих загальних курсах і статтях, а в зібранні величезного топографічного й етнографічного та археологичного матеріялу, що мусить служити підставою для студій майбутнього історика Запорожжа. Зібрання й упорядкування цього матеріялу — то найбільша заслуга Еварницького в історіографії Запорожжа. Першою працею Еварницького на сім полі була стаття: Жизнь запорожскихъ козаковъ по разсказу современника-очевидца, „Кіев. Ст.“, 1883, XI; потому йдуть: Топографическій очеркъ Запорожья, ibid. 1883, V—VII; Число и порядокъ Запорожскихъ Сѣчей, ibid. 1884; Островъ Хортица на Днѣпрѣ, ibid. 1886, I; Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ малорусскаго народа, 2 т. СПБ. 1888, — огляд топографії та побутової археології Запорожжа в формі опису наукових екскурсій автора, ілюстрований численними знимками, картами й планами; Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ козаковъ, СПБ. 1889; Очерки по исторіи запорожскихъ козаковъ, СПБ. 1889; Вольности запорожскихъ козаковъ, СПБ. 1890, — дуже цінна історично-топографічна монографія; Кошевой атаманъ И. Д. Сирко, СПБ. 1894 (рецензія в „Записках Н. Тов. ім. Ш.“, т. V), спеціяльна монографія про славного кошового, про яку можна сказати те саме, що й про „Ист. зап. козаковъ“; По слѣдамъ запорожцевъ, СПБ. 1898, подорожні нариси в напів белєтристичній формі; Изъ украинской старины, текст російською й французькою мовами до відомого альбому малюнків С. Васильківського й Н. Самокиша, СПБ. 1900; Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ, 2 т. Владиміръ-Губернскій, 1903, — архівні матеріяли з архівів Мін. Юстиції у Москві й Головного Штабу за час від 1681 до 1788 р.; Гетманъ Петръ Сагайдачный, Катеринослав, 1913 (відбитка з „Лѣтописи Архивн. Комиссіи“); Двѣ поѣздки въ Запорожскую Сѣчь Яценка-Зеленскаго, монаха Полт. мон., въ 1750—1751 г., Катеринослав, 1915; Україн-

*) Розгляд його дав Ол. Лазаревський в т. X. „Чтеній“ О-ва Нестора-Літописця, також М. Кордуба (про II-й том) в „Записках Науков. тов. ім. Ш.“, т. VIII, і П. (на III-й т.) ibid., т. XVIII.

**) Дуже суворо оцінив її той-же Лазаревський в „Кіев. Стар.“, 1897, XII. Див. також: М. Грушевський, Записки, т. 26.

ськоруське козацтво перед судом історії, Катеринослав, 1919.*)

Деяких ментів з історії Запорожжа стосуються росправи: *Льва Падалки* — Была ли на островѣ Томаковкѣ Запорожская Сѣчь, „Кіев. Ст“., 1893, IV і 1894, IV; По вопросу о существованіи Запорожской Сѣчи въ первыя времена козачества, ibid., 1894, V, VI; Надъ Великимъ Лугомъ, ibid., 1897, VI; *Андрія Шиманова* — Предсмертная поземельная борьба Запорожья, „Кіев. Ст.“, 1883, XII; *П. Іванова* — Къ исторіи Запорожскихъ козаковъ послѣ уничтоженія Сѣчи, „Записки Одесскаго общества исторіи и древностей“, т. XXV; *Миколи Біляшевського* — Взятіе и разореніе Запорожской Сѣчи въ 1709 г., ibid., 1896, — і згадані вище статті *А. Стороженка* й *Ол. Андріевського*. Останніми часами появились праці по історії Запорожжа другої пол. XVIII в. *Якова Новицького* й *Василя Біднова* (див. далі). В 1916 р. в Катеринославі вийшла популярна ілюстрована історія Запорожжа *Адріана Кащенка* — „Оповідання про славне Військо Запорожське Низове“ (2-ге видання Катеринослав, 1919 і 3-тє Катеринослав-Липськ, 1923).

Гайдамаччина XVIII в. знайшла своїх спеціяльних дослідників; окрім старих розвідок А. Скальковського, В. Антоновича й Т. Лебединцева, та маловартної з наукового погляду монографії *Данила Мордовця* „Гайдамаччина“ СПБ. 1870 (2-ге вид. СПБ. 1884), появилась заснована на архівальних студіях розвідка *Якова Шульгина* — Очеркъ Коліевщины по изданнымъ и неизданнымъ документамъ, „Кіев. Ст.“ 1890 II—VII і окремо (український переклад в т. XX „Руської Історичної Бібліотеки“). Яків Шульгин (1851—1909) належав до „Старої Громади“ в Київі й був близьким співробітником „Кіевской Старины“**) де між иншим уміщена його розвідка „Павелъ Полуботокъ, полковникъ черниговскій (1890, XII), „Нѣсколько словъ о правобережной Украинѣ в пол. XVIII в“. (1891, VII), а під криптонімом Л. Ч. роскидано багато заміток і рецензій. Йому-ж належить росправа „Україна після 1654 р.“ у львівських „Записках“, тт. XXIX—XXXI. До історії Коліївщини було опубліковано кілька мемуарів сучасників: Вероніки Кребс „Уманская рѣзня“ в перекладі Іллі Реви, Київ, 1879; *М. Костомаров* надруковав в „К. Ст.“ 1882, VIII „Матеріалы для исторіи Колиивщины или рѣзни 1768 г.“; Т. Рильський — „Разсказъ современника о приключеніяхъ его во время Колиивщины“ в „К. Ст.“,

---

*) Про Еварницького див.: *Д. Дорошенко*, Дм. Ів. Еварницький, „Літерат.-Науковий Вістник“, 1913, XII; його-ж „Запорожський батько“ і бібліографія писань Еварницького в „Дніпрових Хвилях“ 1913, N 8. Крім того: *А. Авчинниковъ*, Проф. Дм. Ив. Эварницкій, Катеринослав, 1913.

*) Некролог В. Щербини: „Памяти Я. Шульгина“ в „Записках Укр. Науков. Тов.“ Київ, т. X, 1912 і М. Грушевського „Памяти Я. Шульгина“ в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“, 1912, кн. I.

1887, I. До причинків до історії Коліївщини треба зарахувати й деякі замітки *Вол. Щербини* в „К. Старині."

В перших річниках „Кіев. Старины" було уміщено й кілька статтів та заміток про запорожців, що вимандрували по зруйнованні Січи до Туреччини, серед них важніща була розвідка *Ф. Кондратовича* (Хв. Вовка) Задунайская Сѣчь по мѣстнымъ воспоминаніямъ и разсказамъ, „Кіев. Ст." 1883, I і окремо; крім того: „Русскія колоніи въ Добруджѣ" ibid 1889, I—III; *Лупулеску*, „Поселенія запорожцевъ въ Банатѣ", ibid., 1882, VI та ин.

Свою спеціяльну літературу має Кубань. З старих авторів, що писали про кубанських козаків, нащадків запорожців, треба згадати *Івана Попка* з його книгами: „Черноморскіе козаки въ ихъ гражданскомъ и военномъ быту", СПБ. 1858 і „Терскіе козаки съ стародавнихъ временъ" СПБ., 1880. Пізніще появились праці П. Короленка й Ф. Щербини. *Прокіп Короленко* (1834—1913), родом козак з переселців з Полтавщини, склав книгу „Черноморцы", СПБ. 1874, де виложив історію чорноморського війська з 1775 до 1842 року; крім того написав пізніще популярні росправи: Предки кубанскихъ козаковъ на Днѣпрѣ и на Днѣстрѣ, Катеринодар 1901 і Кошевые атаманы черноморскаго козачьяго войска, СПБ. 1902. *Федору Щербині* (род. 1849 р., козак з Кубані) окрім цілого ряду розвідок про земельний устрій кубанських козаків належить „Историческій очеркъ кубанскаго козачьяго войска", в збірнику „Кубанское войско", 1888. Нарешті йому належить велика „Історія кубанскаго козачьяго войска", т. I, Катеринодар, 1910, т. II, 1913. Тепер Ф. Щербина є професором Українського Університета в Празі. В 1896—98 роках *П. Дмитренко* видав у Катеринодарі „Сборникъ матеріаловъ для исторіи Кубанскаго Козачьяго войска".

Поруч зазначених вище праць із історії окремих періодів українського минулого та історії ріжних областей треба сказати ще про розвиток дослідження місцевої історії, про статті а то й цілі монографії про окремі повіти, повітові міста, иноді й про значніщі містечки або села, про манастирі й церкви. Ці праці місцевих дослідників старовини містилися здебільшого на сторінках „Епархіальныхъ" або „Губернскихъ Вѣдомостей", де появлялися часом дуже цінні праці, як наприклад „Историко-географическіе и этнографическіе очерки Подоліи" *М. Сімашкевича,* друковані в „Под. Епархіальнихъ Вѣдомостяхъ" 1875—1875, численні праці *Н. Теодоровича* по історії Волині та ин. По історії Чернігівщини слід зазначити праці *Мих. Олександровича* (Остерскій уѣздъ, К. 1881), *Гр. Милорадовича, Ол. Ханенка* (Городъ Погаръ, ист. очеркъ, „Черн. Губ. Вѣд." 1871).

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

Урядові репресії половини 70-х років проти українського руху в Росії не тільки загальмували нормальний розвиток українського письменства, але відбились також і на розвитку науки українознавства, спеціяльно історіографії. Правда, друкування старих памяток і матеріялів не було заборонене, і навіть в самім царськім наказі від 18 мая 1876 року, яким проскрибовано українську літературу, зроблено спеціяльно для них виїмок. Не обмежувано, розуміється, і студій над українським минулим — на російській мові і в гряницях загально-цензурних правил. Але далеко шкідливіщою, ніж царські заборони, виявилась внутрішня реакція серед самого українського громадянства, що наступила на довший час наслідком заборон та репресій, яка задержала поступ українського національного руху, понизила рівень національно-політичної думки і самий розвиток дослідів над українським минулим позбавила ясної провідної ідеї, ослабивши почуття національно-історичної свідомости.

Український національний рух до початку 60-х років держався майже виключно на тісно звязаному з краєм дворянстві — потомках козацької старшини — одинокій економічно-сильній клясі, що мала за собою якісь національно-державні традиції, яка в формі Кирило-Мефодієвського брацтва витворила політичну організацію з певною політичною програмою державного характеру. З початком 60-х років характер руху міняється. Хоч головними його діячими й керманичами зостаються і надалі представники все тієї-ж дворянської кляси (вони-ж попрежньому дають і кошти для видавництва та ріжних національно-культурних підприємств), але в його ряди все більше стають представники инших соціяльних верств, а головне — під впливом поширюваних через російську журналістику й літературу нових ідей космополітизму й соціяльного радикалізму, український рух набуває прикмети й риси інтеліґентського, демократичного руху. Та поставившись критично й негативно до своїх власних національно-історичних традицій, визнавши своїх історичних діячів за „Варшавське сміття, рабів, підніжків, грязь Москви“, новий український рух, що черпав своє натхнення поруч поезій Шевченка в загально-російських ідеях радикального народництва, не виробив собі ясної й виразної політичної програми, пристосованої до всіх потреб спеціяльно українського життя.*) „Основа“ в своїй громадсько-політичній програмі була лиш „южно-русским“ варіянтом загально-російського

*) Ось як формулює світогляд покоління українських „шестидесятників“ Павло Житецький, один з виднійших діячів українських другої пол. XIX віку: „Ми дістали в спадщину від старшого покоління українофілів романтичний

демократичного лібералізма, а українські „хлопомани“ чи „хохломани“, з їх народньою одежою, недільними школами, ширенням „метеликів“ по ярмарках, службою в учителях та волосних писарях, здійснювали на свій кшталт те-ж саме російське „хожденіе въ народъ“. Трохи згодом активніщі й послідовніщі українські демократи-народники (такі як Дм. Лизогуб, Д. Кибальчич, Дебагорій-Мокрієвич, Я. Стефанович — все родовиті українці) просто пішли в ряди російських соціял-революційних борців, вважаючи національні інтереси українські за щось другорядне й маловартне і в кожнім разі таке, що може знайти собі повне заспокоєння по вирішенні загальної соціял-революційної проблєми у всеросійському масштабі. Етнографічні одміни українського життя, якісь місцеві традиції,*) мова, — все це були в їх очах річи занадто поверхові й малоцінні; надавання цим річам якоїсь ваги було в очах революціонерів або певним недомислом, або шкідливим, реакційним націоналізмом. У людей, що не були так радикальні в своїх поглядах і так рішучі в своїх вчинках, народництво звелось на записування пісень, уживання народньої мови й одежи, і взагалі відзначалось поверховим, формальним характером.**)

погляд на народ і народність. Ми поклонялись народові, як животворящій стихії, котра мусить залічити всі рани „офіціально-культурного бытія“ нашого, котра мусить одвіт дати на всі наші питання про індівідуальну і общеську свободу, про індівідуальне і людське щастя... Тільки-ж мушу до сього додати, що ця містична віра в народ не була вже така наївна, як попереду в сорокові, або й пятьдесяті роки. Ми добре вже знали, що одної свободи мало — без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому виді навертає духовний настрій чоловіка до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли дальше тої границі, котра визначалась потребою самооборони. Дуже гидкий нам був так польський як і московський націоналізм з інстинктами державного насильства... Учителем нашим в національно-політичних питаннях був Костомаров... Велике враження на нас робили його наукові росправи, а надто дві з них: „Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси“ і „Двѣ русскія народности“. В основу росправ сих, як і у всіх инших роботах Костомарова, положена була демократична ідея народоправства, котру почував колись народ український в свойому власному життю, і котру мусимо ми знову викресати з душі народньої, щоб поставити ідею сю осередком політичного і соціяльного життя нашого. Не була розроблена ідея ця в деталях, але-ж вона була путеводною звіздою нашого працювання. Такий був світогляд наш і так стояло діло наше в 60-х роках...“ (З промови Житецького на Шевченкових роковинах 1887 або 1888 року, див. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. 116, Льв. 1913, ст. 178—181).

*) Українські соціял-революціонери общерусского напрямку помічали, наприклад, традиції козаччини серед селянства, навіть любов до української книжки (див. спомини Дебагорія-Мокрієвича), але використовували це лиш на те, щоб підступом і обманом спровокувати селян на розрухи, граючи при тому ще й на традиційних монархічних почуттях українського селянина, як це робив Я. Стефанович в Чигиринському повіті своїми „царськими грамотами“.

**) Тип такого „народника“ 60-х років дуже добре змальовано в романі Ів. Нечуя-Левицького „Хмари“ в особі Радюка.

Одже часи „Основи“ не витворили ніякої виразної національно-політичної програми, яка охоплювала-б реальне життя нації в усій її цілости і ставила-б певні практичні завдання супроти нових умовин життя (міське самоврядування, земство на лівому березі Дніпра й на степовій Україні, нові суди, загальна військова служба, розвиток залізниць і промислової діяльности), і більшість „українофілів“ — ся назва власне тепер входить в ужиток — хоч і вихована на поезії Шевченка та на монографіях Костомарова, сама дивилась на свій український рух, як на місцеву відміну загальноросійського поступового руху, таку, що може укластися в форми „літератури для домашнього вжитку“, народньої мови в школі, свободи вистав і концертів і т. под. Зведення українства до таких вузьких і формальних меж, відлучення його від звязку з насушними потребами політичного й соціяльно-економічного життя вело до того, що коли в значній частині України заведено було земське і міське самоврядування, в якому брали участь до певної міри представники всіх верств населення, то українські національні інтереси не відогравали ні в земському, ні в муніціпальному житті ніякої ролі, за виїмком рідких платонічних заяв про потребу навчання в народній школі українською мовою, та й то з чисто педаґоґичних мотивів облегчення дітям початкової науки. Такими виїмками були й окремі факти, наприклад, вшанування ювилею Квітки харьківським земством, або опоряження могили Шевченка полтавським.

При такому стані річей, коли український рух не був звязаний в очах широких кругів нашого громадянства з найбільш реальними потребами життя, коли одній ґрупі громадянства він уявлявся звязаним з революційним бунтарством (на правім березі Дніпра — з „гайдамацтвом“), а другій — ретроґрадним „націоналізмом“, або небезпечним, інспірованим чужою інтриґою сепаратизмом, не диво, що цей український рух не знайшов у собі внутрішньої відпорної сили супроти репресій правительства, котре одне дивилось глибоко в корінь річей і все мало на думці небезпеку державного українського сепаратизму, хоч і як старались його переконати такі провідники українства як Костомаров в лояльности і невинности українських домаганъ.

Після заборон половини 70-років, навіть у самім Київі, в „Старій Громаді“, яка вже більш десятка років грала роль головного осередку національного українського руху, значно понизивсь активний настрій. „Громада“, яка вирядила в 1876 році Драгоманова на еміґрацію, щоб він там заложив вільну українську трибуну, скоро знайшла діяльність Драгоманова шкідливою, намагалась, щоб він її припинив і вкінці одцуралась його. Намовляння Драгоманова цілком перенести українське видавництво закордон не мали успіху, бо вже в Київі замість ідеї відпору й

активної боротьби запанувала думка про безвиглядність всякої боротьби взагалі, про потребу компромісів, і нарешті — ідея „неполітичної культури“. Залишений на свою власну долю, піддержуваний спорадично лиш окремими одиницями зпоміж своїх прихильників (С. Подолинський, Яків Шульгин, пізніще Мик. Ковалевський), Драгоманов спробував вести в Женеві і політичне („Громада“), і літературне (твори Шевченка й Мирного), і наукове видавництво („Політичні пісні“), але все те не зустрічало майже ніякого відгуку на Україні, бо сливе туди й не доходило. Драгоманов робив спробу спертись на ліберальних земців (головно чернігівських, що мали й українофільський відтінок), видавав ліберальний орган „Вольное Слово“, склав свою програму всеросійської федерації „Вільна Спілка“ і нарешті зосередив свою увагу на Галичині, де існував ґрунт і одкривалася змога для реальної політичної роботи в українському дусі.

На Україні-ж наддніпрянській наступив з 80-х років свого роду антракт, в тиші котрого велася лиш пильна кабінетна праця на полі дослідів української етнографії, історії, археології, мови й письменства, праця, яка не гналася за якимись узагальненнями, за синтезом, яка ставила собі завдання „не мудрствуючи лукаво“ розробити й нагромадити як найбільше матеріялу — в тій надії, що він колись на щось придасться. Ця робота часами зовсім затрачувала всяку ознаку якогось українофільства і просто приймала характер тих „мѣстныхъ изученій“, які велися і на Кавказі, і в „Юго-Западномъ“, і в „Сѣверо-Западномъ“ і в усіх инших краях імперії, заслужуючи навіть офіціяльну піддержку, по скільки вона зверталась, наприклад, на правім березі проти польського елєменту. І коли з цієї роботи хто й пробував робити синтез, то або в дусі „возсоединенія Руси“ як Куліш, або цілком в дусі тієї казенної російської історіософії, під знаком якої працювали офіціяльні наукові інституції, такі як київська Археографічна Комісія, котрої голова Михайло Юзефович, вдохновитель указу 18 мая 1876 року, ставив у Київі в 1888 році памятник Богдану Хмельницькому, як ніби-то поборнику „єдиної-неділимої Росії“.

Тишу і спокій антракту, який грозив перейти в повний і остаточний занепад української національної справи, переривали лиш героїчні зусилля окремих одиниць, таких як Ол. Кониський, Борис Грінченко, Трохим Зіньківський, котрі кожен зокрема, ріжними стежками, приходили властиво до тієї думки, яку вже раніше пропагував Драгоманов:*) про потребу тимчасового перенесення бази українського літературного і взагалі національного руху до Галичини. Ці люде, як уміли і могли, цю думку і здійснювали

*) До цього прийшов був і Куліш у своїм „Зазивнім листі до української інтелігенції“ (Хуторна поезія, Львів, 1882), та тільки його порад мало хто готовий був на той час слухати.

в своїй практичній роботі. Справді, це була здорова і доцільна думка, вона властиво й не дала українським змаганням 80-х років ідейно занидіти й перевести українство на свого рода „провансальство“, в яке воно тоді вже й поверталось у формі найбільш яскравого свого прояву — українського театру, що збірав у Москві та Петербурзі блискучі тріумфи.

Спочатку українські автори посилають свої писання до галицьких видань („Світ“, „Зоря“, „Діло“). Згодом організовуються чисто українські органи, якими стають „Зоря“ і особливо „Правда“ (1888—1894). Співробітництво в галицьких виданнях, вільних од російської цензури, звязки з Галичиною, де будь-що-будь існувало якесь громадське українське життя і велася національно-політична українська робота, навязання за допомогою галицьких видань ідейних стосунків і з Драгомановим та його діяльністю, все це сприяло тому, що на Україні зпоміж молодшого покоління витворилися вже в кінці 80-х років ґрупи людей,*) які старалися зсунути українську справу з мертвої точки українофільства і „неполітичної культури“. Властиво з цих ґруп, які згодом поєднались і злились в одну все-українську організацію, й пішов увесь пізніщий український рух; заслугою цих ґруп було те, що вони знову поставили українську справу на політичний ґрунт, хоч і звязували її (принаймні де-хто з них) знову з ширенням соціял-революційних ідей по російських зразках.

Люде, які не мирились з українством в ролі южно-русского партикуляризма й силкувались вивести слабеньку українську течію на ширший шлях національного руху з політичним характером, певна річ, мусіли звертатись до історії й старатись воскресити старі традиції, навязати якийсь звязок між своїми змаганнями й давно-минулим життям, у ньому шукати певної опори для своїх стремлінь. Їх не міг задовольнити стан і характер української історіографії 80-х і початку 90-х років, коли вона при всьому багатстві нагромадженого матеріялу й деталізації студій не давала ніякого синтезу, не робила висновків, була позбавлена зовсім національного характеру і здебільшого навіть в цінних з наукового боку своїх здобутках мало причинювалась до скріплення ідейних основ національного руху. Одже починаються спершу спроби поширення здобутків новішої історіографії української в формі перекладів важніщих розвідок і монографій на українську мову („Руська Історична Бібліотека“, видавана Ол. Барвінським в Тернополі, для якої українці з Київа та ин. міст

*) Головно два напрямки: один більш космополітично-радикальний розвивався під впливом Драгомановських ідей і тягнув до видаваного під ідейним проводом Драгоманова „Народа“; другий ґуртувався біля Кониського й Антоновича і при поміркованости в питаннях соціяльно-економічних відзначавсь більш національним настроєм.

перекладають монографії Костомарова та др. авторів) або популяризації на сторінках ріжних часописів і збірників, видаваних у Галичині. Потребу — мати певні синтетичні висновки про цілий історичний процес українського життя в світлі новіших результатів наукового досліду бачимо в оголошенні „Кіевскою Стариною“ конкурсу на історію України, у виданні Антоновичевих „Бесід про часи козацькі на Україні“, але ще перед тим, на самім початку 90-х років, виникла в Київі думка заснувати в Галичині наукову вкраїнську орґанізацію, яка-б в умовах свободи від заборон та утисків могла служити цілям науки українознавства, головно історії, історії мови та письменства. Думку було зреалізовано в 1892—93 роках через перетворення давнього „Товариства імени Шевченка“ (заснованого за ініціятивою гуртка полтавських українців на кошти поміщиці Елис. Милорадовички у 1873 році) у Львові в наукову інституцію.

Українська історіографія на галицькім ґрунті не досягла скільки-небудь широкого розвитку, хоч були й тут спроби організації наукової роботи по дослідженню місцевої старовини. Діячі національного відроження в Галичині, такі як *Іван Вагилевич* (1811—1866) або *Яків Головацький* (1814—1888), хоча й мали інтерес до історичних студій, але працювали більше на полі філології й етнографії. Яків Головацький, що 1867 р. еміґрував до Росії й зробився там головою Археографічної Комісії у Вільні, полишив кілька статтів по історії Ставропіґіяльного Братства у Львові, „Матеріалы къ исторіи Галичины съ 1772 года“ (1886) та ин.

Першим фаховим істориком у Галичині був *Денис Зубрицький* (1777—1862), родом з шляхетської родини Сяніцького повіту. Вихований в старосвітських літературних і громадських поглядах Зубрицький, під впливом знайомства з московським професором М. Погодіним, став прихильником ідеї про „єдинство русского народу“ і на народню українську мову дивився з призирством, як на „язик пастухів“. Свої твори писав він мовами німецькою, польською або т. зв. „язичієм“, яке уважав за російську літературну мову. Його писання: Die grichisch-katolische Stauropigialkirche in Lemberg und das mit ihr vereinigte Institut, Lemberg, 1830; Historyczne badania o drukarniach rusko-sławianskich w Galicyi, Lwów 1836 (перекладено на рос. мову в „Журн. Мин. Нар. Просв.“, 1838); Rys historyi narodu ruskiego, Lw. 1836, — Бодянський видав цей твір в рос. перекладі в „Чтеніяхъ“ під назвою „Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червонной или Галицкой Руси“, М. 1845; Kronika miasta Lwowa, Lw. 1844; Исторія Галичско-русскаго княжества“, 3 т., Львів, 1052—55; Галицкая Русь въ XVI вѣкѣ, „Чтенія“, Москва, 1862. Праці Зубрицького засновані в більшости на архівних джерелах і тільки з того погляду вони й зберігають певне значіння.

Таким-ж автодидактом на полі історії й археології, як і Зубрицький, був другий галицький історик о. *Антін Петрушевич* (1821—1910), що написав величезне число розвідок, росправ і заміток по ріжним питанням старо-руської, спеціяльно галицької історії, котрі здебільшого мають характер збірки сирового матеріялу, хоч сам Петрушевич відзначався не аби якими критичними здібностями. Як каже Франко, Петрушевич „обік величезної начитаности і нераз критичної бистроумности виявляв брак наукової методи, повний брак логичної композиції, якій шкодила особливо субєктивна вдача автора, на кожнім кроці всякого „разсужденія“ зупинятися на найріжнійших дрібних деталях і вдаватися в полєміку за найдрібнійші річи“. Головна праця Петрушевича на полі історіографії — це „Сводная галицко-русская лѣтопись 1500—1772“, Львів, 1872—74, і 1772—1840, Львів, 1889, в якій він доволі механічно зводить до купи величезний матеріял по історії Галичини, немов продовжуючи працю Зубрицького. Инші праці Петрушевича присвячені переважно історично-археологичним студіям про окремі міста й церкви Галичини, при чім подають багато ріжних відомостей загальнішого характеру. З цих праць треба зазначити: Житіе Іова Княгинецкого, основателя скита Манявского („Зоря галицкая яко альбумъ“, Львів 1860); Кто были болоховскіе князья, Л. 1871; Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ Галича, Л. 1881; Бывшая Радовецкая епископія на Буковинѣ, Л. 1885; Краткое историческое извѣстіе христіанства въ Прикарпатскихъ странахъ, Л. 1882. Петрушевич відіграв чималу роль в справі доказу неавтентичности чеських памяток: „Суд Любуши“ та ин. — його статті в „Слові“ 1877—78 років.*)

Ше в 1848 р. по знаменитім зїзді „руських ученых“ у Львові засновано *„Галицко-руську Матицю“,* яка ставила своїм завданням також розвиток науки про Галичину, зокрема — історичних дослідів. Матиця видала кілька томів „Галицкаго Историческаго Сборника“, де містилися переважно документальні матеріяли й розвідки Петрушевича. В 1865—66 роках „Матиця“ видала 2 томи „Наукового Сборника“ під редакцією Я. Головацького, а в 1869—74 роках видавала „Литературный Сборникъ“, де містилися зрідка також і матеріяли історичні. В 1885—86 роках „Литер. Сборникъ“ відновився, вийшло два томи, і в першому з них уміщено археологичні й історичні розвідки А. Петрушевича та Шараневича. „Научн.-Литер. Сборникъ“ відновлявся ще в 1896—1897, 1901—1908 роках, але крім деяких статтів і матеріялів Петрушевича не дав нічого замітного на полі історіографії. Накладом „Матиці“ видано було окремо деякі праці А. Петрушевича (див. вище).

*) Про А. Петрушевича див. стаття Ів. Франка „Стара Русь“ в Літ.-Наук. Вістнику 1901 р.

Львівський *Ставропігійський Інститут*, спадкоємець славного Ставропігіяльного Братства, що веде свій початок від другої половини XV віку, також був інституцією, що ставила своїм завданням між иншим піддержувати письменство й наукову працю на Галицькій Україні. Але, опинившись від половини XIX ст. в руках людей т. зв. москвофільського напрямку, які мали в своїх руках і „Матицю“, — а також і третю національну інституцію „Народный Домъ“, Ставр. Інститут не виявив скільки-небудь живої й широкої діяльности, а все, що він видавав, було писане язичієм і носило на собі своєрідну печать схоластичної мертвечини. Від 1863 р. Ставр. Інст. почав видавати „Временникъ“, де містилися статті Петрушевича, Головацького та ин. діячів старого напрямку, переважно на церковно-археологичні теми. З нагоди свого 300-літнього ювилею Ставропігія видала р. 1887 „Юбилейное изданіе въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго Братства“, роскішне видання, де крім просторої розвідки проф. Іс. Шараневича надруковано акти й старе листування, що стосувалися до історії Братства. Публікація актового матеріялу продовжена в двох виданнях: Diplomata statutaria a Patriarchis Orientalibus confraternitati Stauropigianae Leopoliensi ab a. 1586 ad a. 1593 data, Львів, 1894, під редакцією Ів. Кристиняцького і Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis (1518—1600), Львів, 1895, під ред. проф. Вол. Мільковича. Вже в наші часи, р. 1920 видано у Львові під редакцією проф. К. Студинського „Збірник Львівської Ставропігії. Минуле і сучасне, т. I.“

„Народный Домъ“, заснований 1848 р. у Львові, як національно-культурна інституція, від 1883 р. почав видавати невеличкий часопис *„Вѣстникъ Народного Дома“*, котрий перші два десятки років майже цілком заповнювався розвідками А. Петрушевича, серед яких найбільш цінні ті, що стосуються історії міста Галича й археологичних дослідів в його околиці. Пізніще містив у „В. Нар. Д.“ свої статті й замітки по історії Галичини Пилип Свистун. В 1914 р. видання „В. Н. Д.“ було припинилося і в 1921 р. відновилось під ред. Юл. Яворського; 1-ше число відновленого „Вѣстника“ вийшло цілком на російській мові.

Справжнім ученим в більш новочаснім розумінні слова був серед представників старшого покоління *Ісидор Шараневич* (1829—1901), родом з-під Галича. Він скінчив Львівський університет і з р. 1871 став його професором по катедрі „історії території Галицької й князівства Володимирського“, а пізніще професором австрійської історії. По своїм поглядам належав проф. Шараневич до москвофільського напрямку, хоч ставився терпимо й до культурної праці на національнім українськім ґрунті. Викладав він польською мовою і більшу частину своїх наукових праць друкував польською або німецькою мовами. Ці праці присвячені майже

виключно історії Галичини. Важніщі з них: Стародавный Львовъ, Л. 1860; Стародавные галицкіе города, Л. 1861—62; Исторія Галицко-Володимірской Руси, Л. 1863, яка — по словам проф. Грушевського — „довго зіставалася одиноким і цінним підручником історії краю“;*) Rys wewnętrznych stosunków Galicyi Wschodnej w drugiej połowie XV w., Lw. 1869; Die Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathenvölker im Alterthume und im Mittelalter, Л. 1871; Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Gesichte, Л. 1872; Rzut oka na beneficia kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej Polskiej, L. 1875; Patryarchat wschodni w obec kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej, Л. 1879; O latopisach i kronikach ruskich i rusko-litewskich XV i XVI w., Л. 1882; Ставропигійская церковъ Успенія въ Львовѣ, Л. 1888, Николай Красовскій, старѣйшина Ставропигійскаго Братства во Львовѣ, Л. 1895; Іосифъ Шумлянскій, еп. Львовскій отъ 1667 до 1708 г., Льв. 1896;**) Церковная Унія на Руси и вліяніе ей на змѣну общественого положенія мірского русскаго духовенства, Л. 1897. Крім того йому належала ціла серія розвідок по археології Галичини.

Опріч Шараневича треба назвати ще кілька імен дослідників, що властиво були популяризаторами історичних відомостей: *Василь Ільницький* (1823—1895), автор цілого ряду популярно-наукових розвідок по історії Галицько-Володимирського князівства; *Юліян Целевич,* автор „Історії скита Манявського“ й кількох розвідок про галицьких опришків; *Омелян Партицький,* автор „Старинної історії Галичини. I. (від VII в. перед Христом до р. 110 по Христі“, Льв. 1894,***) яка не мала властиво наукового значіння; рано померший *Корнило Заклинський,* талановитий історик, автор розвідок: „Рускі літописи й літописці XVII ст.“, „Літопись Хмельницька“, „Зносини цісаря Рудольфа II з козаками“ (в львів. „Зорі“ 1880 р.) і „Зносини козаків з шведами і з князем Юрієм Ракочі“, Л. 1883;†) *Пилип Свистун* (1844—1916), автор праці „Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи“. Часть I. 1772—1848, ч. II, 1850—1895, Львів, 1895—96 і цілого ряду дрібних статей у „Вѣстн. Нар. Дома“, що виходив якийсь час під його редакцією; *Володимир Мількович,* професор Черновецького університета. і *Ф. Лабенський.*

По історії церковної унії вийшли праці: *Ант. Добрянського* „Исторія епископовъ соединенныхъ епархій Перемышльской, Самборской и Саноцкой отъ найдавнѣйшихъ временъ до 1794 г., по источникамъ сочиненная, Львів, 1894 і *Юліяна Пелеша,* професора

*) Див. некролог Шараневича, „Записки Наук. Тов. ім. Ш.“, т. 45.
**) Рецензія Ів. Франка в „Записках“ т. XXII.
***) Рецензія М. Грушевського ibid., т. V.
†) Біографія К. Заклинського в „Зорі“ 1897 р.

Львів. ун-та й пізніще єпископа: Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von der ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, Wien, 2 т. 1878—1881.*)

Один з діячів „народовецького" напрямку, *Олександер Барвінський,* що ще в 70-х роках на сторінках львівської „Правди" містив переклади деяких розвідок Костомарова, головно його „життєписів" видатніщих історичних діячів,**) роспочав з 1886 р. в Тернополі видавання *„Рускої Історичної Бібліотеки",* яка мала подати переклади важніщих праць по історії України. Першим томом видано „Коротку історію Руси" С. Качали, далі пішли: т. II, М. Костомарова „Дві руські народности", „Федеративні основи" й „ Риси народньої укр. історії"; т. III — „Княжий період історії України-Руси" Д. Іловайського (з його історії Росії); в т. V. подано переклад розвідок про Галичину М. Смірнова, М. Дашкевича й І. Шараневича; в т. VII переклад Ів. Линниченка „Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в."; т. VIII — про церковні відносини на Україні XVI—XVIII віків (Антоновича й Ор. Левицького); тт. IX—XII — переклад „Богдана Хмельницького" Костомарова, т. XIII його „Гетьманування Виговського і Юрія Хмельницького", тт. XIV—XVI — „Руїна", тт. XVII—XVIII — „Мазепа і Мазепинці" (в скороченні) і В. Антоновича. „Останні часи козаччини на правім березі Дніпра", т. XIX — розвідки про народні духи на Україні в XVIII в. (Ю. Целевича про опришків, Антоновича про Гонту й Ефименкової „Турбаївська катастрофа"; т. XXI—XXII — розвідки про селянство на Україні (Новицького, Вл. Буданова, Антоновича) і тт. XXIII—XXIV — про міста і міщанство (Багалія й Антоновича). Від т. XVI видавництво перебрало на себе Наукове Товариство ім. Шевченка. По виході в 1904 р. останнього тому видання було припинено. Переклади виготовлялись майже виключно українцями наддніпрянськими; перші томи виходили в досить доброму перекладі, але монографії Костомарова „Руїна" і особливо „Мазепа" переложені препогано. Пропущення приміток і покликувань на джерела позбавило перші півтора десятки томів „Рус. Іст. Б-ки" наукового значіння.

„Товариство імени Шевченка", засноване ще в 1873 р. з метою піддержувати українське письменство й науку, протягом усього 20-літнього істнування виявляло свою діяльність лиш у піддержці

*) З угроруської історіографії треба зазначити: *І. Дулішкевича* „Историческія черты угро-русскаго народа", 3 томи, Унгвар, 1875—77 і *А. Духновича* „Исторія Пряшевской епархіи (въ Угорской Руси), перев. прот. К. Кустодіева, 1877. Див. *Е. Перфецкій,* Обзоръ угрорусской исторіографіи, „Изв. Отд. рус. яз. и словесн. И. Академіи Наукъ", т. XIX. в. 1, Петроградъ, 1914, а також його „Nejdůležitější studie o dějinách Podkarpatské Rusi", „Sbornik filozofickej fakulty univ. Komenského v Bratislavě, č. 1—8, 1922.

**) В 1918 р. вийшов у Львові переклад: „Українська історія в життєписах її найзнаменитших діячів".

деяких літературних видавництв, і аж тільки зреформоване 1892 р. в „ Наукове Товариство“ почало развивати діяльність спеціяльно на науковому полі. Від 1892 р. почали виходити „Записки“, як головний орган товариства. Своє співробітництво в „Записках“ приобіцяв цілий ряд письменників з Наддніпрянщини, і справді, в перших книжках „Записок“ (виданих в 1892—93 р.) бачимо ймення українців наддніпрянських: М. Грушевського,*) Ол. Кониського, Паначовного,**) Ол. Черняхівського, Т. Рильського, П. Іванова,***) як авторів наукових розвідок поруч галичан: Ол. Барвінського, Ол. Колесси; одначе надії на протягнення більшого гурту співробітників з російської України не дуже справдились, і в перших роках діяльности реформованого товариства в його орґані „Записках“ ми зустрічаємо праці українців наддніпрянських лиш спорадично: товариству на перших порах довелось спіратись головним робом на сили місцеві, галицькі. За те з України прийшов діяч, котрому судилось не тільки на ново зорґанізувати Наукове Товариство імени Шевченка й зробити його на цілих чверть століття головним огнищем української науки (а особливо історіографії) на цілім просторі українських земель, але й взагалі стати на чолі цілої сучасної історіографії України. Це був молодий магістр Київського університету Михайло Грушевський, покликаний в 1894 р. на катедру професора історії східної Европи „з особливою увагою до історії України“ до Львівського університету.

Михайло Грушевський (род. в 1866 році в семьї урядовця з священницького роду на Київщині), вихованець Київського університету й учень Антоновича, мав дуже добру наукову підготовку і вже в Київі визначився кількома солідними роботами: Южнорусскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка, „Кіевск. Унив. Изв.“, 1890, N 2; Волынскій вопросъ 1077—1102 г., „Кіев. Стар.“, 1891, т. XXXIII; Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV., К. 1891; Барское староство, К. 1894. Антонович сам порекомендував Грушевського на львівську катедру, запропоновану спочатку йому самому. У Львові пр. Грушевський дуже скоро став на чолі Наукового Товариства імени Шевченка яко його голова і виявив надзвичайний орґанізаційний талан, зумівши за короткий час зробити з Наукового Т-ва дійсно головне огнище науки українознавства на всю Україну. Товариство поділилося на секції, при чому „Записки“ зроблено органом спеціяльно Історично-Філософічної секції; крім того пізніще засновано Археографічну комісію й заведено кілька серій наукових публі-

*) „Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці“, в т. I.

**) „Стародавні грецькі колонії боспорські в межах теперішньої Кубанської области“, в т. II.

***) „Картка з історії Волині на початку XIV віку“, т. II.

кацій, присвячених ріжним галузям української історіографії. Двадцять років (1894—1914) стояв Грушевський на чолі Наукового Товариства ім. Шевченка, і за цей час воно стало науковою інституцією з високим авторитетом в ученому світі, видало сотні томів наукових праць і матеріялів українською мовою, орґанізувало велику національну бібліотеку й музей, згуртувало цілі кадри наукових робітників, взагалі, кажучи словами самого проф. Грушевського, „створило українську науку в очах і поняттях культурного світа".

Викладаючи у Львівському університеті, пр. Грушевський витворив цілу школу своїх учнів-істориків, котрі своїми працями, друкованими у виданнях Наукового Товариства, детально розробили цілий ряд важніщих моментів нашої історії. Дех-то з цих учнів проф. Грушевського, як наприк. Ст. Томашівський або Ів. Крипякевич, встигли придбати собі дуже поважне імя в українській історіографії.

Коли після першої революції в Росії наступила змога отвертої культурно-національної роботи й на Україні наддніпрянській, Грушевський переносить видання „Літературно-Наукового Вістника", що під його редакцією виходив від 1898 року ві Львові, — до Київа, раз-у-раз наїздить туди сам, читає тут публичні лекції з української історії, бере живу участь у громадській роботі й нарешті стає головою заснованого в Київі 1908 р. „Українського Наукового Товариства", в котрому сам орґанізовує наукову роботу і пускає в рух видання „Записок" товариства. З того часу пр. Грушевський усе більше й більше переносить свою діяльність на Україну наддніпрянську. В 1913 р. він під вражінням внутрішніх непорозумінь залишає фактичну діяльність у львівському Науковім Товаристві й цілком зосереджує свою роботу в київському Українському Науковім Товаристві, де від 1914 р. орґанізовує видання історичного квартальника „Україна". Та надходить Велика Світова Війна. Вона застає проф. Грушевського в Галичині, він виїздить з Австрії до Італії, вертається в осени 1914 р. до Київа, та тут його арештують російські власти і після трьох місяців тюрми висилають спочатку в Сімбірськ, а потім у Казань. Тут перебуває він до 1916 р., коли йому дозволено було переїхати до Москви. Революція 1917 р. несе йому визволення, він вертається на Україну, стає на чолі Центральної Ради, прилучається до крайнього соціял-революційного напрямку, пориває з своїми прежніми політичними співробітникам й однодумцями, але й сам падає жертвою своєї крайньої політики; по упадку в кінці квітня 1918 р. Центральної Ради він сходить з широкої політичної арени, а по руїні Української Держави в кінці 1918 року опиняється на еміґрації. Наукова праця пр. Грушевського урвалась властиво з початком революції, і те, що виходить тепер з-під його пера, має мало спільного

з колишньою його науковою діяльністю, що утворила йому широку славу й цілком заслужену повагу.

Головна праця проф. Грушевського, діло цілої його дореволюційної наукової роботи, є восьми-томова „Історія України-Руси“, доведена до 1650 року. Всі інші численні розвідки, статті й замітки мають характер або підготовчих студій або розроблення окремих частин і питань української історії, результати чого також мали ввійти до „Історії“. Паралєльно до великої „Історії“ проф. Грушевський видав загальний курс, де подано вже синтетичний виклад цілого процесу українського історичного життя: „Очеркъ исторіи украинскаго народа“ (СПБ. 1904, 2-ге вид. СПБ. 1907, 3-тє 1911) і в дещо спопуляризованій формі в енциклопедії „Украинскій народъ“, т. I, СПБ. 1914 та в „Ілюстрованій Історії України“, Київ 1912 (рос. видання СПБ. 1912).

Першою й основною заслугою проф. Грушевського перед українською історіографією є те, що він угрунтував і впровадив в учений вжиток схему історії українського народу на цілім просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний і нерозривний процес. Практично перевів це він у своїх курсах і в „Історії України-Руси“, теоретично-ж обґрунтував у статті „Звичайна схема „русской історії“ й справа раціонального укладу історії східнього словянства“, друкованій у „Сборнику статей по славяновѣдѣнію“, видаваному Академією Наук в Петербурзі, в. I, СПБ. 1904.

Ця „звичайна схема“, як каже проф. Грушевський, веде свій початок з історіографічної схеми московських книжників і в її основі лежить ідея генеологічна — генеології московської династії. З початком наукової історіографії в Росії її положено в основу історії „Россійскаго государства“. Таку-ж схему приняла і наука „історії русскаго права“ (право київської держави, московське й імперське). До цієї схеми через довге уживання звикли, а шкільна традиція її скріпила. Та ця схема зовсім нераціональна: київська держава була утвором одної народности — української, а пізніщу володимирсько-московську утворила народність великоруська. Київський період перейшов не у володимирсько-московський, а в галицько-волинський XIII в., а пізніще литовсько-польський XIV—XVI віків. Уживанням цієї звичайної схеми вноситься баламутство в питання про походження великоруської народности, що зостається без свого початку; знов-же таки без початку зостається й історія українського народа: „Малороссійская исторія“ починається доперва в XIV—XV віках. Взагалі українська історія виглядає як якісь membra disjecta, не звязані між собою органічно. При тім пропадає зовсім історія білоруської народности; спроба завести до русской історії велике князівство Литовське не рішає справи: Литовське князівство було тілом гетерогенним, неодно-

стайним. В йому відогравав певну роль чужий славянам елємент литовський, що звичайно іґнорується російськими істориками. Далі: Литовське князівство звязане більше з білоруською народністю, що мала на нього великий вплив, а українські землі були звязані з ним механічно, і цього впливу вони не мали.

Те, що звичайно зветься „русскою історією", є комбінацією чи конкуренцією кількох ріжних понять: a) історія російської держави; b) історія Росії, себ-то того, що відбувалось на її території; c) історія „руських народностей"; d) історія великоруського народа (його державного й культурного життя). Кожне з цих понять може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але послідовного переведення не дістає жадне з них. „Общерусскої" історії не може бути, як нема „общерусскої" народности. Може бути або історія всіх „руських народностей", або історія східного славянства. „Найбільш раціональне представлення історії кожної народности зокрема, в її ґенетичнім звязку від початків аж до нині".

Сам Грушевський укладає історію української народности по такій схемі, вважаючи, що історія великоруської народности майже готова, треба тільки обробити її початок, замісць приситого до неї київського початку, та очистити її від ріжних епізодів з історії України та Білорусі. Так само треба уложити й історію білоруської народности.

В другій своїй розвідці, уміщеній в тім самім „Сборнику статей по славяновѣдѣнію", — „Спірні питання старо-руської етноґрафії", проф. Грушевський торкається иншого, не менш важного по своєму принціпіяльному значінню питання української історіоґрафії — про встановлення ґрупи східно-славянських племен, які витворили українську народність. Определіння племінного типу етноґрафічного складу старої Руси на підставі археологичних студій — дослідів похоронних типів — вів уже з кінця 70-х років В. Антонович. Він і його наступники старались за допомогою цих студій вияснити території поодиноких племен та їх уґрупованння. Одначе спроба російського археолога А.Спіцина (Разселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, Журн. М. Н. Пр., 1899, VIII) звести археологичний матеріял в один образ етноґрафічних відносин, виявила величезні прогалини, неповноту і неясність в цих питаннях.

Олексій Шахматов узявся за працю — розвязати ту-ж саму проблєму на підставі діалектичного матеріялу (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, Рус. Филол. Вѣстникъ, 1894 і дальші студії). Він ділить східно-славянські племена на три ґрупи: 1. південну між Дніпром і Припятю, 2. середню, — племена задніпрянські, лівобічні, а з правобічних — Дреговичі; 3. північну, — Кривичі й Новгородські славяне. Українська народність, на думку Шах-

матова, сформувалась з племен південної ґрупи, що колонізували й спустошені задніпрянські землі з XIV в. Білоруська народність — це західня частина середньої ґрупи, відокремлена приналежністю до вел. кн. Литовського. Великоруська народність уявляє собою східню частину середньої ґрупи і ґрупу північну, обєднані в московській державі.

Приймаючи в загальних рисах схему Шахматова, Грушевський бачить головну спірність в питанні про приналежність Сіверян. На підставі культурної й політичної звязи, на підставі спільности етнографічних прикмет (наприклад похоронного типу), Грушевський доводить, що Сіверяне належали до південної ґрупи, складаючи її правобережну частину.

Студії й розвідки проф. Грушевського над найдавнішим періодом нашої історії й над часами литовськими, розкидані в перших річниках „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“*) послужили немов вступом, підготовкою до великої праці, задуманої Грушевським в кінці 90-х років — до систематичної наукової історії України на всім протязі її історичного істнування. Тогочасний стан історичної науки, багаті результати наукової праці Антоновича та його учнів, давали вже змогу приступити до наукового синтезу, до підрахунку всієї попередньої праці поколінь учених, а інтереси національного життя, відповідно тому оживленню настроїв серед українців, що позначилося як раз при кінці століття, вимагали також створення наукового синтезу історії цілого попереднього життя українського народу. Властиво кажучи, з часів Бантиш-Каменського й Маркевича українське громадянство не мало таких синтетичних оглядів свого минулого, а праця перших наукових дослідників української історії, таких як Максимович, Костомаров, Куліш, довела, що й не можна братися до наукової історії України, доки не будуть досліджені, критично перевірені й розроблені джерела, доки не будуть розроблені окремі частини й періоди укр. історії, яко складові частини для загальної будівлі. Завдяки перестарілим методам і поглядам на завдання історії, найвидатніщі праці Костомарова або Куліша значно втратили свою вагу й являються в очах сучасного історика не більше як талановитими й вірними історичними романами (або історичними памфлєтами). В початку 80-х років зложено було загальний курс укр. історії Стефаном Качалою, галицьким політичним діячем, і видано по польськи, українськи („Історія Руси“, яко І-й том „Руської Історичної Бібліотеки“, Тернопіль, 1886) й по російськи

*) Вони зібрані також у двох томах „Розвідок і матеріялів до історії України-Руси“, Львів, 1896 і 1897; крім того розвідки про економічний стан селян в Галичині в пол. XVI в. на основі описів королівщин (при тт. I—II „Жерел до іст. України—Руси“, Л. 1895—97), „Виїмки з жерел до історії України—Руси“, Л. 1895 та инші праці.

(в „К. Старині"), що свідчить про інтерес і потребу такої праці. Але це була лиш популяризація, а не наукова праця.

Проф. Грушевський, котрий явився до Галичини як уособлення київської науки з школи Антоновича, з своєю надзвичайно великою ерудицією, солідною науковою підготовкою і на становищі першого професора української історії, немов відчував, що на йому лежить національний обовязок — дати свойому громадянству національну історію. І він узявся до виконання цього обовязку в всеоружжі своєї науки і своїх великих здібностей. В 1898 році появився у Львові перший том „Історії України-Руси" — немов привіт (як це й зазначив автор у передмові) столітньому ювилею відродження українського письменства, що саме тоді святковано по всіх важніщих осередках культурного життя на Україні. Девізом для своєї праці поставив Грушевський стремління до наукової правди, той благородний девіз, що його взяли славні кирило-мефодієвські братчики. В передмові до І-го тому, кидаючи погляд на сумну історію України, повну трагичної боротьби за здійснення свого права на вільне й рівнорядне життя в семї народів, каже Грушевський: „невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумнійший може часом ніж инші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру а силу. Увѣсте истину, и истина освободитъ Вы!"

По заміру автора, його праця мала звести до купи й проаналізувати всі звісні нам звістки про життя й побут українського народу на цілім просторі його історичного істнування, простежити й зясувати всі умови й обставини його політичного, соціяльно-економічного й культурно-національного розвитку й дати строго-науковий образ всього його історичного процесу, на всім просторі заселеної ним землі. Огляд історії українського народу попереджує огляд історії його території — на підставі добутків археологичної науки. В історичній концепції Грушевського змагання до витворення власної держави, й взагалі державницькі стремління, стоять на другому плані супроти стремлінь народніх мас досягти максимума задоволення своїх соціяльно-економічних інтересів. Стоючи на ґрунті українського народництва, що перечеркнувши історичну традицію української державности, не витворило ніякого власного політичного ідеалу, вважаючи, що соціяльно-економічну й національну емансипацію українського народу можна осягти і в межах чужої державности (російської й австрійської) при відповідній перебудові чужих держав, до яких належать тепер українські землі, Грушевський в своїй „Історії України-Руси" мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, по скільки ці змагання відбувались коштом соціяльно-економічного приборкання народньої (сільської) маси й вимагали від неї

жертв. Ключ до розуміння історіософії проф. Грушевського дає одна його пізніща стаття, в котрій він силкується виправдати своє власне вже „творення“, а не писання тільки історії, виправдати ексцеси соціяльної революції, „неминучу варваризацію життя“ і навіть руйнування своєї-ж власної держави, як що вона не відповідає вимогам максимального забезпечення соціяльно-економічних інтересів народніх мас в дусі соціялізації землі й „радянського“ устрою. „Я був вихований, каже проф. Грушевський, в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власти вина лежить по стороні власти, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею“.*) Одже з цих принціпів виходить проф. Грушевський не тільки в оцінці рухів укр. народніх мас проти Польщи, але й проти власних князів — як от рух „татарських людей“ XIII ст. проти короля Данила, та гетьманів, як це було за Б. Хмельницького в 1649—50 роках. Проф. Грушевський що-до цього справді стоїть на ґрунті поглядів нової української історіографії з часів Костомарова: „нова українська історіографія і всі, хто мав до діла з минувшиною народу, під впливом сих ідей жадібно ловили прояви народньої активности і з особливою увагою та симпатією спинялись на таких виступах народніх мас, однаково, чи в рамках української державности, чи в боротьбі з державністю чужою. Конфлікти віча з князями в XI—XII вв., отсей рух громад в XIII і життя в XIV, повстання селянств в Зах. Україні (як от повстання Мухи) в XV, початки масових рухів у східній Україні в XVI та їх продовження в XVII, оппозиція Запорожжа гетьманському режиму в XVII і XVIII, повстання Петрика й інші рухи в Гетьманщині, гайдамаччина й подібні прояви протесту в Західній Україні, проби відзискання свободи серед селянства в тім роді як київська козаччина 1855 р., — все це були улюблені теми для української історіографії... були це саме ті нитки, що стерчали з уривків українського життя, перехованих для нас мачухою-письменністю, і просились, аби звязати їх з аналогичними, тільки свідоміщими своєї мети й краще обставленими історичною традицією фактами прямої акції західно-європейського соціяльного революціонерства.“

Розуміється, до думки звязувати давні рухи народніх укр. мас з фактами прямої акції західно-європейського соціяльного революціонерства прийшов проф. Грушевський уже значно пізніще, вже по революції 1917—18 років, але брак державно-на-

*) М. Грушевський, Укр. партія соціялістів — революціонерів та її завдання, „Борітеся — поборете“, Відень, 1920, N 1, ст. 12-та.

ціональної провідної ідеї в його великій „Історії України-Руси“ і в загальних курсах укр. історії мусимо виразно зазначити.

1-й том „Іст. Укр.-Руси“ (2-ге видання у Львові 1904 р., 3-тє в Київі 1912 р.) містить огляд слідів людського життя на укр. території від самої першої появи тут людини, розбір питання про славянську правітчину й неславянську колонізацію нашої землі, огляд славянської колонізації укр. території, культуру й побут укр. племен, сформування українсько-руської держави й її життя до пол. XI віку. Окрім великої сили критичних приміток, наприкінці подано як екскурс розвідки про найдавнійший літопис і норманську теорію. Уже цей перший том звернув на себе увагу надзвичайним багатством використованого наукового матеріялу й строгістю критичного методу автора. Коли в 1906 р. вийшов у Липську німецький переклад цього І-го тому (Geschichte des Ukrainischen Volkes I. Band), польський учений проф. Брікнер писав про його: „праця проф. Грушевського являється похвальним свідоцтвом учености й всесторонности українського автора. Він цілком опанував незмірну літературу предмета, — археологичну, історичну, філологичну, перш за все російську, до цього часу запечатану для Европи семю печатями. Автор просто дивує нас своєю начитаністю, знанням найбільш спеціяльних, дрібних, нераз забутих праць російських і німецьких. А з тією казковою начитаністю іде поруч бистрота ума, самостійний суд, вироблена метода, — це все в мірі цілком незвичайній“.*)

В 1899 р. вийшов другий том, (в 1905 р. друге видання), який містить огляд історії Київської держави й окремих земель до полов. XIII в. В 1900 році вийшов третій том (в 1905 році друге видання), присвячений Галицько-Волинській державі, поднірянщині до поч. XIV в. під татарською зверхностю, й огляду побуту й культури на укр. землях до татарських часів (дуже цінний огляд письменства).**) В 1902 р. появився четвертий том (1907 р. у Київі вийшло друге видання) — українські землі під литовсько-польською окупацією до 1569 року. Том пятий вийшов 1905 року і містить огляд соціяльно-політичного й церковного устрою та відносин на українських землях XIV—XVII в. Шостий том (1907 р.) присвячений огляду економічного життя укр. земель XIV—XVII в., відносинам культурно-національним і реліґійним. Починаючи з VII тому „Історія“ (що почала тепер ви-

---

*) Kwartalnik Historyczny, т. XX, ст. 665-та. Деякі критичні уваги до перших томів Історії Укр.-Руси подав *Ів. Франко* в своїй книзі „Причинки до історії України-Руси, ч. I, Львів, 1912.

**) В російському перекладі вийшло під назвою „Кіевская Русь,“ Київ, 1912. Так само в російському виданні вийшли частини VII й VIII томів „Іст. України-Руси“ під назвою „Исторія украинскаго козачества до соединенія съ Московскимъ государствомъ“, т. I, Київ 1913 і т. II., К. 1914.

ходити в Київі) носить ще підзаголовок „Історія української козаччини". VII-й том містить історію козаччини до 1625 р.; 1-та частина VIII-го т. (Київ, 1913) містить історію козаччини 1626—1638 років; 2-га частина VIII тому (Москва, 1916) містить часи 1638—1648 років, 3-тя частина (Москва, 1918) — часи 1648—1650 років. Тепер за-кордоном проф. Грушевський перевидав 2-гу частину VIII-го тому (Відень, 1922), додавши надзвичайно цінний огляд історіографії Хмельнищини, й 3-тю частину під окремим підзаголовком „Хмельнищина в росцвіті" (Відень, 1922). На цім поки й урвалася „Історія України-Руси."

Українська наукова критика зійшлася на однодушній оцінці „Історії України-Руси" як праці монументальної, що містить в собі невичерпане джерело наукових відомостей про старе життя України до пол. XVII ст., без якого не може обійтись ні один дослідник цього життя. Оцінюючи капитальну працю пр. Грушевського, новіщий критик каже: „Історія України М. Грушевського це безсумнівно найсильнійший дотепер вираз всеї нашої наукової творчости. Вона повстала сама як вислів високорозвиненої свідомости, вона не тільки посунула далеко вперед культурну свідомість нашого народа, але також кристалізовала і кристалізує напрямові форми в нашому життю й політиці, пояснюючи і витворюючи почуття спільности і матеріяльних та ідейних інтересів на всіх просторах України як колись, так і тепер. Своєю історією подав автор свому народові найсильнійшу зброю, яку тільки можна було подати."*)

Ми вже зазначили вище, що в приложенні до напрямкових ідей української національної політики „Історія України-Руси" як раз і не могла відограти скільки-небудь провідної ролі власне через брак у їй визнання ваги своєї державности, але не в тім значіння капитальної праці проф. Грушевського: головна вага її полягає в систематичному зводі науково-провірених і проаналізованих відомостей по історії України, обеднаних провідною думкою про тяглість і неперервність історичного процеса українського народа на заселеній ним ще на світанку історії землі. Це наче велика історична енциклопедія, де зведено до купи й систематично впорядковано здобутки наукової праці цілого попереднього розвитку української історіографії.

Відгукуючись на гостро відчувану українським громадянством потребу в загальному систематичному курсі української історії, проф. Грушевський випустив „Очеркъ исторіи украинскаго народа" (СПБ. 1904, друге видання 1906, третє 1911 р.,*) які склались

*) *Василь Герасимчук*, Михайло Грушевський як історіограф України, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка", т. 133, Львів, 1922, ст. 9-та.

**) Рецензії *Б. Чечуліна* в Журн. Мін. Нар. Пр., 1905, IV, *Д. Корсакова* в „Запискахъ Имп. Академіи Наукъ", т. X, ч. 1, 1909, *Д. Дорошенка*

з викладів, читаних ним в 1903 році в „Російській вищій школі суспільних наук“ у Парижі. Книга ця, подаючи в стислім науковім викладі огляд історії українського народа на всім просторі його життя й на цілій заселеній ним території аж до останніх часів національного відродження, була першою такого рода появою в нашій історіографії і викликала загальний і дуже живий інтерес. Самий факт виходу в Росії такої книги, де всупереч офіціяльній й неофіціяльній російській історіографії трактовано українську історію як один неперервний історичний процес, що роспочався в Київі в IX ст. і одбувався на протязі тисячи років, не вважаючи на упадок первісної держави й на поділ української території між сусідніми державами, — був певною подією в розвитку національного руху, що саме тоді на початку нового століття набірав усе ширшого й ширшого розмаху. Кілька років пізніще курс вийшов у трохи спопуляризованій формі, оздоблений кількома сотнями знимків з портретів історичних діячів і ріжних історичних та культурно-побутових памяток: „Ілюстрована історія України“ (Київ, 1912, дальші видання: Київ 1913, 1917, 1918 і Відень 1921), одночасно вийшло російське видання“: Илюстрированная исторія Украины“, СПБ. 1913. У значно скороченій та спопуляризованій формі нарис української історії появився ще під назвою „Про старі часи на Україні“, СПБ. 1907 (були й дальші видання).*) В І-му томі Енциклопедії „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“ (СПБ. 1914) уміщено обширний нарис історії українського народа, написаний проф. Грушевським, особливо цікавий своїм нарисом української історіографії під назвою „Развитіе украинскихъ изученій“**).

Уже сама ця велика праця по такій широкій популяризації української історії являється безперечною заслугою проф. Грушевського. До такого-ж роду популяризацій треба зарахувати ілюстроване видання „Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в.“ Київ, 1912, друге видання Відень, 1920.

Як уже було вище зазначено, з моменту, коли проф. Грушевський став на чолі Наукового Товариства імени Шевченка, починається інтенсивний і широкий розвиток наукової роботи, зосередженої в самім товаристві й побіля його. Особливо успішно

у „Вѣстн. Воспитанія“, 1905, I.

Деякі розділи книги появились у „Вѣстникѣ и Библіотекѣ самообразованія“, СПБ. 1904, чч. 29, 33, 35 і 36.

*) Популярні огляди української історії видані ще французькою мовою „Abrégé de l'histoire de l'Ukraine“, 1920, по болгарськи „Прѣгледъ на украинската история“, София, 1914 і по німецьки „Die Ukrainische Frage in ihrer historischen Entwicklung“, Wien 1915 та „Ein Überblick der Geschichte der Ukraine“, Wien, 1914.

**) Рецензії *С. Волоха* в „Основі“, Одеса, 1915, N 1 і П. С (тебницького) в „Україн. Науков. Збірнику“, т. I, Москва, 1915.

пішло розроблення української історіографії. Вже в перших роках своєї професорської діяльности у Львові проф. Грушевський виховав школу своїх учнів, котрі під його проводом і кермуванням узялися розроблювати ріжні періоди й питання української історії, містячи свої праці або матеріяли в ріжних публікаціях Наукового Тов. ім. Шевченка. Досліди учнів і співробітників проф. Грушевського були звернуті головно на часи литовсько-польські й козацькі.

Богдан Барвінський (род. 1880 р.), син відомого галицького діяча Олександра Барвінського, присвятив свої праці головно часам галицько-волинської держави й литовсько-руського князівства. Важніщі його праці: Зїзд галицького князя Данила з угорським королем Белою IV в Прешбурзі 1250 р., історично-критична аналіза, Львів, 1901*); Прешбурський зїзд в справі спадщини по Бабенбергах, „Записки", т. 52; Жигимонт Кейстутович великий князь литовсько-руський (1432—1440), історична монографія, Жовква, 1905; Історичні причинки, розвідки, замітки і матеріяли до історії України-Руси, т. I—II, Жовква, 1908 (дрібніші статті про литовські часи); Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свидригайла і Жигимонта Кейстутовича, „Записки", т. 115.

Початковій історії козаччини присвячені розвідки *Евгена Барвінського:* Набіг козаків на Очаків 1534 р., „Записки" т. 18, і Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593—1594 роках, „Записки", т. 10. Проф. *Ст. Рудницького:* Козацько-польська війна р. 1625, „Записки", т. 17; Українські козаки в 1630—35 роках, „Записки", т. 31; Нове джерело до історії Хмельниччичи, ibid., т. 23—24. *Ом. Терлецькому* належать розвідки: Політичні події на Галицькій Руси в р. 1340 по смерти Болеслава-Юрія II, „Записки", т. XII і Козаки на Білій Руси в р. 1654—1656, ibid., XIV. *Ол. Целевичу* належать розвідки: Участь козаків в Смоленській війні 1633—34 р. „Записки", т. 28 і Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польшею в 1670—72 р., ibid., т. 25.

Стефан Томашівський (род. 1875 р.), один з ближчих учнів і співробітників пр. Грушевського, доцент Львівського університета по катедрі австрійської історії, присвятив свої досліди переважно добі Хмельниччини, звертаючи особливо свою увагу на її відгуки в Галичині. Важніщі його праці: Матеріяли до історії Хмельниччини, „Записки", т. 14; Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі, ibid., т. 19; Самуіл Кушевич, райця львівський, і його записна книга, ibid., т. 15; Народні рухи в Галицькій Руси 1684 р. ibid., т. 23—24 і окремо, Львів, 1898; Перший зазивний лист Хмельницького, ibid.; З історії галицько-руських соймиків, Львів,

*) Рецензія М. Грушевського, „Записки" т. 50.

1898; Погляд на стан людности львівської землі в середині XVII в., Львів, 1901; Словацький висланник на Україні (1708—1709), „Науковий Збірник, присвячений проф. М. Грушевському", Львів, 1906; Володимир Антонович, „Літ.-Наук. Вістник" 1906 і окремо; Із записок Каролінців про 1708—1709 р., „Записки", т. 92 і окремо; Причинки до історії Мазепинщини, Львів, 1909; Угорщина і Польща на поч. XVIII в., „Записки", тт. 83—86 і окремо, Львів 1909; Перший похід Б. Хмельницького в Галичину (два місяці української політики 1648 р.), Львів, 1914. В цій розвідці проф. Томашівський дає огляд подій 1648 р. після Пилявецького погрому аж до відвороту Хмельницького з-під Замостя і приходить до висновку, що після знищення польської армії під Пилявцями весь дальший його поход мав значіння лиш демонстраційне і мав також забезпечити оплату татарських спільників коштом земель, які виходили по-за межи козацької території; Хмельницький, на думку автора, вважав за головну мету в тім часі нагнати побільше страху на Польщу, зробити її податливою для уступок, а відступ з-під Замостя, по осягненні головної задачи, наступив наслідком небезпеки зімової кампанії і потреби занятися організацією величезного краю, що після перемог літа 1648 р. опинився під козацькою управою. До історії 1649 р. стосується нарис „Один момент під Зборовом 1649 р." в „Збірнику в честь Ів. Франка" (т. 117—118 „Записок"), Львів, 1914. В 1919 р. вийшла у Львові книга проф. Томашівського „Українська історія, I. Старинні і середні віки", в якій він поставив собі метою „дати короткий огляд політичного розвитку України". Провідними ідеями української історії — яко „синтези ділання цілої низки матеріяльних й ідеальних сил, до пізнання яких доходимо шляхом емпиричного наукового методу" — вважає він такі три ідеї: перша — що випливає з відвічного контрасту між культурно-лісовою і степово-луговою полосою нашої землі, — має на меті охорону від степових хижаків і здобування землі; боротьба з степом проходить ріжні стадії, і в низовім козацтві бачимо переходовий метод цієї боротьби; друга ідея, яка випливає із політично-культурної суперечности Заходу і Сходу, — має свій політичний вислів у національній боротьбі між народністю польською й українською; в основі третьої історичної ідеї України лежить, на думку пр. Томашівського, політично-господарський контраст Півночи і Півдня, скріплений окремішностю расовою і культурною. „Степ, Польща, Московщина — отсе трикутник історично-політичного розвитку України ... у зрозумінню згаданих вище провідних ідей лежить і відкриття мірила вартости в укр. історії. Все те, що ішло по лінії сих ідей — було позітивне, творче, корисне; все супротивне — негативне, деструктивне і шкідне. Здобування землі, відокремлення від „руськости", витворення окремої національно-

культурної індівідуальности і здобуття політичної самостійности — отсе оріентаційні пункти для історика у розміщенню світла й тіні на його малюнку". Під кутом цих ідей розглядає проф. Томашівський історичний процес українського життя до кінця XV століття.

Переважно історії часів Хмельниччини присвятив свої студії *Мирон Кордуба*, автор праць: Перша держава славянська, „Записки", т. 13; Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до пол. XIII ст., ibid., т. 31—32; Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, ibid., т. 84; Венеційське посольство до Хмельницького (1650 р.), ibid., т. 78; Боротьба за польський престол по смерти Володислава IV, вступна розвідка до т. XII „Жерел до історії України-Руси", Львів, 1912; Молдавсько-польська границя на Покутю по смерти Стефана Великого, „Наук. Збірник", Львів, 1906; Між Замостєм та Зборовом (сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею), „Записки", т. 133.

Спеціяльно над історією перших років по Хмельниччині працював *Василь Герасимчук*, якому належать розвідки: Виговський і Юрій Хмельницький, „Записки", т. 59—60; Перед Чуднівською кампанією, „Наук. Збірник", Л. 1906; Виговський і Гадяцька унія, „Записки", т. 86, 87, 88, 89; Чуднівська кампанія 1660 р., ibid., т. 110, 111, 112, 113, 114 і 116.

Спеціяльно добі Виговського присвячені також розвідки *Дениса Коренця*: Зносини Ів. Виговського з Польщею в рр. 1657—58, „Записки", т. 38 і Повстання Мартина Пушкаря, „Науковий Збірник", Л. 1906.

Іван Джиджора (1880—1919)*) працював майже виключно по історії Гетьманщини XVIII віку, використовуючи головно харьківські архіви: З новійшої української історіографії (огляд праць Ол. Ефименкової), „Записки", т. 71; Матеріяли московського Архіва Міністерства Юстиції до історії Гетьманщини, ibid., т. 76. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720—30 рр., ibid., т. 61; Україна в першій половині 1738 р., ibid., т. 69; До історії ґенеральної військової канцелярії, ibid., т. 107; Економічна політика російського правительства супроти України в 1720—1730 рр., ibid., тт. 98, 101, 103 і 105; Реформи Малоросійської Колеґії на Україні в 1722—23 роках, „Науковий Збірник", Л. 1906.

Ріжним питанням старої й новішої укр. історії (переважно Галичини) присвячують свої розвідки молодші учні Грушевського — *Ів. Кревецький:* Руська сільська міліція на угорській гряниці в Галичині в 1848—49 р., „Записки", тт. 63 і 64; Галичина в другій полов. XVIII в., перегляд нових публікацій, ibid., т. 91; Справа поділу Галичини в 1846—50 рр., ibid., т. 96 і 97; Цуцилівська

*) Некролог Ів. Джиджори в ч. 63—64 „Хроніки Наук. тов. ім. Ш.", Львів, 1920.

трівога в 1848 р. (причинки до історії останніх днів нанщини в Галичині), „Науковий Збірник“, л. 1906; Баталіон руських гірських стрільців 1849—50, „Записки“, т. 107; Спроби організації руської національної гвардії в Галичині 1848—1849, „Записки“, т. 113; Під протекцію великого курфюрста (до політики П. Дорошенка), ibid., т. 117—118; *Іван Крипякевич*: Матеріяли до історії львівської торговлі, „Записки“, т. 65; Русини властителі у Львові в першій полов. XVI в., „Наук. Збірник“, 1906; Русини у Львові в першій пол. XVI в., „Записки“, тт. 77, 78, 79; З діяльности Посевіна, ibid., т. 112; Козаччина і Баторієві вольности, вступна розвідка до т. VIII „Жерел“, Л. 1908; Нові матеріяли до історії Сіноду 1629 р., „Записки“, т. 116; Українські козаки в європейських політичних планах 1620—1630 років, ibid., т. 117—118; До характеристики Іляша Караімовича, ibid., т. 122; З козацької сфрагістики, ibid., 123—124; Археографічна діяльність М. Костомарова, ibid., т. 126—127; Серби в українськім війську (1650—60), ibid., т. 129; Український державний скарб за Богдана Хмельницького, ibid., т. 130; Учитель Богдана Хмельницького (Андрій Гонцель Мокрський), ibid., т. 133.

Історії церковної уній й взагалі церковних відносин стосуються праці *Ол. Сушка*: Предтеча церковної унії 1596 р. (Бенедикт Гербест), „Записки,“ тт. 53, 55, 61 і Єзуїти в Польщі, ibid., тт. 57 і 58; *Богдана Бучинського:* Студії до історії церковної Унії, „Записки“, тт. 85, 86, 88 і 100; *Федора Срібного*: Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до полов. XVIII ст.. „Записки“, тт. 108, 111, 112, 114 і 115; *Миколи Чубатого*: Західна Україна й Рим в XIII в. у їх змаганнях до церковної унії, ibid., т. 123—124.

Майже всі згадані праці, що вийшли або з історичного семінара проф. Грушевського, або взагалі з його наукової школи, засновані здебільшого на архівних джерелах, за-для дослідження котрих переводились їх авторами досліди й студії по ріжних архівах Львова, Кракова, Відня, Варшави, Харькова, Москви, Петербурга, і через те майже всі вони подають новий і науково оброблений матеріял, а часом і дуже важні з наукового погляду висновки.

Окрім безпосереднього гурту учнів проф. Грушевського і взагалі галицької громадки учених, в „Записках“ містили свої праці й деякі робітники на полі української історіографії і з Наддніпрянщини, при чому їх співробітництво ширшає з того часу, як „Записки“ по 1905 році дістають вільний доступ до Росії (до того часу всі взагалі видання наукового Товариства імени Шевченка належали до категорії „абсолютно заборонених“ в Росії.) Окрім згаданих вище авторів, що взяли участь у „Записках“ при самому їх заложенні, містили свої праці ще: *Олена Радакова*

Українські козаки на Лодожськім каналі, т. 12; *Олександер Лотоцький*, відомий український громадський і літературний діяч, (родився 1870 р. на Поділлю) — Соборні крилоси на Україні та Білій Руси в XV—XVI вв., т. 9 і Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в., т. 21; один з молодших учнів В. Антоновича, *Василь Доманицький* (пом. 1911 р.) містив свої розвідки по історії козаччини: Козаччина на переломі XVII в. (1591—1603), тт. 60—64; Причинки до історії повстання Наливайка, т. 40 і цілий ряд дрібніщих заміток; крім того йому належить розвідка: Чи була реформа Баторія? в „Наук. Збірнику," Л. 1906. Пізніще містили в „Записках" свої статті, розвідки й замітки *Олександер Грушевський, Вячеслав Липинський, Микола Василенко, Вадим Модзалевський, Мих. Слабченко, Віктор Барвінський, Михайло Тишкевич.*

Спеціяльно для видання матеріялів до історії Археографічна Комісія при Наук. Т-ві роспочала серію *„Джерел до історії України-Руси"*. Їх вийшло досі 16 томів. Томи I—III (1895—1900) містять т. зв. Люстрації королівщин в староствах Галицькому, Перемишльському, Сяноцькому, Холмському, Белзському й Львівському 1564—1566 років, видані під ред. М. Грушевського з його передмовами: „Економічний стан селян на Подністровю галицькім в пол. XVI в. на основі описей королівщин", „Економічний стан селян в Перемишльськім старості в пол. XVI в." і „Екон. стан селян в Сяніцькім старості в серед. XVI в."; тт IV—VI (1898—1901) містять галицькі акти й літописи 1648—1657 років з вступними розвідками Ст. Томашівського „З історії галицько-руських соймиків" і „Погляд на стан людности львівської землі в середині XVI в."; т. VII (1903) містить люстрації 1570 р. з передмовою М. Грушевського „Економ. становище львівських селян в серед. XVI в."; т. VIII (1908) — Матеріяли до історії козаччини до р. 1630, під ред. Ів. Крипякевича; т. XII. — Матеріяли до іст. козаччини акти дипломатичні з часів Хмельнищини, під ред. М. Кордуби; т. XIII. (видано в Київі 1913 р.) Дневник Якова Марковича 1735—1740 рр., під ред. Вад. Модзалевського, і т. XVI (1919) — „Ватиканські матеріяли до історії України, донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657, під ред. Ст. Томашівського."

Окрасою й гордощами „Записок" служив відділ бібліографії, де подавано систематично рецензії й реферати про всі новинки української історіографії (також і етнографії, археології, філології). На жаль, цей відділ перестали друкувати з кінцем 1914 року.

Оцінюючи вагу і значіння Наукового Товариства імени Шевченка з його публікаціями — спеціяльно для української історіографії, можна прирівняти його тільки до видання „Кіевской Старины", після припинення якої „Записки" зробились головним

орґаном наукового дослідження і розробки української історії. Безперечно головна заслуга в ділі організації цієї роботи, що справді таки „створила українську науку в очах і поняттях ученого світу“, належить безперечно пр. М. Грушевському, що протягом майже 20 років був головою Товариства й редактором його „Записок“.

Про наукову діяльність пр. Грушевського див. статтю *Вас. Герасимчука:* Михайло Грушевський як історіограф України, „Записки“, т. 133. Оцінка першого десятиліття діяльности пр. Грушевського в Галичині, а також бібліографія його праць за час 1888—1904 подана в „Науковому Збірнику, присвяченому проф. М. Грушевському учениками й прихильниками“, Львів, 1906. Про Наукове Тов. ім Шевченка: *М. Грушевський* — Дотеперішній розвій Наукового Тов. ім. Шевченка, „Хроніка Наук. Тов. ім. Ш.“, ч. 1, Львів, 1900; його-ж — Наукове Товариство імени Шевченка, „Літературно-Науков. Вістник“, 1900, т. XII, кн. 3; його-ж — Львовское Ученое Общество имени Шевченка и его вклады въ изученіе южной Руси, „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1904, кн. 3. *Д. Дорошенко,* Наукове Тов. імени Шевченка, „Украинскій Вѣстникъ“, 1906, N 4, його-ж — Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, „Україна“, 1907, III. *Ал. Грушевскій* — Наукове Товариство імени Т. Шевченка и его изданія, „Извѣстія Отдѣл. рус. яз. и словесности Имп. Акад. Наукъ“, 1911, III. *Вол. Дорошенко,* Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (1873—1892—1912), Київ-Львів, 1914. Про М. Грушевського див. також: *В. Чепелянський,* Великий учений діяч соборної України, „Світло“, 1910, кн. 4.

ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XX ВІКУ. ОРҐАНІЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ПРАЦІ НА УКРАЇНІ НАДДНІПРЯНСЬКІЙ.

Полекши, які настали на Україні наддніпрянській для культурно-національної роботи після 1905 року, дали змогу взятися й до організації тут наукової роботи вже в чисто українській національній формі. Вже в 1906 році „Кіевская Старина“ починає містити наукові праці українською мовою, а в 1907 р. вона перетворюється вже в чисто-український орган і приймає назву „Україна“. З гурту старих співробітників „К. Старины“ вийшла ініціятива й до заснування українського наукового товариства в Київі. Фундаторами його явились В. Антонович, П. Житецький,

Ів. Лучицький і В. Науменко. Вони добули дозвіл від уряду, і в 1908 році почало істнувати *„Українське Наукове Товариство“*. Головою його обібрано проф. М. Грушевського, який уже перед тим переніс був головний осередок своєї роботи до Київа. Товариство почало видавати від 1908 р. свої *„Записки“*, а пізніще ще й „Збірники“ своїх лікарської, технічної й етнографічної секцій. Усього „Записок“ вийшло 14 томів. Товариство зуміло зґуртувати біля себе не тільки прежніх співробітників „К. Старины“, таких як Ор. Левицький, Ів. Каманін, Мик. Василенко, М. Біляшевський, М. Петров, але й тих київських учених, що досі стояли осторонь від національної української роботи, таких як проф. Гр. Павлуцький або проф. В. Данилевич, і навіть декого з російських учених, що ставились прихильно до українства, як, наприклад, славний російський філолог Ол. Шахматов або проф. Г. Ільїн. Головною силою „Записок“ був. проф. В. Перетц (пізніще петербургський академик) з школою своїх учнів.*)

В 1914 році „Укр. Наукове Товариство“ почало поруч своїх прежніх публікацій видавати ще історичний квартальник *„Україна“*. З вибухом війни настали тяжкі часи для товариства. Голову його, проф. М. Грушевського заарештовано й вислано. Дехто з членів, як наприклад проф. Гр. Павлуцький, подав заяву про вихід з товариства... Головою вибрано Вол. Науменка, і товариство продовжувало свою діяльність весь час війни. „Україну“ вдалось довести до кінця 1914 р. і видати всі 4 книги, але далі друкувати в Київі через цензурні вимоги стало неможливим (цензор проф. Т. Флоринський вимагав, наприклад, російського, т. зв. „яриженого“ правопису), і товариство перенесло друк свого *„Наукового Збірника“* (замість „України“) аж у Москву. В 1915 р. вийшов І-й том „Укр. Наук. Збірника“, в 1916 році ІІ-й. З обсягу історіографії в І т. уміщено: М. Грушевського — Нові гіпотези з істо-

*) З обсягу історіографії в перших 14 томах уміщено праці: Б. Бучинського „Змагання до унії руської церкви з Римом в 1498—1506 р. (IV, V і VI); його-ж „Грамота Місаіла“ і „Грамота Ніфонта“ (XIII); М. Василенка „Г. Н. Теплов і його Записка о непорядках въ Малороссіи“ (IX); М. Грушевського: „Господарство польського магната на Задніпрові перед Хмельнициною“ (I); „В. Антонович, основні ідеї його творчости“ (III); „Байда-Вишневецький в поезії й історії“ (III); До історії Острянинової еміграції (XIII); Ол. Грушевського „З життя укр. старшини XVIII в. Земельні маєтки Л. Свічки“ (III); Б. Грінченка „Пісня про Сагайдачного і Дорошенка“ (I); Л. Добровольського „Зобуті межі давньої Київщини“ (III); В. Данилевича „Нові дані для біографії Івана Сірка“ (III); Ор. Левицького „Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII“ (III), „Листи игумена Лебединського мон. Філотея Контаровського (1765—1767)“, (IX) і „Церковні справи на Запорожжу“ (X); В. Модзалевського „До історії млинського права Гетьманщини“ (XIII); Гр. Павлуцького „В. Антовивич як археолог“ (III); М. Стадника „Гадяцька Унія“ (VII і VIII); Ол. Шахматова „До питання про північні перекази про княгиню Ольгу“ (II) і В. Щербини „Памяти Я. Шульгина“ (XIII).

рії староруського права; С. Розанова — „Кройника“ 1636 року; Л. Добровольського — З київської „козаччини“ 1855 року; В. Г. (В. Модзалевського) — Лист Мазепи до свого старости; в II т.: М. Грушевського — Новійша література по історії в. кн. Литовського, Л. Орленка (Ор. Левицького) — Справа Ксенії Розлач; В. Науменка — „Жалованная грамота“ полтавському полковнику Івану Черняку 1718 р.; В. Г. (Модзалевського) — З родинних відносин на Гетьманщині в другій пол. XIX століття. Крім того в 1915 р. випущено було в Київі раніше вже зложений „Збірник памяти Тараса Шевченка (1814—1914“), де уміщено дуже цінні матеріяли до історії Кирило-Мефодієвського брацтва.

Після революції Українське Наукове Товариство видало ще одну книжку „України“ і вже в 1921 р. вийшов *„Збірник Секції Мистецтва“*, в якому уміщено ряд дуже цінних студій до історії української культури (В. Модзалевського про людвісарське і конвисарське мистецтво XVII—XVIII в. на Україні, розвідки О. Гуцала, Т. Ернста, Ф. Шміта, Д. Щербаківського). В 1922 році „Українське Наукове Товариство“ з наказу радянської влади злилось з Українською Академією Наук.

В перших роках XX стол. в кількох ґуберніяльних містах на Україні засновано офіціяльні „Архівні Комісії“, а саме: в Полтаві, Катеринославі й Чернігові. Ці комісії, що головним своїм завданням мали охорону архівних збірок та взагалі памяток старовини в своїх ґуберніях, роспочали також видавництво розвідок і матеріялів переважно по місцевій історії. Ці архівні комісії згуртували біля себе місцевих дослідників історії і їх видання чимало прислужилися для української історіографії розробленням історії окремих українських земель.

Полтавська Архівна Комісія видавала свої „Труды“ (15 томів), в котрих головними співробітниками з обсягу історіографії були Ів. Павловський, Л. Падалка, В. Щепотьєв, М. Астряб, В. Милорадович, М. Заріцький. Крім того Полтавська Архівна Комісія видавала ще й инші наукові публікації, як от: „Актовыя книги Полтавскаго городового уряда XVII в.“. 3 випуска, Полтава-Чернігів, 1911—1914, Покажчик до „Кіевской Старины“, окремі праці Павловського й Падалки та инше. *Ів. Павловський* присвятив себе головно праці по історії міста Полтави. Йому належить розвідка про Полтаву в „Кіев. Старинѣ“, 1902, „Очеркъ дѣятельности малороссійскаго генералъ-губернатора кн. А. Б. Куракина“ (1802—1808), Полтава, 1914, „Полтавцы іерархи, государственные и общественные дѣятели, краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губерніи съ половины XVIII вѣка“, Изданіе Полтав. Уч. Арх. Комиссіи, Полтава, 1912;*) „Первое дополненіе

*) Реценція В. Дорошенка в „Записках Наук. Тов. ім Ш.“, т. 115, Львів, 1913.

къ краткому біогр. Словарю", Полтава, 1913 (вийшло пізніще і друге доповнення),*) численні праці по історії міста Полтави та инші статті.

Лев Падалка, давній співробітник „Кіев. Стар.", де уміщено кілька його розвідок по історії Запорожжа (див. вище), за останні роки видав накладом Архівної Комісії нові свої праці: „Русь", Полтава, 1912; „Прошлое Полтавской территоріи и ея заселеніе", „Изслѣдованія и матеріялы съ картами, Полтава", 1914; „Карта козацкихъ полковъ на полтавской территоріи", П. 1914; „Карта Боплана о заселеніи Полтавской территоріи во второй четверти XVII в.", Пол. 1914; „Къ исторіи Полтавской епархіи. Историческіе и бытовые очерки, замѣтки и переписка по архивнымъ даннымъ", П, 1916.

Чернігівська Архівна Комісія видала 11 томів своїх „Трудовъ". Головними співробітниками її були: Аркадій Верзилов, Петро Дорошенко (його нарис історії кріпацтва на Україні в X вип. „Трудовъ", про Дмитра Ростовського та ин.), Вадим Модзалевський, П. Добровольський. Зпоміж цих дослідників найбільше зробив і взагалі придбав собі ширше значіння *Вадим Модзалевський* (помер 1920 р.), талановитий архівіст, геральдист, історик мистецтва. Коло 1910 р. оселився він у Чернігові й працював тут яко директор музею В. Тарновського й секретарь Архівної Комісії. Він досліджував головно історію внутрішніх відносин Гетьманщини кінця XVII й першої пол. XVIII в., звертаючи особливу увагу на історію старих родів. На сторінках „Кіевской Старины", львівських „Записок" і чернігівських „Трудовъ" видруковано цілий ряд його статтів, розвідок, заміток, а також матеріялів; всі праці здебільшого засновані на пильних архівальних студіях. З цих праць годиться зазначити: „Слухи о назначеніи Кантакузина гетманомъ Малороссіи въ 1718 г.", „К. Ст.", 1904, VI, „Генералный судья Иванъ Чарнышъ и его родъ", ibid., 1904, III—V; „Полтавская интрига 1714 г.", ibid., 1905, XI—XII; „Замітки до історії розділу вільних козацьких ґрунтів в XVII в.", львівські „Записки", т. 112; „Матеріялы для исторіи Полтавскаго полка", „Труды Полтав. Ученой Архивн. Ком.", т. I—II; „Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей Руины", „Труды Чернигов. Уч. Арх. Ком.", т. X, і окремо Чернігів, 1913 (пізніще ця розвідка в переробленій формі під назвою „Перший військовий підскарбій Роман Ракушка" надрукована в т. I „Записок Академії Наук" у Київі, 1919); „Судьба малороссійскихъ пушкарей", „Труды Черн. губ. Уч. Арх. Ком., т. XI і окремо, Ч. 1915; „Матеріалы и замѣтки", ibid., і окремо, Черн. 1915. З 1908 р. почала виходити велика праця М-го „Малороссійскій Родословникъ" (коштом Миколи й Андрія

*) Иого-ж рец. ibid., т. 116, Л. 1913.

Стороженків); останній — 4-й том вийшов у Київі 1914 (містить нариси фамілій з літерами П.—С.). Видання багато ілюстроване портретами і знимками. Разом з В. Лукомським видав Модзалевський „Малороссійскій гербовникъ съ рисунками Егора Нарбута", Петроградъ, 1914 — основне досі видання по українській ґеральдиці (видано коштом чернігівського дворянства).*) Під редакцією Модзалевскаго видано „Дневник Якова Марковича, т. IV, роки 1735—1740" (Київ, 1913), „Актовыя книги Полтав. городового уряда", 3 вв., Черн. 1911—1914, „Актовую книгу Стародубскаго городового уряда 1693 г.", Чернігів 1914 (вид. Черн. Арх. Ком.). Останні праці Модз. — про людвісарство і конвисарство друковані, як вище згадано, в „Збірнику Секції Мистецтв" Укр. Наук. Товариства. Свої останні роки Модзалевський провів у Київі, працюючи над орґанізацією Центрального Українського Архіва (1918 року).

Катеринославська Архівна Комісія, заснована 1905 року, видала 10 томів своєї *„Лѣтописи"*. Свої досліди вона присвятила головно історії Запорожжа й колонізації запорожських земель по упадку Січи, їх адміністраційного й церковного устрою та культурного розвитку. Головними співробітниками Комісії були: В. Біднов, О. Богуміл, Д. Дорошенко, Д. Еварницький, Я. Новицький, В. Пічета й А. Сінявський. *Василь Біднов* (род. 1874 р. на Хорсонщині), маґістр Духовної Академії в Київі, працював найбільше над розробленням внутрішньої історії Запорожжа, використовуючи місцеві катеринославські архіви. Головні його праці: „Матеріялы по исторіи церковнаго устройства на Запорожьи", „Лѣтопись Екатер. Уч. Арх. Комиссіи", т. IV, К-в, 1907; „Матеріялы по исторіи колонизаціи бывшихъ запорожскихъ владѣній", ibid., т. X, К. 1916; „Запорожський зімовник", К-в, 1915; „Матеріяли до історії Задунайської Січи, „Україна", 1914, III; „Що читати по історії України (коротенька історіографія України)", Камянець-Подільський, 1919. З заснуванням Укр. Державного У-та в Камянці Біднов заняв там катедру історії укр. церкви, а тепер є професором Українського Університета в Празі. *Яків Новицький* (род. 1848 р. на Катеринославщині) працював, найбільше по дослідженню топографії Запорожжа й його побуту. Він зібрав багато історичних пісень, опублікованих частиною в Харьків. Сборнику Істор.-Філ. Т-ва („Малорусскія пѣсни"), т. VI, X. 1894, частиною в „Лѣтописи" Катер. Арх. Комісії. Йому належать, між иншим, праці: Исторія г. Александровска", (т. III „Лѣтописи"), Катеринослав, 1907 і „Описаніе границъ и городовъ бывшей Азовской губерніи", Александровск, 1910.

З инших наукових орґанізацій на українській території, що розроблювали й досліджували місцеву старовину, треба тут на-

*) Рецензія С. В. (В. Прокоповича) в „Україні" 1914, кн. IV.

звати *„Общество изслѣдователей Волыни“* в Житомирі й *„Волынское Церковно-Археологическое Общество“*, що видало „Волынскій историко-археологическій сборникъ“ (т. I вийшов у 1896 році, т. II в 1900-му); серед співробітників обох сих товариств згадати треба *О. Фотинського,* автора праці „Обыкновенные люди старой Волыни“. Изъ семейной хроники дворянъ Загоровскихъ во второй пол. XVI в., Житомир, 1900. В Катеринодарі істнувало *„Общество любителей изученія Кубанской Области“*, а в Камянці-Подільськім *„Церковное Историко-Археологическое Общество“*, де головною науковою силою являється о. Юхим Сіцинський. Учасник археологичних дослідів на Поділлі В. Антоновича, вихованець Київської Духовної Академії, о. *Ю. Сіцинський* (род. 1859 р. в Летичівськім пов. на Поділлі) поклав великі заслуги в ділі розроблення історії Поділля. Важніщі його праці: Бакота — древняя столица Понизья, Кам.-Под. 1889; Матеріалы для исторіи монастырей Подольской епархіи, К.-П., 1891; Семейная жизнь въ Подоліи въ первой полов. прошлаго вѣка, „К. Стар.“, 1891, IV. Городъ Каменецъ-Подольскій, Историческое описаніе, Київ, 1895;*) нарешті велика праця: „Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи“, 7 томів, К.-П. 1895—1911. Крім того о. Сіцинському належить ряд розвідок по археології й історії старого укр. мистецтва. На початку 1919 р. його було обрано приват-доцентом Камянецького ун-та по катедрі історії Поділля.

Велике оживлення національного українського життя в перших роках нового століття дало себе особливо відчути у збільшенні інтересу до національної історії, викликало потребу в синтетичному курсі української історії та взагалі в популяризації відомостей про минуле рідного краю. Зростав круг українських читачів, українська книжка вже промощувала собі шлях до ширших народніх мас. Навіть така застаріла річ, як „Исторія Малой Россіи“ Бантиш Каменського була перевидана одним видавництвом (в Київі 1903 р.) і знайшла дла себе великий попит. Та тільки нові змінені умови (полекши цензури і потім її скасування) одкрили можливість появи загальних курсів української історії, — російською й українською мовами — які-б трактували нашу історію, як окрему цілість, з погляду самостійного розвитку українського народу. Першим таким курсом явився „Очеркъ исторіи украинскаго народа“ проф. М. Грушевського (СПБ. 1904), за ним появилася „Исторія украинскаго народа“ Ол. Ефименкової (СПБ. 1906), котра хоч не мала такої ясної концепції процесу національного розвитку, як книга Грушевського, але відзначалась

*) Рецензія М. Грушевського в „Записках“, т. VIII.

надзвичайною живістю й інтересом викладу. В 1907 р. вийшла коротенька „Исторія Украины и ея народа“ Ол. Ефименкової, ще більш спопуляризована; обидві книги оздоблені гарними ілюстраціями („Ист. Укр. народа“ — подає репродукції відомих малюнків з книги Рігельмана). Ще за рік появилась „Історія України-Руси“ *Миколи Аркаса,* роскішне ілюстроване видання. Сам Аркас не був спеціялістом-істориком, але він зумів дати дуже цікавий і популярний виклад, а з наукового погляду книгу зредагував Вас. Доманицький. Історія Аркаса, видана у великому накладі, розійшлася по найглухіщих кутках України, несучи з собою зерна національної свідомости. В 1912 році (вже по смерти автора, що помер 1909 р.) вийшло друге видання Історії Аркаса (а в 1922 р. вийшло у Берліні 3-тє видання). В 1911 р. появилась „Ілюстрована Історія України“ М. Грушевського, в котрій ілюстраційна частина поставлена згідно науковим вимогам і складається виключно із знимків з старих портретів, рукописів і ріжних памяток старовини.

З розкріпощенням українського слова в Росії, з облегченням звязків з Галичиною та її науковим осередком, із заложенням власного „Українського Наукового Товариства“ в Київі, українська історіографія на наддніпрянській Україні здобуває більш нормальні умови для свого розвитку. Українська історія подекуди стає предметом університетських викладів: проф. Ол. Грушевський читає курси з укр. історії (укр. мовою) в Одесі, пізніще в Петербурзі; Ол. Ефименкова викладає її на Вищих Жіночих Курсах в Петербурзі; проф. Е. Сташевський (учень пр. Довнар-Запольського) читає курс „Исторіи Малороссіи“ в Київі. Але почувається брак нових свіжих сил: старі діячі помалу сходять зі сцени, а зпосеред вихованців Київського, Харьківського й Одеського університетів мало хто присвячує себе студіям на полі української історіографії, тому в першій лінії, що по всіх цих університетах (особливо в Київі!) культивується майже виключно „русская“ історія в специфічно московськім характері. І хоч число знаходженого й публікованого матеріялу росте, воно не стоїть в пропорції до розробки цього матеріялу місцевими дослідниками.

Та все-таки й півтора десятки літ перед революцією 1917 р., окрім зазначених уже вище при огляді діяльности львівського й київського наукового товариств та инших інституцій, принесли ряд солідних праць з обсягу ріжних періодів української історії.

До історії князівських часів стосуються праці петербургського професора *М. Приселкова:* Митрополить Иларіонъ, какъ борецъ за независимую русскую церковь (Сборникъ статей, посвященныхъ С. Ф. Платонову), СПБ. 1911*) і „Очерки по церковно-

*) Рецензія М. Грушевського в „Записках“, т. 113, Львів, 1913.

политической исторіи Кіевской Руси X—XII вв., СПБ.*) 1913. Вихованець Одеського університету, тепер професор Укр. Ун-та в Камянці *Павло Клепатський* видав „Очерки по исторіи кіевской земли, т. I. Литовскій періодъ", Одесса 1912.**) До історії перших часів християнства на Україні-Руси відносяться праці *Вол. Пархоменка:* Древне-русская княгиня Ольга (вопросъ о крещеніи ея), К. 1911***); Къ исторіи начальнаго христіанства на Руси, „Изв. Отд. рус. яз. и слов.", 1914; Начало христіанства на Руси, очерки изъ исторіи Руси IX—X в., Полтава, 1913. Тому-ж В. Пархоменкові належить праця з історії пізнішого церковного життя на Україні: Очеркъ исторіи Переяславско-Бориспольской епархіи (1733—1785) въ связи съ общимъ ходомъ малороссійской жизни того времени, Полтава, 1910.†)

Історія церковного життя на Україні, особливо часів XVII—XVIII вв. знайшла пильних дослідників в П. Жуковичу й о. Ф. Титову. Професор Петербурської Духовної Академії (вже покійний) *Павло Жукович* в обширній праці „Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей (съ 1609 г.)", якої вийшло 6 випусків (СПБ. 1901—1910), дає огляд релігійної боротьби православного укр. і білор. громадянства від кінця XVI в. аж до смерти Жиґимонта III. Ця праця, як каже проф. Грушевський, „стала одною з найбільш цінних вкладок в історію цієї боротьби і багатством фактичним, старанним аналізом подій і новим джереловим матеріялом без сумніву значно посунула нашу знайомість з цією добою. В цій сумлінній і запопадливій фактичности — найсильнійша сторона праці".††) Важніщі матеріяли до історії цієї боротьби опублікував проф. Жукович окремо: Протестація митрополита Іова Борецкаго и др. западно-русскихъ іерарховъ 28 апр. 1621 г., „Сборникъ статей по славяновѣдѣнію", т. III, СПБ. 1907†††) і „Матеріалы для исторіи кіевскаго и львовскаго соборовъ 1629 года", Записки Ак. Наукъ по ист.-фил. отд., т. VIII і окремо СПБ., 1911.

Професору Київської Дух. Академії о. *Ф. Титову* належить велика праця: Русская православная церковь въ польско-литовскомъ государствѣ въ XVII—XVIII вв. (1654—1795), тт. I—III, Київ, 1905—1916.

З окремих монографій по історії церковних відносин треба назвати: *В. Біднова* (див. вище) — Православная церковь въ Польшѣ и Литвѣ, Катеринослав, 1908; *К. Харламповича* „Мало-

*) Рец. В. Завітневича в „Трудахъ Кіев. Дух. Акад.", 1914 і окремо.
**) Рец. М. Г. в „Запискахъ", т. 107.
***) Рец. М. Грушевского в „Запискахъ", т. 111.
†) Рецензія М. Грушевського в „Запискахъ", т. 107.
††) Оцінка праць Жуковича, „Записки Наук. Тов. ім. Ш.", т. 113.
†††) Рецензія М. Грушевського ibid., т. 94.

россійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь", Казань 1914.*) Крім того вийшов цілий ряд монографій про окремих ієрархів України й Білої Руси, які належать вихованцям Київської Дух. Академії і друкувались здебільшого в її „Трудах": *В. Чеховському* належить монографія про митр. Гавр. Банулеско-Бадоні, К. 1909; *С. Іваницькому* — про Вікт. Садковського, єпископа переяславського: *Л. Риболовському*: Варлаамъ Ванатовичъ, архіепископъ кіевскій, галицкій и Малыя Руси, К. 1908; *Н. Шпачинському*: Кіевскій митрополитъ Арсеній Могилянскій, К. 1907; *С. Каргановичу*: Діонисій Жабокрицкій, еп. Луцкій и Острожскій, К. 1914; *А. Осинському*: Мелетій Смотрицкій, архіепископъ Полоцкій, К. 1912.**)

Історії цехового устрою на Україні присвячена праця вихованця Київського ун-та і тепер професора Укр. Ун-та в Камянці *Пилипа Клименка* (родом козака з Чернігівщини): Западно-русскіе цехи въ XVII—XVIII вв., Київ 1914 (Відбитка з „Унив. Изв.");***) йому-ж належить розвідка: Изъ исторіи финансового строя города Дубно (конецъ XVII — начало XVIII в.), Київ, 1914.

До історії Гетьманщини XVII—XVIII вв. та її внутрішнього устрою належить кілька нових праць. *І. Розенфельду* належить розвідка „Присоединеніе Малороссіи къ Россіи 1654—1793 гг., историко-юридическій очеркъ", Петроградъ, 1915. Автор, вихованець Петербургського Політехнікума, дає перегляд наукової літератури про суть і характер т. зв. Переяславської унії і сам висловлює думку, що це була неповна інкорпорація України Московською державою.†)

Питанню внутрішнього устрою Гетьманщини XVIII століття присвятив свої розвідки вихованець Одеського університету *Михайло Слабченко.* В 1909 році появилась його монографія „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи" (Одеса, 1909). В цій праці д. Слабченко зупинився на виясненню характера відносин України до Москви після 1654 р. і висловив думку, що Україна переяславською унією була поставлена у васальну залежність від Москви. Потім, зясувавши еволюцію витворення землеволодільческої верстви козацької старшини, д. Слабченко виясняє характер козацького полка, як військово-адміністраційної одиниці. Книга д. Слабченка викликали уваги з боку другого спеціяліста по історії внутрішнього устрою Гетьманщини — Ми-

---

*) Рецензія С. Рєліцького в „Укр. Жизни" 1914, N 4.

**) Рецензія М. Возняка в „Записках", т. 113.

***) Рецензія Ол. Шульгина в „Укр. Наук. Збірнику", в. II, М. 1916.

†) Рецензії: М. Грушевського „Голосъ Минувшаго", 1916, N 7—8; І. Лебединського в „Укр. Наук. Збірн.", в II, М. 1916; В. Пічети в „Украин. Жизни", 1916, N 3.

коли Василенка, котрий в своїй статті „З історії устрою Гетьманщини“ (Записки Наук. Тов. ім. Ш., т. 108), в котрій він зясовує, що д. Слабченко занадто сміливо установляє такі твердження, як те, що гетьманська Україна була „демократичною республікою, з представництвом і безпосередно — демократичними інституціями“; не згожується д. Василенко і з думками д. Слабченка про роль шляхетства на Лівобережній Україні, про бунчукових товаришів, полковий суд та ще деякі питання. З цього вийшла полєміка: Слабченко відповів Василенкові на сторінках „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“, а той подав свої уваги з приводу цієї відповіді, і обидві статті були надруковані під спільним заголовком „Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст.“ (Записки, т. 116). М. Василенко залишився при своїй думці, що праця Слабченка, не вважаючи на талановитість автора, ще не може бути визнана за твір цілком науковий, що в їй багато помилок і скороспілих, необґрунтованих висновків.

Друга праця Слабченка — „Опыты по исторіи права Малороссіи XVII и XVIII вв.“, Одесса, 1911. Це збірка окремих нарисів: про порядок ведення процесу (про т. зв. „Акцес или порядокъ канцелярскій“ з перш. полов. XVIII в.), про casus notabilis (рятування засудженого через одруження) та ин. М. Василенко в своїй рецензії на цю книгу закидає їй також скороспілість і рішучість висновків, поспішність праці, обмеженість кругу дослідів і джерел.*) Останніми часами, як доносять часописи, Слабченко видав працю: Хозяйство Гетманщины въ XVII и XVIII столѣтіяхъ, т. I. Землевладѣніе и формы сельскаго хозяйства, т. II. Судьбы фабрики и промышленности въ Гетманщинѣ в XVII—XVIII ст. Одесса, 1922.

Доцентові Ніжинського Історично-Філологичного Інститута, учневі пр. Довнар-Запольського, *Гр. Максимовичу* належать праці по історії Гетьманщини другої половини XVIII століття: Малороссія въ управленіе Графа П. Румянцева-Задунайскаго, Ніжин, 1913; Воинскія экзерциціи въ Малороссіи во второй полов. XVIII в., Ніжин, 1913; Выборы и наказы въ Малороссіи въ законодательную комиссію 1767 г. Часть I. Выборы и составленіе наказовъ. Ніжин, 1917.**)

Та безперечно найважнішою появою на полі української історіографії останніх двох десятків років були праці Вячеслава Липинського. Можна сказати, що поруч творів Грушевського, вони являються найцінніщим здобутком української історичної думки новіших часів. *Вячеслав Липинський* (род. 1882 на Волині) походить з старого шляхетського, але спольщеного роду. Учився він у гімназії в Київі і вже на шкільній лаві почув себе укра-

*) Записки, т. 113.
**) Рецензія В. Модзалевського в „Книгарі“, 1917, N 3.

їнцем і став з того часу брати участь в українському національному рухові. Університетську науку здобув у Кракові та Женеві. Він випустив р. 1909 в Кракові книжку „Szlachta ukraińska i jej udział w życiu narodu ukraińskiego“ в якій, нагадуючи про тісний кровний звязок української спольщеної шляхти на Правобережжу з українським народом, розвинув думку про її обовязок і неминучу потребу знов вернутись до своєї народности та стати на її чолі, як культурному, провідному класові. Липинський сам став на чолі цілої групи „Українців польської культури“ і у видаваному р. 1909 в Київі часопису „Przegląd krajowy“ розвивав свої ідеї. Він одразу станув на ґрунті відновлення української державности і був пізніще ідейним творцем „Союза визволення України“, котрий ставив собі метою відбудову самостійної української держави. І коли на якийсь час його мрії здійснилися, він р. 1918 заняв пост посла Української Держави у Відні. Тепер на еміґрації він являється провідником „Союза українських хліборобів-державників“ і у видаванім Союзом збірнику „Хліборобська Україна“ містить свої „Листи до братів-хліборобів“, проповідуючи в них ідею української трудової монархії в традиційній формі гетьманства. В 1912 р. під його редакцією вийшла у Кракові велика книга „Z dziejów Ukrainy“, присвячена памяти В. Антоновича й його товаришів, що так само колись в пол. XIX століття повернулись з польського табору до своєї народности. Книга містить майже цілком праці самого Липинського, центральне місце серед котрих займає монографія про Станіслава Михайла Кричевського, знаменитого сподвижника Б. Хмельницького. В ній він доводить широку участь української шляхти в повстанні Хмельницького. Ця шляхта скоро стала на чолі закордонної політики й дипломатії Великого Гетьмана, допомогла йому зорґанізувати державу й надала всій його політиці широкий державний розмах. Пізніще, коли не стало Богдана Хмельницького, ця шляхта не спромоглась вдержати державу від руїни і ще причинилась до того, поставивши свої класові інтереси вище ідеї державної незалежности. Як справедливо зауважено критикою, назва монографії вужча від її змісту, бо в дійсности Липинський подав у ній історію української шляхти підчас Хмельнищини з широким оглядом цілої політики Хмельницького. „Це перша робота цього роду, каже критик, але робота переломова, оперта на багатім матеріялі, з широкими перспективами; вона приносить честь авторові своїми незвичайними результатами; ніякі студії над Хмельнищиною не будуть могли перейти коло неї мовчки, а не один погляд автора мусить прийняти наша історіоґрафія в основу своїх розслідів.“*) Окрім монографії про Кричевського в збірнику уміщено

*) Ів. Крипякевич, „Записки Наук. Тов. ім. Ш.“, т. 115. Крім того рецензія Д. Дорошенка в „Укр. Жизни“, 1913, IV.

статті проф. М. Грушевського „Українська шляхта на переломі XVI і XVII в." й „Шведсько-український союз 1708 р.", росвідки В. Липинського „Відгомини минувшини" (десять ріжних моментів з історії україн. шляхти від 1569 р. до Хмельницини) і „Дві хвилини з історії пореволюційної України" — про окупацію Пинського повіту Хмельницьким 1657 р. і про гадяцьку умову; крім того кілька менших статей, заміток і матеріялів.

Продовжуючи архівні студії над добою Хмельницини, Липинський надрукував оперті на невиданих джерелах росправи; Генерал артилерії руського воєводства (з архіва Неміричів), „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка", т. 87 і Аріянський соймик у Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинки до історії Аріянів на Україні, ibid., т. 96.

Вже на еміґрації роспочав Липинський українське видання своїх праць (в доповненому й переробленому вигляді) й випустив р. 1920 у Відні т. III-ій своїх Історичних студій та Монографій під назвою „Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті." В цій праці (що є властиво переробкою росправи Dwie chwile z dziejów porew. Ukrainy) зупиняючись на дипломатичній діяльности укр. правительства 1656—57 років, на ролі укр. шляхти в державнім будівництві того часу й на оцінці ваги добровільного прилучення Пинського повіту до створеної Хмельницьким держави, Липинський дає загальний огляд політики Гетьмана, яка від козацького автономізму перейшла в останніх роках до будови державної самостійности; він дає блискучий аналіз переяславської умови 1654 р., в якій бачить лиш „випадковий союз, звернений проти Польщи й заключений для визволення України з-під Польщи, такий самий, якими були попередні такі-ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною", або коротше — „мілітарний союз проти Польщи й татар, забезпечений формою протекторату"; „абсолютна і легальна емансипація від польської Річи Посполитої, — емансипація, як в поняттю самих українців, так і в поняттю сусідніх володарів — творила всю ідеологичну правно-державну суть Переяславської умови". Липинський підкреслює вагу таких актів як сейм в Чигирині в жовтні 1656 р., як встановлення династичного панування роду Хмельницького, і в основних змінах структури козаччини під впливом припливу шляхти і так би мовити „європеізації" козацтва бачить головну причину перемоги українського державного сепаратизму над прежнім козацьким автономізмом.

Ціла книга перейнята тим духом свідомости і ясности національно-державних стремлінь українських, якого так бракувало новій українській історіографії, що розвивалась від часів Костомарова й Антоновича під впливом трьох чинників: „ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-

культурної демократичної і недержавної ідеології української". Автор бачить завдання української історіографії у воскрешенні історичної традиції, у навязанні тяглости тих ясних політичних ідей, що присвічували нашим предкам у важніщі моменти історичного життя, за часів Б. Хмельницкого й Мазепи. „Тільки основно визволившись з накинутого нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя не здатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли наших предків, ми зможемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, згідно з правдою — науково оцінити поодинокі факти нашої минувшини".

Оцінюючи значіння „України на переломі" Липинськаго, проф. С. Томашівський визнає її за дуже цінну і дуже актуальну книжку; ця книжка, каже він, „вводить читача з одного боку неначе в лабораторію державного будівництва, до якого український народ зірвався був уперше після упадку політичної самостійности княжих часів; і з другого боку, роскриває руками анатома джерело, характер і розвоєвий процес тих сил, які те будівництво підривали і до повної руїни довели."*)

Книга Липинського безперечно є найсильніще й найважніще з усього, чим позначився в новій українській історіографії великий здвиг, який зробила в ній революція і відродження української державности. Українське громадянство, як каже д. Крипякевич, може знайти в цій книзі не тільки цікаву, повчаючу лєктуру, але й розвязку богатьох питань нашого громадського життя.

Відроження української державности в 1917—1918 роках роскрило було щирокі перспективи для розвитку української науки взагалі і спеціяльно історіографії. За часів Української Держави 1918 року було засновано два державних українських університета — у Київі й у Камянці-Подільському; в Полтаві засновано Український Історично-Філологичний факультет; по всіх трьох старих російських університетах — у Київі, Харькові й Одесі засновано в числі катедр українознавства катедри української історії. У Київі положено початок Центрального Державного Архіва й засновано Національну Бібліотеку Української Держави. Нарешті засновано в Київі *Українську Академію Наук*: зараз по сформуванні гетьманського уряду Міністерство Освіти занялось виробленням статута й проекта організації Академії; 14 падолиста був прийнятий і затверджений гетьманом П. Скоропадським

*) „Хліборобська Україна", Збірник V і VI, Відень 1921. Крім того рецензії: Д. Дорошенка в Станіславовській „Книжці", 1921, N 4, і Ів. Крипякевича в „Літер.-Науков. Вістн.", 1922, кн. I.

законопроект про Академію і в кінці 1918 року вона почала працювати. Одначе скоро потому наступила руїна Української Держави, і найвища наукова інституція українська опинилась в дуже тяжких умовах, моральних і матеріяльних, в яких вона перебуває й досі. Першим президентом Академії був акад. В. Вернадський, в 1921 р. — акад. Ор. Левицький, а по його смерти — акад. В. Липський. Генеральним секретарем Академії від самого її початку є акад. А. Кримський. В число академиків І-го Історично-Філологичного відділу війшли проф. Д. Багалій, проф. В. Іконніков, проф. М. Петров, С. Ефремов, проф. М. Сумцов, проф. Ст. Смаль-Стоцький, Ф. Біляшевський, проф. Ф. Шміт, проф. К. Харлампович, проф. Ф. Міщенко, проф. М. Василенко і проф. А. Кримський.

З Академією під примусом радянської влади злився цілий ряд прежніх наукових інституції: Київська Археоґрафічна Комісія, Центральний Архів, де головою по смерти І. Каманіна Академія обрала молодого ученого В. Романовського, (глухівчанина родом і вихованця київського ун-та), Українське Наукове Товариство й Історичне Товариство Нестора-Літописця. Через надзвичайно тяжкі матеріяльні умови Академія досі могла тільки збірати матеріяли й приготовляти їх до друку. Видано досі тільки І-й том *„Записок Історично-Філологичного Відділу Української Академії Наук“*, Київ, 1919*) та ІІ-й том „Збірника-Історично-Філологичного Відділу, який містить працю покійного проф. Т. Сушицького *„Західно-руські літописи як памятки літератури,“* Київ, 1921. Приготовлено до друку ще кілька томів „Записок“ і „Збірника“, між иншим: „Наука української історіоґрафії“, т. І. акад. Д. Багалія, „Давній Київ у історично-топографічному відношенні“ акад. М. Петрова та ин.**)

Археографічна Комісія Академії приладила до друку серію „Памятки історії“, до котрої мають війти: 1. Збірник матеріялів до українського руху 60-х рр. XIX ст., в. І, під ред. В. Міяковського; 2. Матеріяли до історії магдебургського права в лівобережній Україні — акад. Д. Багалія; 3. Матеріяли для історії українського козацтва 1626—1639 рр., зібрані П. Кулішем

---

*) Містить: Акад. *М. Петров* — Київська Академія; *В. Мадзалевський* —Пе ший військовий подскарбій Роман Ракушка; *І. Соколов* — Українська церква та грецький Схід в XVI—XVII вв.; *Ф. Сушицький* — Оповідання про Михайлика й Золоті Ворота та про Батия; Акад. *Д. Багалій* — Олександра Ефименкова; Замітки й матеріяли (акад. М. Петрова й М. Стороженка); Критика й рецензії, бібліографія: частина офіціяльна (м. ин. біографії та бібліографія Д. Багалія, А. Кримського, М. Петрова і Ст. Смаль-Стоцького).

**) Є звістка, що недавно вже вийшли 2-й та 3-й томи „Записок“, Історіографія акад. Багалія, „Водяні знаки“ Ів. Каманіна та ще кілька книжок.

з його коментарями, під ред. І. Каманіна; 4. Кононівська сотня по Румянцевському опису — М. Ткаченка.*)

Українське Наукове Товариство в Київі, перед тим як його злито з Академією, випустило дуже цінний „*Збірник Секції Мистецтв*“ (Київ, 1921) з розвідками В. Модзалевського (про українське ліярництво і біографія укр. штихаря Гр. Левицького), О. Гуцала, акад. Ф. Шміта, Д. Щербаківського, Ф. Ернста**).

Засноване в 1918 р. у Полтаві „*Українське Наукове Товариство дослідування й охорони памяток старовини та мистецтва на Полтавщині*“ спромоглося видати в 1919 році 1-й випуск своїх „Записок“, де поруч статтів по археології й етнографії уміщено статтю Н. Мірзи-Авакянц „З побуту української старшини кінця XVII віку“ (характеристика обстанови життя, головно на основі опису майна гетьмана Самойловича).***)

В кінці 1918 р. почав виходити в Київі під редакцією Павла Зайцева історичний журнал „*Наше Минуле*“, але в 1919 році видання припинилося на 3-ій (від початку) книзі. В цьому журналі було видруковано багато дуже важних матеріялів по історії укр. національного руху (Кирило-Мєфодієвське Т-во, діяльність Драгоманова та ин.), по історії побуту й культури на Україні XVIII стол., по історії мистецтва.

Зазначеними тут виданнями вичерпується майже все, що появилось з обсягу української історіографії на Україні після того як упала Українська Держава й розвіялись ті широкі перспективи блискучого розвитку української історичної науки, які вже одкривались перед нею в памятних 1917 й 1918 роках.

Прага, березень 1923 року.

*) Про Укр. Академію Наук див. статтю Ів. Кревецького в „Літерат.-Науковім Вістнику,“ 1922, кн. V—VIII і проф. Ст. Смаль-Стоцького в II томі збірника „Slavia“, Praha, 1922.

**) Рецензія Д. Антоновича в „Літ.-Н. Вістн.“, 1922, кн. II.

***) Рецензія Д. Дорошенка ibid., кн. III.

ПОКАЖЧИК ІМЕН.

Абрамович Д. 11.
Август, імп. рим. 22.
Август II, король польс. 25.
Авраамка літ. 14.
Авчинников А. 173.
Айналов Д. 12.
Альбовський Е. 169.
Андрієвський Ол. 165—166, 173.
Андріяшов А. 154.
Антоній Печерський 10.
Антонович Волод. 3, 6, 20, 21, 28, 31, 34, 82, 85, 89, 104, 105, 120—122, 127—137, 139, 141, 152, 153, 160, 162, 167, 173, 179, 180, 184, 185, 188—190, 200, 205, 210, 211.
Антонович Д. 214.
Антоновський М. 60, 64.
Апостол Данило, гетьман 37, 39, 115.
Апостол Петро Данилович 37, 46.
Аркас Мик. 206.
Армашевський П. 135.
Артемовський-Гулак П. 94.
Архангельський А. 12.
Афанасій, ігумен 16.
Астряб М. 202.

Багалій Д. 6, 143, 144, 146, 153, 154, 167—169, 171, 184, 213.
Балика Богдан 19, 34, 142.
Бандтке 89.
Бантиш-Каменський Дм. 47, 64, 75—77, 89, 90, 93, 205.
Бантиш-Каменський Мик. 75.
Барбашев А. 15.
Барвінський Б. 12, 195.
Барвінський Вікт. 168, 169, 199.
Барвінський Евг. 195.
Барвінський Ол. 179, 184, 185.
Бароній 22.
Барсуков Н. 40.
Баторій Стефан 22, 23, 52, 67.
Безбородько Андр. 31.
Безбородько Ол. 60, 61.
Безольді 32.
Белей Ів. 58.
Бережков М. 69.
Берлінський Макс. 64, 74.
Бершадський С. 158.
Вестужев-Рюмін К. 12.
Бецький І. 123.
Бєльський Иоахім 22.
Бєльський М. 14, 19, 20, 22, 29.
Бєляєв І. 12.
Біднов Вас. 5, 173, 204, 207.
Білозерський Вас. 95, 105, 115, 123.
Білозерський Мик. 20, 31, 32, 83, 85, 106, 115—116, 145.
Білозерська Олександра (Кулішева) 106, 115.
Біляшевський М. 142, 173, 201, 213.
Бішінг 32.
Биховець, літ. 14.
Боболинський Л. 21, 23.
Богуміл О. 204.
Бода Варвинець див. Бодянський О.
Бодянський Осип 24, 32, 33, 37, 39, 40, 42, 47, 48, 57, 64, 77, 83, 90—94, 96, 107, 114, 123, 180.
Болховітінов Евг. 75.
Боплан Гільом 89.
Борецький Іов. митр. 17.
Борзаковський П. 40.
Борис Волод. кн. 9, 10.
Борис, царь болг. 9.
Ботеро 22.
Брікнер Ол. 192.
Броневський М. 16.
Бруховецький Ів., гетьм. 24, 31.
Бублієвич Н. 75.
Бутков І. 8, 12.
Буцінський Б. 162.
Бучинський Богдан 198.
Бучинський Мел. 137.

Вагилевич Іван 180.
Василенко Мик. 5, 47, 57, 58, 69, 94, 105, 141, 144, 165, 199, 201, 208, 209, 213.
Васильєвський В. 159.
Васильківський С. 172.
Василь з Перемишля 10.
Василько, кн. теребовельс. 10.
Василько Романович, кн. 11.
Величко Самійло 5, 23. 24, 25—29, 33, 35.
Венгрженовський С. 162.
Верзилов Арк. 157, 203.
Вернет Ів. 75.
Вертіляк Н. 122.
Веселовський Ол. 139.
Виговський Іван, гетьм. 24, 54, 103, 138.
Винський Григорій 40.
Вишневецький Яр. 17, 23, 25, 108, 109.

Вишневський Д. 160.
Владимирський-Буданов М. 120, 156, 157, 158, 159, 184.
Вовк Хведір 136, 137, 153.
Вовк-Карачевський Вас. 162.
Возняк М. 208.
Возняк Мих. 95, 105.
Володимир Вел., кн. 9, 17.
Володимир Мономах 10, 34.
Волох С. 194.
Востоков Ол. 149, 162.

Галаган Гнат, полк. 44.
Галаган Григор. 107, 136.
Галятовський Іоан. 26.
Гаммердорфер 42.
Гваньїні Олекс. 22, 26, 29, 33.
Гедеонов 8.
Гедимін, кн. 14.
Гендльовік 42, 66.
Георги І. Г. 64.
Герасимчук Вас. 193, 197, 200.
Гербель Н. 169.
Герцен Олекс. 100.
Гібнер 29.
Гізель Ін. 21, 22, 26, 29.
Гільденштедт 68.
Гліб Володим. 9.
Гнатюк Вол. 142.
Гоголь Микола 58, 83, 84, 126.
Голійчук Ф. 39.
Головацький Яків 93, 160, 180, 181.
Головинський П. 169.
Голодолинський П. 169.
Голубєв С. проф. 16, 21, 120, 141, 149, 160.
Голубинський Е. 12, 160.
Голубовський П. 135, 154, 155.
Гомер 30.
Гонта Іван 129, 184.
Гордон Патрик 90.
Горленко Василь 39, 49, 58, 60, 65, 69, 141.
Гощинський С. 125.
Грабовський Мих. 106, 107, 115, 125.
Грабянка Григорій 23, 29, 30, 32, 52, 85, 89.
Гребінка Евг. 58.
Грінченко Борис 114, 164, 178, 201.
Григорій Іванович, літоп. 14.
Григорович-Барський Василь 4 .
Григорович-Барський Іван 40.
Григорович Н. 69.
Грушевський Мих. 4—6, 8, 11, 12, 15, 42, 45, 69, 105, 111, 117, 120, 131, 133, 135, 136, 141, 145—147, 153—157, 160, 161, 163, 165, 172, 175, 183, 185—195, 198, 199—202, 205—207.
Грушевський Ол. 4, 58, 80, 135, 155, 199, 200, 201, 206.
Гулак Микола 95.
Гумілевський Філарет, арх. 116.
Гуня Дмитро 53.
Гуцало О. 202.

Данилевич В. 155, 201.
Данилевський Гр. 116, 126, 169.
Данило, ігумен 34.
Данило, король галицький 191.
Данилов Вол. 86, 142.
Дашкевич Мик. 15, 86, 141, 153, 154, 184.
Дебагорій-Мокрієвич 176.
Джиджора Іван 40, 171, 197.
Длугош Ян 14, 22.
Дмитренко П. 174.
Дмитро Іванович, кн. моск. 22.
Добровольский Л. 201, 202.
Добрянський Ант. 183.
Довнар-Запольський М. 3, 14, 120, 135, 155, 157, 206, 209.
Доманицький В. 6, 135, 163, 199. 206.
Домбровський В. 118.
Дорошенко Вол. 142, 168, 200, 202.
Дорошенко Д. 6, 58, 105, 114, 173, 193, 200, 204, 210, 212, 214.
Дорошенко Петро, гетьман 20, 24, 28, 54, 103, 104.
Дорошенко П. Я. 203.
Драгоманов Мих. 43, 44, 57, 58, 86, 89, 91, 100, 105, 131, 136—141, 153, 177—179, 214.
Дубецький Мар. 125. 151.
Дулішкевич І. 184.
Дурдуковський В. 160.
Духінський 100.
Духнович А. 184.

Еварницький Д. 116, 171—173, 204.
Ейнгорн Віт. 149, 163.
Енгель Йоган 42, 89.
Ернст Т. 202, 214.

Євецький Федір 88.
Євлашевський Фед. 34.
Єлизавета Петровна, цариця 36, 46.
Єнзен Альфред 38, 39.
Єфименко Олександра 4, 44, 136, 141, 158, 159, 170, 171, 184, 205, 206.
Єфименко П. 123, 141, 169—170.
Єфремов С. 213.

Жигимонт III 22
Жигимонт Кейстутович, кн. 195.
Житецький Ір. 154.
Житецький П. 31, 34, 43, 136, 141, 175, 176, 200.
Жукович П., проф. 17, 160, 207.

Заболотський П. 12.
Завітневич В. 207.
Загоскин Н. 158.
Зайцев Павло 95, 214.
Заклинський К. 183.
Заклинський Корн. 6, 34.
Закревський Мик. 83, 116.
Залєський Б. 125.
Залізняк Макс. 129.

Залізняк Микола 151.
Залуський И. 4.
Замисловський Е. 12.
Заріцький М. 202.
Зарульський Стан. 41, 93.
Зібер Микола 136, 153.
Зізаній Ст. 16.
Зіньківський Трох. 178.
Значко-Яворський Мелхиседек 141.
Зонаро 22.
Зорка Самійло 25, 28, 35.
Зубрицький Ден. 91, 93, 180.

Іафет 22.
Іваницький С. 208.
Іванишев Мик. 118, 119.
Іванов П. 135, 154, 173, 185.
Іващенко П. 137.
Ігорь, князь 8.
Ізяслав Мстиславович, кн. 10.
Іконніков Вол. 6, 15, 22, 23, 33, 58, 64, 141, 160, 213.
Іловайський Дм. 184.
Ільїн Г. 201.
Ільницькнй Вас. 183.
Істрин В. 12.

Калиновський Гр. 59, 81.
Каманін Ів. 120, 122, 141, 160, 161, 162, 164, 201, 213, 214.
Капнист Василь 44, 45.
Карамзін М. 4, 5, 148.
Карганович С. 208.
Карпов Ген. 6, 57, 79, 113, 149.
Карський Е. 15.
Катерина II 60, 63.
Качала Ст. 184, 189.
Каченовський М. 7, 8.
Кащенко Адр. 173.
Квітка Григорій 83, 116, 177.
Квітка І. І. 74.
Кибальчич Дм. 176.
Кивлицький Евг. 141.
Кирил Філософ 9.
Кирпичніков А. 12.
Кістяковський Ол. 164.
Клепатський П. 207.
Клименко П. 208.
Климент VIII, папа рим. 52.
Ключевський Вас. 148.
Ковалевський Мик. 166, 178.
Колесса Ол. 185.
Конарський С. 126.
Кондратович Хв. див. Вовк Хв.
Кониський Ол. 178, 179, 185.
Кониський Юрий 48.
Константинович Н. 143.
Коперніцький Іс. 125.
Копінський Ісаія 17, 23.
Копистенський Зах. 16.
Кордт В. 120, 122.
Кордуба Мир. 172, 197, 199.
Коренець Ден. 197.
Корж Микита 117.
Корнеліус А. 75.
Короленко Пр. 174.
Корсаков Д. 193.
Костомаров Мик. 8, 12, 15, 43, 57, 58, 82, 83, 85, 89, 94—105, 107. 111—114, 123, 133, 139—141, 176, 177, 180, 184, 189, 191, 211.
Котельников В. 105.
Котляревський Ів. 43, 59, 68, 88.
Коханівський П. 21.
Коховський Весп. 29, 30.
Коцовський В. 161.
Кочубей Василь 24, 25.
Кощаковський Ілля 19.
Коялович М. 159.
Кранцій 22.
Кребс Вероніка 173.
Кревецький Іван 197, 214.
Крижановський Л. 154.
Крижановський С. 115.
Криловський А. 120.
Кримський А. 141, 213.
Крипякевич Ів. 105, 186, 198, 199, 210, 212.
Кристиняцький Ів. 182.
Кричевський Ст. 210.
Кромер Мартин 22, 26, 29.
Кубаля Л. 4, 192.
Кузьмичевський П. див. Драгоманов М.
Куліш Пант. 14, 24, 43, 58, 81, 85, 89, 92—95, 105—115, 119, 123, 142, 178, 188.
Кунік А. 8, 154.
Купчанко Гр. 137.
Курцевич Ієзек. 17.
Кустодієв К. 184.

Лабенський Ф. 183.
Ладинський 40.
Лазаревський Ол. 6, 20, 30, 32, 36, 37, 39, 40, 44, 47, 49, 58, 69, 79, 82, 83, 115, 116, 123, 140, 141, 142—146, 164, 165, 169, 172.
Лайкевич 47.
Ламанський В. 90.
Лаппо І. 156, 159.
Лашкевич Ол. 141.
Лебедев А. 169.
Лебединський І. 208.
Лебединцев Т. 120, 141, 173.
Левицький Гр. 214.
Левицький Орест 24, 25, 33, 34, 120, 122, 135, 141, 146—147, 153, 160, 164, 201, 202, 213.
Левицький-Нечуй Іван 176.
Лейбович Л. 11.
Леонтович Ф. 157, 158, 159.
Леруа-Больє 139.
Лизогуб Дм. 176.
Линничепко Ів. 135, 153, 154, 155, 184.
Липинський В. 199, 209—212.
Липський В. 213.
Лисенко Мик. 136, 137.
Лисовський Фед. 44.
Лобанов-Ростовський кн. 47.
Лобисевич Опанас 59.
Лобода Ол. 136.
Ломиковський Вас. 68—69.
Лоначевський Ол. 136, 137.
Лонгинов А. 154, 160.
Лосицький Мих. 19.

Лотоцький Ол. 199.
Лукашевич Пл. 81.
Лукомський Стеф. 33.
Лупулеску 174.
Лучицький Ів. 141, 143, 144, 164, 166, 201.
Любавський М. 4, 156, 161.
Ляскоронський В. 89, 135, 155.

Мазепа Іван, гетьм. 24, 25, 31, 45, 52, 54, 55, 103, 133, 138, 164.
Майков Л. 58.
Маковей О. 114.
Максимейко М. 156, 158.
Максимович Г. 209.
Максимович Мих. 33, 47, 48, 49, 58, 81, 83—86, 105, 115, 118, 123, 137.
Малиновський І. 156, 159.
Малишевський І. 155, 160.
Мальчевський А. 125.
Мамай, хан 22.
Маркевич Олекса 8, 12.
Марков М. 73.
Маркович Андрій, полк. 36, 44.
Маркович Мик. Андр. 58, 79, 80.
Маркович Олександр. Мих. 83, 115.
Маркович, Яків Андрієвич 30, 35, 36, 37, 142, 145.
Маркович Яків М. 60, 64, 66—69.
Мартос Олекса 77—79.
Мастак І. див. Бодянський О.
Матушевський Ф. 136.
Мельник Катер. 89.
Меньшиков Ол. 56.
Метлинський А. 58, 94, 115.
Мещерський А. 75.
Міллєр Гергард-Фридрих 7, 41, 42, 75.
Міллєр Дм. 164, 168, 169.
Міллєр Орест 139.
Мількович Вол. 182, 183.
Мілюков П. 34.
Мірза-Авакянц, Н. 214.
Міцкевич Адам 88, 95.
Микола І, царь 78.
Милорадович В. 202.
Милорадович Гр. 6, 115, 174.
Милорадовичка Елисавета 180.
Мирославський Сам. 75.
Михалон Литвин 142.
Михальчук Кость 127, 130, 136, 141.
Мишецький С. кн. 41, 92, 122.
Многогрішний Дем., гетьм. 24, 49.
Модзалевський Б. 69.
Модзалевський Вад. 37, 199, 201—203, 209, 213, 214.
Молчановський Н. 120, 135, 141, 154, 163.
Мордовець Д. 173.
Морфіль 139.
Мосох 22.
Мурзакевич Н. 122.
Мстислав Володим., кн. 9.
Мякотин Вен. 149, 164—165.

Н. В. 73.
Наливайко Сев. 52, 53.
Нарушевич А. 89.
Науменко Волод. 86, 105, 141, 164, 201, 202.
Немірич Юрій 109.
Нестор, літописець 5, 10, 17, 22.
Неустроєв А. 69.
Николайчик Ф. 161.
Никольський А. 12.
Никон Великий 9.
Новицький Іван 120, 122, 158, 161, 162, 165, 184.
Новицький Яків 173, 204.
Новосельський А. 125.

Олег, князь київ. 8, 17.
Олександрович М. 174.
Олізаровський Т. 125.
Ольга, княгиня 9.
Окольський 26, 33.
Онацький Евг. 49.
Орлик Пилип, гетьман 38, 39, 44, 123.
Орловський П. 160.
Освєнцім Ст. 142.
Осинський А. 208.
Оссовський Г. 125.
Островський-Лохвицький 141.
Острожський Кост., кн. 14, 110.
Остряниця 26, 53.

Павінський А. 150.
Павло І, царь моск. 60.
Павловський І. 142, 202.
Павлуцький Гр. 136, 201.
Падалиця див. Фіш.
Падалка Лев 173, 202, 203.
Падура Т. 125.
Паначовний 185.
Папков А. 160.
Партицький Ом. 183.
Пархоменко В. 12, 207.
Пассек Вадим 116.
Пассеки брати 83.
Пелеш Юліян 183.
Перетц В. 201.
Перфецький Евг. 184.
Петрикевич В. 29, 34.
Петро І, царь моск. 25, 46, 56.
Петров А. 12.
Петров Мик., проф. 59, 105, 141, 155, 160, 201, 213.
Петрушевич Ант. 11, 180, 182.
Пічета Вол. 169, 204, 208.
Пилипович Фед., літ. 14.
Пипін А. 80, 81, 86, 90, 105, 114, 116.
Писарев Н. 118.
Платонов С. 148.
Плетньов Н. 106.
Плохинський Мих. 168.
Площанський В. 155.
Погодін Мих. 8, 12, 28, 84, 85, 180.
Подолинський С. 178.
Познанський Борис 127. 130.
Полетика Андрій 50.
Полетика Василь 49, 59, 60, 64, 65.
Полетика Григор. Андр. 28, 30, 44, 47—58, 65, 66.
Полетика Григор. Ів. 66.

Полетика Іван 46.
Полуботок Павло 30, 35, 37, 56, 107, 138.
Пономарьов С. 86.
Попка Іван 174.
Потапов П. 12.
Потій Іпатій 16.
Потьомкин Гр. 61.
Пресняков В. 148.
Присьолков М. 5, 148, 206.
Прокопович В. 204.
Прокопович Теоф. 36, 46, 69.
Пташицький С. 15.
Пулаский Каз. 152.
Пунверицький Сангойло 39.
Пуфендорф Сам. 25, 26, 28, 29.
Пушкин Ол. 48, 58, 83.

Равіта-Гавронський Фр. 38, 125, 151, 152.
Радакова Олена 198.
Разін Стенька 82.
Рамбо Альфред 139.
Рева Ілля 173.
Редедя 9.
Рєпнін Мик., кн. 76, 77.
Рігельман Мик. 29, 119.
Рігельман Ол. 60, 62—64, 92, 94, 206.
Риболовський Л. 208.
Рильський Т. 127, 173, 185.
Ркліцький С. 208.
Рогалевський М. 89.
Рогатинець Юрій 16.
Рогович Опанас 137.
Рогозинський А. 21, 34.
Рожков Н. 5.
Розанов Гавриїл, арх. 117, 122.
Розанов С. 15.
Розенфельд І. 208.
Розум Грицько 46.
Розумовський Кирило, гетьм. 31, 33, 56, 57, 59, 79.
Ролле Мих. 151.
Рольстон 139.
Романовський В. 213.
Рубан Василь 31, 60, 61, 89.
Рудницький Степан 195.
Рудченко Ів. 137.
Руліковський Едв. 125.
Румянцев Н., граф 65.
Русов Ол. 137.
Рюрик, кн. київський 11.

Савицький Стефан 25.
Сагайдачний П., гетьман 17, 18, 53.
Сакович Касіян 17.
Самовидець 20, 23, 24, 33, 94, 107.
Самойлович Ів., гетьман 24, 214.
Самокиш Н. 172.
Самчевський Ів. 62.
Сарніцький Ст. 19.
Сафонович Т. 21.
Сбитневич Ів. 75.
Свідзинський 106.
Свидригайло, князь 195.
Свистун Пилип 182, 183.
Святослав, кн. 9.
Селецький П. 142.
Семейкин Н. 74.
Семен Одинцевич, кн. 14.
Сергеєвич Вол. 4, 5, 148, 158.
Сєнкевич Г. 135.
Сімашкевич М. 174.
Сінявський А. 204.
Сірко Іван 24, 32.
Сильвестр, ігум. 10.
Сильницький Мод. 20.
Симиренко Вас. 141.
Симоновський Петро 32.
Сіцинський Ю. 205.
Скальковський А. 117, 141, 173.
Сковорода Григ. 46, 168.
Скоропадська Настя, гетьманша 36.
Скоропадський Ів., гетьман 29, 35, 39, 55, 115.
Скоропадський Павло, гетьман 212.
Слабченко М. 168, 199, 208, 209.
Смаль-Стоцький Ст. 213, 214.
Смірнов М. 155, 184.
Смолька Ст. 150.
Смотрицький Мел. 16.
Соболевський А. 12.
Соколов І. 213.
Соловйов Серг. 4, 5, 57, 138, 148, 149.
Сомко Яким, нак. гетьман 24, 32, 107.
Спіцин А. 188.
Срезневський Ізм. 8, 12, 58, 81, 86—90, 94, 106, 117.
Срібний Федір 198.
Судієнко Мих. 28, 40, 48, 64, 83, 114—115, 118.
Сумцов М. 141, 169, 213.
Сухомлинов М. 13.
Сушицький Ф. 15, 213.
Сушко Ол. 198.
Сташевський Е. 206.
Стебницький П. 194.
Стефанович Яків 176.
Стецький Юрій 125.
Стешенко Іван 136.
Стороженко Андр. 120, 122, 141, 161, 173.
Стороженко Мик. 69, 120, 141, 167, 214.
Стороженко Ол. 117.
Сташкевич Н. 160.
Стрийковський М. 14, 21, 29.

Тарновський Вас. 107, 135, 141, 203.
Твардовський Сам. 25, 28, 33.
Титов Ф. 149, 207.
Ткаченко М. 214.
Теличенко Іван 165, 166.
Теодорович Д. 174.
Теодосій Печерськ. 10.
Теплов Григор 107.
Терлецький Ом. 195.
Терлецький Остап 137.
Терновський С. 120, 160.
Тимковський Ілля 7, 40, 41.
Титов Андр. 36.
Титловський Матв. 26, 33.
Тихоміров І. 15.
Тишкевич Мих. 199.
Томашівський Ст. 135, 186, 195, 196, 197, 199, 212.
Торкватo Тасо 28.
Тотт-де, барон 142.
Третяк Й. 125, 152.
Трофимович Т. 70.

Трощинський Дм. 66.
Трясило Тарас 53.
Туманський Ф. 29, 60, 61, 90.

Уманець Федір 163–164.
Устрялов Н., проф. 78, 89.

Філалет Христофор див. Броневський М.
Філарет Гумілевський, арх. 36.
Філевич І. 155.
Фіш Зенон 128.
Филипович Афан., ігумен 34.
Флетчер Джон 93.
Флоринський Т. 201.
Фотинський О. 205.
Франко Іван 8, 13, 18, 20, 34, 140, 141, 160, 181, 183, 192.
Фундуклей Іван 115.

Халанський М. 13.
Ханенко А. І. 47.
Ханенко Микола 35, 36, 37, 39, 93, 142, 145.
Ханенко Мих., гетьм. 35.
Ханенко Ол. 174.
Харлампович К. 160, 207, 213.
Хмельницький Богд., гетьм. 18, 21, 25, 26, 27, 30, 52, 53, 55, 71, 72, 103, 178, 191, 210, 211, 212.
Хмельницький Юрій гетьман 24, 103.
Хрущов І. 13.

Целевич Ол. 195.
Целевич Юл. 183, 184.
Цертелев Мик. 81.

Чалий Мих. 142.
Чаплінський 30.
Чацький Т. 124.
Чепа Андр. 4, 59, 60, 64, 65, 66, 123, 145.
Чепелянський В. 200.
Черняхівський Ол. 185.
Чеховський В. 208.
Чечулін Б. 193.
Чигринцев Б. 142.
Чистович С. 160.
Чубатий Микола 198.
Чубинський П. 105, 136, 137, 164.

Шайноха Л. 4.
Шараневич Іс. 13, 181–183, 184.
Шафарик П. 91.
Шафонський Опанас 41, 60, 64, 89, 90.
Шахматов Ол. 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 148, 188, 189, 201.
Шевальє Петро 32.
Шевченко Тарас 43, 58, 83, 95, 100, 112, 119, 143, 175, 177.
Шенрок В. 114.
Шерер І. 42, 67.
Шиманов Андр. 173.
Ширай Ст. 47, 48.
Шишацький-Іллич А. 58, 89.
Шлецер Г. 7.
Шліт Ф. 202, 213.
Шадуар, барон. 118.
Шолкович С. 160.
Шпачинський Н. 208.
Шугуров Мик. 41, 141.
Шульгин Ол. 208.
Шульгин Яків 141, 173, 178.

Щепотьєв В. 142, 202.
Щербаківський Д. 202, 214.
Щербина В. 16, 74, 120, 141, 173, 174.
Щербина Федір 174, 201.
Щурат Василь 42, 66.

Юзефович Мих. 120, 178.

Яблоновський Ол. 4, 125, 150–151, 161.
Явойський А. 142.
Яворницький Д. див. Еварницький.
Яворський Стефан 123.
Яворський Юліян 182.
Ягіч В. 139.
Якушевич А. 160.
Ян-Казимир, кор. пол. 25.
Ярослав Мудрий 9.
Ясінський М. 120, 158, 159.

Czacki T. 42.
Gretzmüllern. 42.
Janowski L. 58.
Letur K. L. 42.
Prochazka A. 15.
Smolka S. 15.
Szaraniewicz I. 15.
Talko-Hryncewicz I. 125.
Thierry Augustin.

ЗМІСТ:

Стор.

Вступ 3
Українські літописи. Літописи XI—XIII віків 6
Литовські або Західно-руські літописи 13
Сінодики або Помянники 15
Національний рух XVI—XVII вв. і оживлення історичної традиції в письменстві 16
Українські літописи XVII століття. Хроніки. „Козацькі літописи“ . . . 19
Козацькі літописці 23
Українська мемуаристика 34
Українське минуле в чужій історіографії XVIII ст. 41
Українська історіографія початків відродження 43
„Исторія Русовъ“ 47
Заходи коло збірання й видавання матеріялів до української історії . . 59
Відгуки історичних мотивів в українській літературі XVIII віку 69
Українська історіографія перших десятиліть XIX віку. Дослідження краєвої історії; нові спроби синтезу 73
Розвиток етнографічних дослідів і їх звязок з історіографією. „Народ“ як обєкт історії 80
Видавці матеріялів і дослідники місцевої історії 114
Офіціяльні заходи коло організації археографічної роботи на Україні. Спроби видавання органу для дослідів української старовини . . . 118
Українське національне відродження на Правобережжу. „Українська школа“ в польськім письменстві. Хлопомани. Вол. Антонович . . . 124
Юго-Западний Одділ Географічного Товариства в Київі. М. Драгоманов 136
„Кіевская Старина“ та її ближчі співробітники: Ол. Лазаревський, П. Ефименко, Орест Левицький та инші 140
Дослідження української історії в російській та українській історіографії 148
Розвиток наукових дослідів української історії в 80—90 роках XIX століття 153
Михайло Грушевський і Наукове Товариство імени Шевченка у Львові . 175
Перші десятиліття XX віку. Організація наукової роботи на Україні Наддніпрянській 200
Покажчик імен 215

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 03 15 20 04 010 6